

ЕРІК ГОБСБАУМ

ВІК ЕКСТРЕМІЗМУ

Коротка історія XX віку

A

ЕРІК ГОБСБАУМ
ВІК ЕКСТРЕМІЗМУ

ЕРІК ГОБСБАУМ

ВІК ЕКСТРЕМІЗМУ

Коротка історія ХХ віку
1914-1991

З англійської переклав
Олександр Мокровольский

Видавничий дім
«АЛЬТЕРНАТИВИ»
Київ – 2001

Eric Hobsbawm
AGE OF EXTREMES
The Short Twentieth Century
1914-1991

Ерік Гобсбаум
ВІК ЕКСТРЕМІЗМУ
Коротка історія XX віку
1914-1991

К., Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 544 с.

Ця книга, що ґрунтується переважно на особистому досвіді й спостереженнях її автора, стала новою віхою в нашому розумінні проминулого вже сторіччя і в наших сподіваннях на вік, який допіру почався.

Вік екстремізму, поділений на три головні хронологічні частини: “Вік катастрофи”, “Золотий вік” і “Обвал” — це захопливе читання й водночас підбадьорлива переоцінка вже прожитого людством сторіччя, яку здійснив історик, відомий своєю яскравою манерою письма, а також глибиною й широтою ерудиції.

Вік екстремізму, написаний з погляду людини, що вірить у розум, науку та в потенційне поліпшення становища людства, вражає гострим аналізом, переконливими аргументами й непересічними судженнями на такі різні теми, як крах старого світу, брак міжнародної згоди, занепад мистецтв останніми роками й дедалі більший вплив Третього світу.

Вивершуючись кульмінацією — заснованим на обізнаності передбаченням того, що чекає на нас у XXI сторіччі, ця книга є іскрометним підсумком тих подій, які привели нас від Жовтневого перевороту в Росії до межі тисячоліття.

All rights reserved
First published October 1994

Copyright © Eric Hobsbawm 1994
© Видавничий дім “Альтернативи”, 2001
© О.Мокровольський, переклад, 2001
© О.Коваль, Н.Даценко, макет, 2001

ISBN 966-7217-58-2

ЗМІСТ

<i>Передмова й подяки</i>	7
<i>Сторіччя: погляд із висоти пташиного польоту</i>	11
ЧАСТИНА ПЕРША: ВІК КАТАСТРОФИ	
1. Вік тотальної війни	29
2. Світова революція	58
3. В економічну прірву	84
4. Падіння лібералізму	105
5. Проти спільного ворога	134
6. Мистецтва у 1914-45	164
7. Кінець імперій	182
ЧАСТИНА ДРУГА: ЗОЛОТИЙ ВІК	
8. "Холодна війна"	209
9. Золоті літа	236
10. Соціальна революція 1945-1990	263
11. Культурна революція	291
12. Третій світ	312
13. "Реальний соціалізм"	336
ЧАСТИНА ТРЕТЯ: ОБВАЛ	
14. Кризові десятиліття	367
15. Третій світ і революція	392
16. Кінець соціалізму	416
17. Авангард помирає: мистецтва після 1950	448
18. Чарівники й учні: природничі науки	468
19. До кінця тисячоліття	497
<i>Бібліографія</i>	527
<i>Показчик</i>	537

ПЕРЕДМОВА Й ПОДЯКИ

Нікому не дано написати історію XX сторіччя так, як можна б описати котру-небудь іншу добу, — хоча б тому, що ніхто не може написати про свій власний життєвий шлях, як він (вона) може — й мусить — писати про котрий-небудь часовий відтинок, відомий авторові лише зовні, з других-третьох рук, із джерел того періоду чи із творів пізніших істориків. Моє власне життя збігається з більшою частиною трактованого цією книгою відтинку, й протягом переважної частини того життя, із підлітка й донині, я усвідомлював події політичного життя, себто накопичував пов'язані з ним погляди й упередження радше як просто сучасник, а не як учений-гуманітарій. Це одна з причин того, чому переважно протягом моєї кар'єри історика я уникав зачіпати професійно епоху, що розпочалася від 1914 року, хоч і не утримувався писати про неї в інших моїх іпостасях. "Моїм періодом", висловлюючись фаховим жаргоном істориків, є XIX сторіччя. Гадаю, що нині вже можна подивитися на "основне з XX віку": проміжок від 1914-го до кінця Радянської ери — з певної історичної перспективи, однак я підходжу до нього без обізнаності з науковими дослідженнями (доторкнувшись лише до невеличкої децимі архівних джерел), що їх призбирала незліченна армія істориків XX віку.

Звісно, це абсолютно неможлива річ — аби хто-небудь одноосібно та знав історіографію цього сторіччя, бодай із написаного в рамках однієї котроїсь із чільних мов, от як, скажімо, дослідник класичної античності чи Візантійської імперії знає, що написано протягом тих довгих періодів та про них. І все ж моя власна обізнаність тут є уривчастою, складеною з вихоплених навмання шматочків, навіть коли судити про неї за нормами історичної ерудиції в галузі сучасної історії. Найбільше, на що я спромігся, це зануритися в літературу з особливо суперечливих, уतिकаних терніями питань (скажімо, історії "холодної війни" чи тридцятих років) настільки глибоко, щоб хоч самому мати певність, що висловлені в цій книзі погляди є стерпними у світлі фахових досліджень. Авжеж, годі було сподіватися на успіх у цій справі. Тут може виринути хтозна скільки таких питань, з яких я виявляю власне невігластво чи з приводу яких висловлюю суперечливі думки.

Ось чому цю книгу вибудовано на дивовижно нерівних підвалинах. На додаток до широкої й різношерстої лектури за дуже багато літ, із доповненнями проштудйованого необхідного мінімуму для курсів лекцій з історії XX сторіччя, які я читав для студентів останнього року навчання Нової Школи Соціальних Досліджень, я спирався на накопичені знання, спогади й думки когось такого, хто прожив “основне з XX віку” в якості “учасника-спостерігача” (термін соціоантропологів) чи просто мандрівника з широко розплющеними очима, а чи того, кого мої предки назвали б *kibbitzer*, що об’їздив багатенько країн. Історична цінність подібного досвіду не залежить від особистої присутності при великих історичних подіях чи від знайомства або навіть зустрічей із видатними творцями історії, державними діячами. Насправді мій досвід журналіста, що досліджував то цю, то ту країну, переважно Латинської Америки, засвідчує, що інтерв’ю, взяті у президентів та інших впливових осіб, не винагороджують особливою поживою — з тієї очевидної причини, що більшість сказаного такими особами призначається для публічного вжитку. Просвітити нас спроможні ті, хто годен чи бажає говорити вільно, причому бажано, щоб така особа не мала відповідальності за великі справи. Незважаючи на це, пізнавання різних людей і місць неймовірно мені допомогло, хоча було й фрагментарним і заводило часом на манівці. Може вистачити лише погляду на одне й те саме місто через тридцять років, на Валенсію там чи Палермо, аби схопити темп і розмах суспільних перетворень у третій чверті цього сторіччя. Це може бути просто спогад про щось сказане в давніх розмовах і збережене пам’яттю, іноді без ясної підстави: “колись пригодиться”. Якщо історикові й судилося дібрати якогось сенсу в цьому сторіччі, то це переважно завдяки тому, що він спостерігав і слухав. Сподіваюсь, я доніс до читача дешифру з того, що я пізнав завдяки цьому.

А ще ця книга неминуче спирається на інформацію, почерпнуту від колег, студентів і всіх, кому я докучав під час праці над нею. У деяких випадках мій борг перед ними набув розмірів систематичності. Розділ про науки виник із ласки моїх друзів Алана Макея ФРС, хто є не лише кристалознавцем, а й енциклопедистом, та Джона Медокса. Дещо з того, що я написав про економічний розвиток, раніше був начитав мій співробітник по Новій Школі Ленс Тейлор, який прийшов туди з Масачусетського Технологічного інституту, а ще куди більше тут написано на основі вчитаного з газет, почутого з дискусій й взагалі уважного мого слухання під час конференцій, що організовувалися з різних макроекономічних проблем при Світовому Інституті Розвитку Економічних Досліджень Університету ООН (UNU/WIDER) у Гельсінкі, коли його під керівництвом д-ра Лала Джаявардени розбудовано в чільний міжнародний осередок досліджень та обговорень. Узагалі ті літа, що я зміг пробути в цьому чудовому закладі як стипендіат МакДонела Дугласа, стали неоціненними для мене, і не останньою чергою завдяки його близькості до СРСР в його останні роки й інтелектуальною до нього цікавістю. Я не завжди приймав поради тих, до кого звертався, і навіть коли й приймав, то припущені помилки — всі мої. Я чимало користі взяв із тих конференцій та колокувіумів, де академіки збувають чимало свого часу, спілкуючись вільно з колегами, аби промацати одне одного та перехопити ідейку-другу. Я не маю змоги висловити подяку всім-усім колегам, хто дав мені яку пораду чи де підправив при формальній чи неформальній нагоді, чи віддячити всім за ту інформацію, яку випадками призибував, коли

мав щастя навчати особливо інтернаціональну групу студентів при Новій Школі. Однак я, либонь, таки маю висловити особливу вдячність за те, що я довідався про Турецьку революцію й про природу міграції з третього світу й соціальної там рухливості — зі спеціальних газет, які видавали Фердан Ергут з Алексом Хулкою. А ще я запозичив дещо з докторської дисертації моєї учениці Маргарити Гізеке про APRA й повстання Трухільйо 1932 року.

В міру того, як історик XX віку все ближче добувається до нинішнього дня, він (чи вона) потрапляє в дедалі більшу залежність від джерел двох типів: щоденної преси чи то періодики й періодичних звітів, економічних та інших оглядів, статистичних компіляцій і різних інших публікацій національних урядів і міжнародних інституцій. Я в незаперечному боргу перед такими газетами, як лондонська "Гардіан", "Файненшел Таймс" і "Нью-Йорк Таймс". У бібліографії я вказую на свій борг перед неоціненними публікаціями ООН і різних її агенцій та Світового Банку. Не забуто й попередницю ООН, Лігу Націй. Хоча на практиці вони виявилися чи не цілковитою невдахою, але її чудові економічні дослідження й аналізи, що вивершилися в 1945 році першопродіництвом *Індустріалізації та світової торгівлі*, заслуговують на нашу вдячність. Без таких джерел годі написати хоч би яку історію економічних, соціальних і культурних змін, що відбулися в цьому сторіччі.

Більшість із того, що написано в цій книзі, крім очевидних особистих суджень автора, читачеві доведеться брати на віру. Немає сенсу перевантажувати подібну книгу незорим апаратом посилань чи іншими ознаками ерудиції. Я намагався обмежити свої посилання джерелами справжніх цитат, статистичних та інших кількісних даних, адже різні джерела дають іноді різні цифри, а також спорадичним підкріпленням тверджень, що читачеві можуть видатися незвичайними, незнайомими чи несподіваними, і деяких моментів, де спірному поглядові автора не завадило б певне опертя. Ці посилання я наводжу в тексті, беручи їх в дужки. Повну ж назву джерела можна знайти наприкінці тому. Ця бібліографія є нічим іншим, як повним переліком усіх джерел, які я цитую чи на які посилаюся в тексті. Це *не є* систематичним орієнтиром для подальшого читання. Апарат посилань, такий, яким він є, також повністю відрізняється від виноска, що просто доповнюють чи оцінюють текст.

І все ж цілком справедливо буде віддати шану певним творам, на які я багато в чому спирався чи з яких особливо багато запозичив. Я не хотів би, щоб їх автори почувалися знехтуваними. Взагалі я чимало завдячую праці двох друзів: Пола Байроча, історика народного господарства й невтомного складача кількісних даних, і Айвена Беренда, колишнього Голови Угорської Академії Наук, у кого я запозичив концепт "основного з XX віку". П.Кальвокорессі був мені надійним і подеколи ущипливим (що можна вибачити) провідником у галузі загальної політичної історії світу після Другої Світової війни (*Світова політика після 1945 року*). Що ж до Другої Світової, то тут я завдячую чимало незрівнянній праці Алана Мілворда *Війна, економіка й суспільство в 1939-45 роках*, а для економіки після 1945 року мені виявилися вельми помічними праця Германа ван дер Веє *Процвітання й переворот: світова економіка 1945-1980 років* і дослідження Філіпа Армстронга, Ендрю Гліна й Джона Гарісона *Капіталізм після сорок п'ятого*. А *Холодна війна* Мартіна Вокера заслуговує на кращу оцінку, ніж прохолодні

відгуки її рецензентів. За історію лівого руху після Другої Світової війни я у великому боргу перед д-ром Доналдом Сасуном із Коледжу королеви Марії й Вестфілда, Лондонський університет, хто ласкаво дозволив мені його досі невивершене грандіозне й водночас приступне дослідження з цього предмета. За історію СРСР я в особливому боргу перед творами Моше Левіна, Алека Нове, Р.В.Девіса й Шейли Фіцпатрік; за Китай — перед працями Бенджаміна Шварца й Стюарта Шрама; за ісламський світ — перед Айрою Лапідусом і Нікі Кеді. У моїх думках про мистецтво до значної міри відбилися твори (та бесіди) Джона Вілета про ваймарську культуру, а також праці Френсіса Гаскела. У Розділі 6 незаперечним є мій борг перед *Дягілевим* Ліна Гарафоли.

Особливу ж подяку складаю тим, хто безпосередньо допомагав мені підготувати це видання. По-перше, це мої асистентки Джоанна Бедфорд у Лондоні й Ліза Гранде у Нью-Йорку. Особливо хочу наголосити, як багато я завдячую винятковій міс Гранде, без якої мені годі було б заповнити величезні прогалини в моїй обізнаності, а що вже й казати про звіряння напівпригаданих фактів і посилань. У величезному боргу я перед Рут Саерс, що передруковувала мої рукописи, а також перед Марлен Гобсбаум, яка перечитувала розділи з точки зору неакадемічного читача із загальною цікавістю до сучасного світу й якій і адресується ця книга.

Я вже зазначав, скільки я завдячую студентам Нової Школи, які слухали мої лекції, де я намагався сформулювати мої ідеї та інтерпретації. Їм я й присвячую цю книгу.

Ерік Гобсбаум
Лондон — Нью-Йорк,
1993 — 94

СТОРИЧЧЯ:
ПОГЛЯД З ВИСОТИ
ПТАШИНОГО
ПОЛЬОТУ

Дванадцяттеро
людей дивляться
на XX вік

Ісає Берлін (філософ, Велика Британія):

“Я прожив більшу частину XX сторіччя, не зазнавши, мушу додати, особистих злигоднів. Одне я пам'ятаю, що це — найжахливіший в історії Заходу вік”.

Хуліо Каро Бароха (антрополог, Іспанія):

“Існує явне протиріччя між особистим досвідом котрої-небудь людини: дитинство, юність і старість, прожиті спокійно, без великих пригод, — і фактами XX сторіччя... тими жахливими подіями, через які пройшло людство”.

Прімо Леві (письменник, Італія):

“Ми, ті, хто пережив концтабори, не є істинними свідками. Цієї прикрої думки я дійшов поступово, перечитуючи написане тими, що вижили, і включив сюди й самого себе, коли через багато років перечитав написане моєю рукою. Ми, вцілілі, є меншістю, і то не тільки крихітною, а й аномальною. Ми є тими, хто завдяки ухилянню, хитрощам чи талану так і не торкнулись самого дна. А хто торкнувся, хто уздрів лице Горгони, той не повернувся, а коли й повернувся, то німим”.

Рене Дюамон (агроном, еколог, Франція):

“Я бачу його лише як сторіччя війн і різанин”.

Ріта Леві Монтальчіні (лауреат Нобелівської премії в галузі наукових досягнень, Італія):

“Попри все, були в цьому сторіччі й революції на краще... виникнення четвертого стану, здобуття прав жінками після віків гноблення”.

Вільям Голдінг (лауреат Нобелівської премії в галузі літератури, Велика Британія):

“Не можу не думати, що це було найшаленіше сторіччя за всю історію людства”.

Ернст Гамбріч (мистецтвознавець, Велика Британія):

“Головною характерною рисою ХХ сторіччя став жажливий приріст світового населення. Це катастрофа, просто біда. Ми не знаємо, як цьому зарадити”.

Егуді Менугін (музикант, Велика Британія):

“Коли б мені випало скласти підсумок двадцятому сторіччю, то я сказав би, що воно збудило найбільші сподівання, які тільки плекало людство, й зруйнувало всі ілюзії та ідеали”.

Северо Очоа (лауреат Нобелівської премії в галузі наукових досягнень):

“Найфундаментальнішим здобутком став поступ науки, який зробив справді надзвичайний ривок... Ось що характеризує наше сторіччя”.

Раймонд Ферс (антрополог, Велика Британія):

“Щодо технології, то я вирізняв би розвиток електроніки як одне з найважливіших досягнень ХХ сторіччя, а в царині ідей — перехід від відносно раціонального й наукового погляду на речі до нерациональної й не такої наукової точки зору”.

Лео Вальяні (історик, Італія):

“Наше сторіччя доводить, що перемога ідеалів справедливості й рівності є завжди ефемерною, а ще те, що, коли нам щастить зберегти свободу, ми завжди можемо стартувати з самого початку... Немає потреби впадати у відчай, навіть у найвідчайдушніших ситуаціях”.

Франко Вентурі (історик, Італія):

“Історикам годі відповісти на це запитання. Для мене ХХ сторіччя є просто ще раз поновленою спробою це збагнути”.

(Agosti and Borgese, 1992, pp. 42, 210, 154, 76, 4, 8, 204, 2, 62, 80, 140, 160.)

I

28 червня 1992 року президент Франції Міттеран несподівано, без будь-якого оголошення, з'явився у Сараєві, що на той момент уже стало осередком нової балканської війни, котра до кінця того року мала поглинути близько 150 000 людських життів. Його метою було нагадати світовій громадськості про серйозність боснійської кризи. Справді-бо, ця поява видатного літнього і, як видно було, слабкого здоров'ям державного діяча тут, посеред рушничного й артилерійського вогню, була ще й як помічена і викликала захват. Однак один аспект того візиту п. Мітерана пройшов практично без коментарів, хоча неозброєним оком видно було, що саме ця сторона цього вчинку є центральною: дата. Чому ж президент Франції вибрав для свого вшанування Сараєва саме той конкретний день? А тому, що саме на 28 червня припадали роковини скоєного в 1914 році вбивства австро-угорського ерцгерцога Франца Фердинанда, яке й призвело, протягом лічених тижнів, до спалаху Першої Світової війни. Для будь-якого освіченого європейця Мітеранового віку в око впадав зв'язок між датою, місцем і натяком на таку собі історичну катастрофу, спричинену політичною помилкою й прорахунком. Кращого засобу драматизувати потенційні імплікації боснійської кризи, ніж вибір такої дати, годі було й придумати. Але навряд чи хто вловив той натяк, окрім жменьки професійних істориків та громадян вельми підтоптаного вже віку. Історична пам'ять виявилася неживою.

Зруйнування минулого чи то, скорше, соціальних механізмів, що поєднують сучасний досвід людини з пережитим давнішими поколіннями, — ось одне з найхарактерніших і наймоторошніших явищ кінця ХХ віку. Більшість молодих чоловіків і жінок на зламі сторіччя зростають у такому собі перманентному тепер, що йому бракує всякого органічного зв'язку з громадським, державним минулим тих часів, у яких їм випало жити. Завдяки чому наприкінці другого тисячоліття більше, ніж будь-коли досі, зростає важливість праці істориків, чия справа — запам'ятовувати те, що забувають інші. Але ж саме з цієї причини вони повинні бути чимось більшим за простих хроністів, мемуаристів і компіляторів, хоч і без цієї функції історикам не обійтися. У 1989 році всім урядам, а надто ж усім міністерстам закордонних справ, пішов би на користь бодай один семінар, присвячений мирним врегулюванням після двох світових воєн, цьому явно призабутому ними матеріалу.

Однак ця книга не покликана просто розповісти історію означеного нею періоду — “основного з ХХ сторіччя”, від 1914 до 1991 року, хоча всяк, до кого звертався розумний американський студент із запитанням, чи вираз “Друга Світова війна” означає, що перед нею була ще й Перша Світова, добре тямить: знаття навіть найосновніших фактів цього сторіччя не може вважатись за само собою зрозуміле. Моя мета — збагнути й пояснити, чому все обернулося тим боком, яким воно обернулося, та як усе, що сталося, тулиться купи. Для будь-кого з моєї вікової групи, хто прожив більшу частину “основного з ХХ віку”, це неминуче буде ще й автобіографічною спробою. Всі ми про щось говоримо, доповнюючи

(й підправляючи) наші власні спогади. І ми, чоловіки й жінки, розмовляємо про конкретні час і місце, по-різному втягнуті до його історії, достоту актори у своїх драмах (хоч би якими незначущими були наші ролі), як спостерігачі наших часів і, не останньою чергою, як люди, чий погляд на сторіччя сформовано тим, що, як ми переконалися, було його вирішальними подіями. Ми є часточками цього сторіччя. А воно — частина нас. Читачам, що належать до іншої доби, наприклад, студентів, котрий вступає до університету в час написання цієї книги, кому навіть В'єтнамська війна видається передісторією, не годилося б це забувати.

Для істориків мого покоління й тла минуле є незнищеним — не лише тому, що ми належимо до того покоління, коли вулиці й громадські місця все ще називалися іменами державних мужів і назвами подій (станція Вільсона у довоєнній Празі, Сталінградське метро в Парижі), коли мирні договори все ще підписувалися й тому їх слід було ідентифікувати (Версальський договір), а воєнні меморіали нагадували про вчорашнє, а й тому, що державні події вплетено в наші життя. Вони є не просто віхами в наших особистих життях, а й тим, що сформувало наші життя, як приватні, так і публічні. Для цього ось автора 30 січня 1933 року є не просто довільною в інших відношеннях датою, коли Гітлер став канцлером Німеччини, а й зимовим надвечір'ям у Берліні, коли п'ятнадцятирічний підліток зі своєю меншою сестричкою поверталися зі своїх сусідніх шкіл у Вільмерсдорфі додому, до Галензее, й десь дорогою побачили це повідомлення як заголовок у газеті. Я й досі його бачу, мов уві сні.

Але не лише старий історик має минуле як частину свого постійного тєпер. Від одного кутка земної кулі до другого, на її неозорих просторах, всяк, хто переступив певну вікову позначку, незалежно від його чи її особистого тла й життєвої історії, пройшов через одні й ті самі центральні переживання. Вони відбилися на всіх нас, до певної міри в однакові способи. Світ, що розлетівся на друзки наприкінці вісімдесятих, був світом, що склався під впливом Російської революції 1917 року. І всі ми були ним позначені, бодай остільки, наприклад, що при звичайлих уявляти собі світове народне господарство в термінах бінарних протилежностей, "капіталізму" й "соціалізму", як альтернатив, що взаємно одна одну виключали, адже одна з них ототожнювалася з економіками, зорганізованими на кшталт радянської, а друга — з усією рештою. Нині ми мали б дедалі краще розуміти, що то була довільна й до певної міри штучна побудова, яку можна розуміти лише як частину певного конкретного історичного контексту. І все ж, навіть коли я оце пишу, нелегко, озираючись назад, побачити якісь інші принципи класифікації, що були б реалістичнішими за ті засади, котрі віднесли США, Японію, Швецію, Бразилію, Федеративну Республіку Німеччини й Південну Корею в одну шухляду, а державні економіки й системи радянського ареалу, що розвалилися після вісімдесятих, в один відділ разом із тими країнами Східної й Південно-Східної Азії, що демонстративно не розпалися.

Знов же, і той світ, що пережив кінць Жовтневої революції, є таким, чий інституції й припущення були сформульовані тими, хто вийшов переможцем із Другої Світової війни. Ті ж, хто виявився стороною, що програла, чи хто

асоціювався з нею, не лише мовчали чи були замовчані, а й виявилися буквально викресленими з історії й інтелектуального життя, де лишилися хіба що в ролі “ворога” у моральній світовій драмі, де Добро бореться зі Злом. (Може бути, що нині те саме діється і з тими, хто програв у “холодній війні” в другій половині сторіччя, хоча, можливо, й не до такої самої міри і не на такий довгий час.) Це одна з кар за те, що живеш у сторіччі релігійних воєн. Нетерпимість — чільна їхня характерна риса. Навіть ті, хто рекламував плюралізм своїх неідеологій, не вважали світ за досить широке місце для постійного співіснування із суперницькими світськими релігіями. Релігійні чи ідеологічні конфронтації на кшталт тих, що заповнили це сторіччя, споруджують барикади на шляху історика, чийм головним завданням є не судити, а зрозуміти навіть те, що ми найменш годні осягнути. Але ж перепону на шляху розуміння є не тільки наші палкі переконання, а й той історичний досвід, що їх утворив. Перше подолати легше, бо ж немає істини у відомому, але хибному французькому виразі *tout comprendre c'est tout pardonner* (“зрозуміти все означає все пробачити”). Зрозуміти нацистську добу в історії Німеччини й припасувати її до її історичного контексту не означає пробачити геноцид. В будь-якому випадку навряд чи хто-небудь, переживши це надзвичайне сторіччя, зміг би утриматися від судження. Що дається тяжко, так це розуміння.

II

Як же нам дібрати глузду в “основному з ХХ віку”, себто в роках, що спливали від початку Першої Світової війни й до розпаду Радянського Союзу, тих роках, що, як ми можемо нині побачити в ретроспекції, становлять логічний історичний період, що оце тільки закінчився? Ми не знаємо, що буде далі та яким буде третє тисячоліття, хоч і можемо бути певними, що до нього таки докладе рук “основне з ХХ віку”. Однак ніхто не може серйозно сумніватися в тому, що наприкінці вісімдесятих і на початку дев'яностих років закінчилася одна ера світової історії й розпочалася нова. Для істориків сторіччя це істотна інформація, бо, хоча вони й можуть розмірковувати про майбутнє у світлі їхнього розуміння минулого, їхня справа — не роль “жучка” на кінних перегонах. Єдиними перегонами, на висвітлення чи аналіз яких вони можуть претендувати, є ті, що вже відбулися, виграні чи програні. Принаймні результативність прогнозів, що робились за останні тридцять-сорок років, байдуже, хто були за фахом ті, що виступали в ролі пророків, виявилася такою ганебно нікчемною, що лише уряди й економічні науково-дослідні інститути все ще зберігають, чи прикидаються, що зберігають, велику до них довіру. Можливо навіть, що прогностика від часів Другої Світової війни тільки погіршилася.

У цій книзі структура “основного з ХХ віку” виглядає чимось подібним до триптиха чи то історичного бутерброда. За віком Катастрофи (від 1914-го до наслідків Другої Світової війни) прийшли якихось двадцять п'ять чи тридцять

років надзвичайного економічного зростання й соціальної перебудови, внаслідок чого людство зазнало глибших змін, ніж за будь-який інший період порівнянної тривалості. Ретроспективно цей проміжок можна розглядати як такий собі Золотий Вік, і таким його й побачили чи не відразу після того, як він скінчився на початку сімдесятих. Остання частина сторіччя обернулася новою добою розпаду, непевності й кризи, а для таких великих частин світу, як Африка, колишній СРСР і колишній соціалістичний регіон Європи, — то й катастрофи. Коли вісімдесяті роки поступилися місцем дев'яностим, панівним настроєм тих, хто розважав про минуле й майбутнє ХХ віку, стала дедалі більша похмурість *fin-de-siècle*, “кінця віку”. Із командної висоти дев'яностих нам видно, як “основне з ХХ віку” перейшло короткий Золотий Вік, по дорозі з однієї кризової доби до іншої, у незнане й проблематичне, але не обов'язково апокаліптичне майбутнє. Однак, хоча історики й могли б захотіти нагадати метафізичним спостерігачам про “Кінець Історії”, майбутнє таки має бути. Єдиним цілком певним узагальненням стосовно до історії є те, що, поки існує людський рід, триватиме й історія.

Відповідно злагоджено в цій книзі й аргументацію доведення. Починається воно з Першої Світової війни, що ознаменувала крах (західної) цивілізації ХІХ сторіччя. Цивілізація ця була капіталістичною за своїм народним господарством, ліберальною — за правовою та конституційною структурою, буржуазною — за образом характерного для неї класу-гегемона, славолюбною — за поступом науки, знання й освіти, матеріального й морального прогресу, а ще — глибоко переконаною в центральності Європи, цієї колиски переворотів у науках, мистецтвах, політиці й промисловості; континенту, чия економіка проникла чи не у всі куточки світу й чийі солдати завоювали, підкорили чи не весь світ; чие населення так зросло, що (включно з неозорим і дедалі більшим витоком своїх емігрантів та їх нащадками) стало третиною всього людства, й чийі чільні держави сформували систему світової політики*.

Десятиріччя, що збігли від спалаху Першої Світової війни й до закінчення Другої, стали Віком Катастрофи для цього суспільства. Протягом сорока літ воно знай спотикалося від одного лиха та до другого. Траплялися часи, коли навіть розважливі консерватори не ручались за його виживання. Його потрясли дві світові різанини, а за ними — дві хвили всепланетного бунту й революції, які й привели до влади систему, що претендувала бути історично судженою альтернативою буржуазно-капіталістичному суспільству, запанувавши спочатку над однією шостою земного суходолу, а після Другої Світової війни й над третиною світового населення. Величезні колоніальні імперії, вибудовані до й під час Віку Імперії, порозлігалися на друзки. Ціла історія сучасного імперіалізму, такого дужого й самовпевненого на час смерті британської королеви Вікторії, протривала не довше відтинку одного чийогось життя — скажімо, Вінстона Черчіля (1874-1965).

* Я намагався описати й витлумачити становлення цієї цивілізації у тритомовій історії “довгого ХІХ сторіччя” (від 1780-их до 1914 року), а також проаналізувати причини її краху. Цей наш теперішній текст час від часу, де це видаватиметься корисним, посилатиметься на ці томи: Вік революції, 1789-1848; Вік капіталу, 1848-1875 і Вік імперії, 1875-1914.

Навіть більше: світова економічна криза безпрецедентної глибини поставила і найпотужніші капіталістичні економіки на коліна й начебто повернула навспак створення єдиної універсальної світової економіки, цього такого чудового досягнення ліберального капіталізму XIX сторіччя. Навіть США, які щасливо обминули війну й революцію, здавалися близькими до руїни. В той час, коли захиталося народне господарство, інституції ліберальної демократії в проміжку 1917- 1942 років практично позникали скрізь, окрім часточки Європи та частин Північної Америки й Австралазії, зате набирали сили фашизм і сателітні до нього авторитаристські рухи й режими.

Лише тимчасовий і чудернацький альянс ліберального капіталізму й комунізму для самооборони проти фашистського агресора порятував демократію, адже перемогу над Гітлеровою Німеччиною в основному здобула Червона Армія, бо тільки вона й могла її здобути. Ось цей період капіталістично-комуністичної спілки проти фашизму, по суті тридцяті й сорокові роки, й утворює, в численні способи, стрижень історії XX віку та її вирішальний момент. У численні способи він є моментом історичного парадоксу в стосунках між капіталізмом і комунізмом, поставлених майже на все сторіччя, за винятком короткого періоду антифашизму, в позицію непримиренного антагонізму. Перемога Радянського Союзу над Гітлером стала досягненням установленого там Жовтневою революцією режиму, що й доводить порівняння спроможності економіки царської Росії в Першій Світовій війні з радянським народним господарством під час Другої Світової (Gatrell/Harrison, 1993). Коли б не було тієї радянської перемоги, на сьогодні західний світ являв би собою швидше, окрім хіба США, такий собі набір варіацій на авторитарно-фашистські теми, аніж набір варіацій на теми ліберально-парламентаристські. Однією з іроній цього дивовижного сторіччя є та, що найтривалішим досягненням Жовтневої революції, яка ставила собі за мету знищення капіталізму в усьому світі, стало саме збереження її антагоніста, і в війні, і в мирі, себто надавши йому з допомогою страху спонуки реформуватися після Другої Світової, зокрема через популяризацію народногосподарського планування, з оснащенням його деякими реформістськими процедурами.

І все ж, хоча ліберальному капіталізмові й поталанило — ще б трохи, і... — пережити кинутий йому потрійний виклик великої депресії, фашизму й війни, йому все ще нібито загрожував глобальний наступ революції, що могла тепер гуртуватися довкола СРСР, який вийшов із Другої Світової вже наддержавою.

Однак, як ми тепер можемо, озируючись назад, переконатися, силою глобального соціалістичного виклику капіталізмові була слабкість цього його опонента. Без краху буржуазного суспільства XIX сторіччя у Вік Катастрофи не сталося б ніякої Жовтневої революції й не виник би ніякий Радянський Союз. Та економічна система, яку зімпровізовано на поруйнованому аграрному євразійському масиві колишньої царської імперії під ім'ям соціалізму, зовсім не мислила себе (й ніхто ніде її не уявляв) реальною світовою альтернативою капіталістичній економіці. Лише Велика Депресія тридцятих років створила таке враження, подібно до того, як загроза фашизму обернула СРСР на необхідне знаряддя

Гітлерової поразки, а отже, й на одну з двох наддержав, конфронтація яких нависла жахливим домінуванням над другою половиною “основного з ХХ віку”, хоча при цьому й (що ми теж можемо тепер бачити) стабілізуючи в багатьох відношеннях її політичну структуру. Коли б не це, то Радянський Союз не опинився б, років на п'ятнадцять серед ХХ сторіччя, на чолі “соціалістичного табору”, куди відійшла третина людства, й економіки, що протягом короткого часу виглядала такою, яка начебто могла б перегнати капіталізм в економічному змаганні.

Достоту й те, як і чому капіталізм після Другої Світової війни рвонувся уперед, собі й цілому світові на подив, у безпрецедентний і, можливо, аномальний Золотий Вік 1947-73 років, є чи не найголовнішим питанням, що стоїть перед істориками ХХ сторіччя. Досі не знайдено погодженої відповіді на нього, і я, як на те, не можу претендувати на переконливий її варіант. Можливо, на переконливіший аналіз доведеться зачекати, аж поки пощастить уздріти всю “довгу хвилю” другої половини ХХ сторіччя в її перспективі, але, хоча ми й можемо нині озирнутися на Золотий Вік, як на цілість, Кризові Десятиріччя, що їх переживає відтоді світ, на момент написання цих рядків ще аж ніяк не скінчилися. Одне вже тепер можна оцінити з великою певністю — це надзвичайний розмах і вплив подальших економічних, суспільних і культурних перетворень, найбільших, найшвидших і найосновоположніших за всю писану історію. Різні аспекти Золотого Віку обговорюються в другій половині цієї книги. У третьому тисячолітті історики двадцятого віку, можливо, добачать саме в цьому приголомшливому періоді сторіччя чільний чинник впливу на історію. Адже внесені ним у людське життя зміни виявилися настільки глибокими, наскільки й незворотними. До того ж вони й досі відбуваються. Журналісти й філософічні есеїсти, що поспішили проголосити падіння радянської імперії “кінцем історії”, помилилися. Краще було б сказати, що третьою чвертю сторіччя позначився кінець семи-восьми тисячоліть людської історії, яка почалася з винайдення сільського господарства у кам'яному віці, — хоча б тому, що цим скінчилася довга ера, коли переважна більшість людства жила із землеробства та скотарства.

У порівнянні з цим історія протистояння “капіталізму” й “соціалізму”, із втручаннями, чи без них, з боку таких держав, урядів, як США й СРСР, що претендували бути представниками першого чи другого, видається, либонь, справою обмеженішого історичного інтересу, порівнянною, скажімо, з релігійними війнами XVII й XVIII сторіч чи з хрестовими походами. Для тих, хто прожив хоч якусь частину “основного з ХХ віку”, ці протистояння, цілком природно, видавалися дуже значущими, й такими їх і показано в цій книзі, оскільки написано її автором із ХХ сторіччя для читачів кінця цього віку. Соціальні революції, “холодна війна”, природа, межі й фатальні вади “реально існуючого соціалізму” та його крах — усе це тут докладно обговорюється. І все ж важливо пам'ятати, що основний і тривалий вплив надихнутих Жовтневою революцією режимів зводився до потужного прискорення модернізації відсталих аграрних країн. Так уже склалося, що найбільші соціалістичні досягнення в цьому відношенні збіглися з капіталістичним Золотим Віком. А того, наскільки дієво чи навіть усвідомлено були їхні

суперницькі стратегії спрямовані на поховання світу наших предків, розглядати тут не варто. Як ми ще переконаємося, до початку шістдесятих років вони виглядали принаймні рівновеликими, — думка, що видається безглуздою в світлі колапсу радянського соціалізму, хоча один із британських прем'єр-міністрів того часу міг у розмові з американським президентом усе ще добачати в Радянському Союзі державу, чия “жвава економіка... незабаром залишить капіталістичне суспільство позаду в гонитві за матеріальним достатком” (Horne, 1989, p. 303). Однак тут варто згадати, що просто у вісімдесятих роках соціалістична Болгарія й не-соціалістичний Еквадор мали більше спільного між собою, ніж будь-котра з цих двох країн із Болгарією чи Еквадором 1939-го.

Хоча крах радянського соціалізму з його незмірними й досі ще повністю не передбачуваними, але переважно негативними, наслідками й став найдраматичнішою подією Кризових Десятиріч, що прийшли на зміну Золотому Вікові, цим десятиріччям випало стати й періодом *всеосяжної* глобальної кризи. Криза відбилася на різних частинах світу в різні способи й неоднаковою мірою, але вплинула на всі їх, незалежно від їхніх політичних, суспільних та економічних конфігурацій, оскільки Золотий Вік створив, уперше в історії, єдину, дедалі інтегрованішу й універсальнішу світову економіку, що оперувала, вільно переступаючи державні кордони (“транснаціонально”), а отже, й дедалі більше нехтуючи кордони державних ідеологій. Внаслідок цього підриваються прийняті ідеї інституцій всіх устроїв і систем. Спочатку на біди сімдесятих років дивились, як на сподівано тимчасову паузу в Великому Стрибкові Вперед світового народного господарства, і країни всіх економічних та політичних типів і візців вишукували тільки тимчасових розв'язків. Але з часом дедалі зрозуміліше ставало, що то прийшла така доба довготривалих труднощів, і капіталістичні країни почали шукати радикальних вирішень, часто діючи за вказівками світських теологів необмеженого вільного ринку, які відкидали ті політичні напрямки, що так добре слугували світовій економіці в Золотому Віці, а це начебто стали підводити. Крайні прихильники політики *laissez-faire*, себто невтручання, лишалися без успіхів, як і будь-хто інший. У вісімдесятих і на початку дев'яностих капіталістичний світ знову захитався під тягарями міжвоєнних років, що їх начебто й усунув був Золотий Вік: масове безробіття, люті циклічні депресії, дедалі кричущіший контраст безпритульних жебраків і розкошів достатку, протиріччя між обмеженими надходженнями до державних скарбниць і безмежними державними видатками. Соціалістичні країни, з їхніми ослабленими й вразливими економіками, мусили вдаватися до таких самих чи й до ще радикальніших розривів з їхнім минулим, і дійшли, як ми вже знаємо, до краху. Той крах може правити за віху кінця “основного з ХХ віку” так, як Перша Світова війна може слугувати за позначку для його початку. Цим моментом і завершується моя історія.

Завершується вона, як мала б закінчуватися всяка книжка, дописана на початку дев'яностих: поглядом у п'ятьму. Колапс однієї частини світу виявив слабину його решти. Коли вісімдесяти роки змінилися дев'яностими, стало очевидним, що світова криза є загальною не лише в економічному, а й у політичному розумінні.

Падіння комуністичних режимів від Істрії до Владивостока не лише породило несходиму зону політичної непевності, нестабільності, хаосу й громадянської війни, а ще й зруйнувало ту міжнародну систему, що протягом якихось сорока літ стабілізувала міжнародні відносини. А ще воно розкрило хисткість місцевих політичних систем, що значною мірою якраз на ту сталість і спиралися. Напруги дестабілізованих економік підривали політичні системи ліберальної демократії, парламентської там чи президентської, які так добре функціонували у розвинених капіталістичних країнах від часів Другої Світової. А ще вони підривали всілякі системи, які тільки діяли у третьому Світі. Основні одиниці самої політики, територіальні, суверенні й незалежні “держави-нації”, включно із найстарішими й найстабільнішими, відчували, як їх роздирають на шматки сили наднаціональної чи то транснаціональної економіки, а також внутрішньонаціональними силами сепсесіоністських регіонів та етнічних груп. Деякі з цих — така іронія історії — стали вимагати для себе застарілого й нереального статусу крихітних суверенних “національних держав”. Майбутнє політики було непевним, зате її криза наприкінці “основного з ХХ віку” не викликала сумнівів.

Ще очевиднішою за непевності світової економіки й світової політики була соціально-моральна криза, що відбивала ті зрушення в житті людей, які настали після п’ятдесятих років: вони також знайшли своє, хай і плутане, вираження у цих Кризових Десятиріччях. Це була криза тих переконань і припущень, на яких засновувалось сучасне суспільство, відколи Нові здобули свою славну перемогу над Древніми на початку XVIII сторіччя, — тих раціоналістських і гуманістичних припущень, що їх поділяли і ліберальний капіталізм, і комунізм і що уможливили коротку, але вирішальну їх спільку проти фашизму, який такі цінності відкидав. Консервативний німецький оглядач Міхаель Штюрмер справедливо відзначав у 1993 році, що річ тут у переконаннях Сходу й Заходу:

Існує дивний паралелізм між Сходом і Заходом. На Сході державна доктрина проголошувала, що людство є господарем своєї долі. Однак і ми ж вірили в те саме гасло, тільки не в таку офіційну й крайню його версію: людство, мовляв, от-от стане володарем своєї судьби. Претензія на всемогутність зникла на Сході абсолютно й лише відносно — *chez nous*, у нас, але обидві сторони зазнали катастрофи. (Bergedorf, 98, p.95)

Парадоксально, але ера, чия єдина претензія на ошчасливлення людства спиралася на незмірні тріумфи матеріального прогресу, заснованого на науці й технології, скінчилася відкиданням усього цього поважними об’єднаннями громадської думки та людьми, що претендують бути мислителями на Заході.

Однак то була моральна криза не лише припущень сучасної цивілізації, а й історичних структур міжлюдських взаємин, що їх сучасне суспільство успадкувало від доіндустріального й докапіталістичного минулого й що, як ми можемо нині переконатися, уможливили його функціонування. Це була криза не однієї котрої-небудь форми організації суспільств, а всіх форм. Дивні заклики до “громадянського суспільства”, до “громади”, без будь-яких подальших означень, були голосом пропавших поколінь, що плвли за течією. Вони лунали серед доби, коли

подібні слова, втративши свої традиційні значення, зробилися беззмістовними звуками. Не залилося іншого способу визначати групову ідентичність, як тільки через визначення посторонніх, що до неї не належать.

Для поета Т.С.Еліота “саме так і скінчиться світ: не вибухом, а скиглінням”. “Основне з ХХ віку” скінчилося і вибухом, і скиглінням.

III

Як порівняти світ дев'яностих зі світом 1914 року? В ньому жило від п'яти до шести мільярдів людських істот, десь чи не втричі більше, ніж було на момент спалаху Першої Світової війни, і це попри той факт, що протягом “основного зі сторіччя” більше людей було вбито чи доведено до смерті за людським рішенням, ніж будь-коли доти в історії. За однією з недавніх оцінок, “мегасмерть” сторіччя забрала 187 мільйонів життів (Brzezinski, 1993), що дорівнює більше ніж одному з десяти від усього світового населення на 1900 рік. Здебільшого люди дев'яностих років були вищими на зріст і важили більше, ніж їхні батьки, краще харчувалися й мали довшу тривалість життя, хоч як нелегко в це повірити через катастрофи вісімдесятих та дев'яностих у Африці, Латинській Америці й колишньому Радянському Союзу. Світ зробився незрівнянно багатшим, ніж будь-коли, у своїй спроможності виробляти товари й послуги в їх нескінченній різноманітності. А інакше б він не спромігся утримувати населення земної кулі, яке стало в кілька разів більшим, ніж бувало хоч би коли в історії. Більшість людей до вісімдесятих жила краще за своїх батьків, а в країнах розвинутої економіки навіть ліпше, ніж вони сподівалися жити чи навіть уявляли можливий рівень життя. Протягом кількох десятиріч у середині сторіччя скидалося навіть на те, що такі знайдено способи розподілу принаймні частини незмірного достатку, з певною мірою справедливості, поміж трудящого люду багатших країн, але от наприкінці сторіччя знов вигулькнула і взяла гору нерівність. Вона ще й зробила свій масовий внесок до колишніх “соціалістичних” країн, де доти панувала певна рівність убогості. Людство тепер було куди краще освіченим, ніж у 1914 році. Справді, це чи не вперше в історії більшість людей можна було кваліфікувати як письменних, принаймні в параметрах офіційної статистики, хоча значущість цього здобутку була куди менш зрозумілою наприкінці сторіччя, ніж була б у 1914-му, зважаючи на величезну та, либонь, ще й ростучу прірву між офіційно прийнятим за письменність мінімумом компетентності, що часто зсувався до “функціональної неписьменності”, а володіння читанням і письмом усе ще сподівалися на елітних рівнях.

Світ переповнився революційною й дедалі передовішою технологією, заснованою на здобутках природничих наук, про які можна було мріяти в 1914 році, але до яких тоді ще тільки починали прокладати шлях. Чи не найдраматичнішим практичним наслідком усього цього стала революція в транспорті й зв'язку,

яка практично скасувала час і відстань. Це був такий світ, який щодня, щогодини приносив у кожен дім більше інформації, розваг, ніж мали у своєму розпорядженні імператори 1914-го. Він дав людям змогу розмовляти одному з одним через океани й континенти з допомогою натискання на декілька кнопок, а ще, для щонайпрактичніших потреб, зліквідував культурні переваги міста над селом.

Чом же тоді сторіччя не вивершилося таким собі апофеозом цього безприкладного й дивовижного прогресу, а вилилося в настрій тривоги й занепокоєння? Чому ж стільки філософських умів, як засвідчують епіграфи до цього розділу, озираються на нього без задоволення і вже ж напевне без віри в майбутнє? Не лише тому, що воно, безперечно, було найкровожернішим з усіх сторіч, про що маємо записи: і масштабами, й частотою, й тривалістю воєн, які його переповнили, передихнувши лише на мить у двадцятих, а ще ж і безприкладним розмахом спричинених ним катастроф людства, від найбільших в історії голодоморів до систематичного геноциду. Неподібно до “довгого XIX сторіччя”, що здавалося та й справді було періодом майже неперервного матеріального, інтелектуального й морального прогресу, себто поліпшення умов цивілізованого життя, — починаючи від 1914 року, відбувався помітний регрес від норм, що тоді вважалися нормальними у розвинених країнах і в середовищах середніх класів та що, як вважалося, поширювалися й на відсталіші регіони й проникали не до таких просвічених верств.

Оскільки це сторіччя вчило й продовжує нас учити, що людські істоти можуть навчитися жити й за найбрутальніших, теоретично нестерпних умов, нам нелегко збагнути отой розмах повернення, дедалі швидшого, на жаль, до того, що наші предки з XIX сторіччя назвали б нормами варварства. Ми забуваємо, що старий революціонер Фрідріх Енгельс жахнувся вибуху бомби ірландських республіканців у Вестмінстер-Холі, бо він, як старий солдат, вважав, що війну ведуть із воїнами, а не з мирним населенням. Ми забуваємо, що погроми в царській Росії, які викликали справедливе обурення світової громадськості й погнали мільйони російських євреїв, у проміжку 1881-1914 років, через Атлантичний океан, були дрібними, майже нікчемними, коли порівнювати з майштабами сучасної різанини: тоді загиблих налічували десятки, а не сотні, не кажучи вже про мільйони. Забуваємо, що міжнародна конвенція колись була проголосила: бойові дії війни “не повинні починатися без попереднього й чіткого попередження у вигляді обґрунтованого оголошення війни чи ультиматуму з умовами оголошення війни”, бо ж коли це була та остання війна, котра розпочалася з подібного прямого чи обумовленого її оголошення? А чи така, що закінчилася укладенням формального мирного договору між воюючими сторонами? Протягом XX сторіччя війни дедалі частіше велися проти економіки й інфраструктури держав та проти їх цивільних населень. Від часу Першої Світової війни число жертв серед цивільного населення у війнах набагато перевищувало втрати військового персоналу по всіх воюючих країнах, за винятком США. Чи ж багато з нас пригадує, що в 1914 році вважалося за само собою зрозуміле, що:

Цивілізоване ведення війни, як кажуть нам підручники, обмежується,

наскільки це можливо, виведенням з ладу збройних сил ворога; інакше війна продовжуватиметься аж до винищення однієї зі сторін. “Тому є добрі підстави... що ця практика стала узвичаєною серед націй Європи.” (*Encyclopaedia Britannica*, XI ed., 1911, art: War.)

При цьому як не згадати відновлення тортур і навіть убивства як нормальної частини операцій сил безпеки в сучасних державах, але, либонь, не спроможемося оцінити, наскільки драматичний відступ це становить назад від довгої епохи правового розвитку, від першого документального скасування тортур в одній з європейських країн у проміжку між 1780-ми й 1914 роком.

І все ж світ наприкінці “основного з ХХ віку” годі порівняти зі світом на його початку лише в термінах історичного зіставлення “більш” чи “менш”. Це був якісно відмінний світ у принаймні трьох відношеннях.

По-перше, він більше вже не був європоцентричним. Він призвів до занепаду й падіння Європи, що на початку сторіччя все ще була безперечним центром влади, багатства, інтелекту й “західної цивілізації”. Європейців та їхніх нападків тепер уже було зведено від чи не третини всього людства до щонайбільше постої його частини, до дедалі дрібнішої меншості, що проживає в країнах, які насилу відтворюють (якщо взагалі відтворюють) свої населення, мусячи забарикадуватися, за кількома блискучими винятками на кшталт США (і то лише до дев'яностих), супроти імміграційного натиску з регіонів убогості. Ті індустрії, що їх була започаткувала Європа, мігрували геть від неї. Країни, що колись звертали всі свої погляди через океани до Європи, дивилися тепер в інші боки. Австралія, Нова Зеландія, ба навіть омиті двома океанами США, вбачали майбутнє в тихоокеанському ареалі, хоч би що воно насправді означало.

“Великі держави” 1914 року, всі європейські, позникали, як щез СРСР, спадкоємець царської Росії, або скотилися до регіонального чи провінційного статусу, за можливим винятком Німеччини. Вже саме зусилля створити єдину наднаціональну “європейську спільноту” й винайти чуття європейської ідентичності, яке б їй відповідало, замінивши старі лояльності історичним націям і державам, засвідчує глибину цього занепаду.

Чи ж мала ця зміна якесь велике значення взагалі, а не лише для політичних істориків? Слушне, либонь, друге, оскільки вона відбила тільки дрібніші переміни в економічній, інтелектуальній та культурній конфігурації світу. Уже на 1914 рік США були чільною економічною потугою, а також чільною першопрохідницькою, взірцевою й рупійною силою масового виробництва й масової культури, які й завоювали земну кулю протягом “основного з ХХ віку”, і США, попри всі свої численні особливості, були ж заморським подовженням Європи, об'єднавшись зі старим континентом під заголовком “західної цивілізації”. Хоч би якими були перспективи на майбутнє, а США з висоти дев'яностих озиралися назад на ХХ вік як на “американське сторіччя”, коли Штати перебували на вершині свого тріумфу. Комплекс країн індустріалізації ХІХ віку так і лишився найбільшим колективним вмістищем багатства, економічної й науково-технологічної сили на планеті, а також форпостом незрівнянно високого життєвого рівня.

Наприкінці сторіччя це все ще більш ніж компенсувало за деіндустріалізацію й зміщення виробництва на інші континенти. Ось до цієї міри враження цілковитого занепаду старого євроцентричного чи то "західного" світу було поверховим.

Друга трансформація виявилася значнішою. Від 1914 року й до початку дев'яностих земна куля вельми наблизилася до стану єдиної виробничої одиниці, чого не було й бути не могло в 1914-му. По суті в багатьох відношеннях, особливо в економічних справах, планета є нині первинною виробничою одиницею, а такі старіші одиниці, як "національні економіки", що визначаються політикою територіальних держав, зводяться до ускладнень транснаціональної діяльності. Досягнута на дев'яності стадія розбудови "глобального села" — цей вираз придумано в шістдесятих (MacLuhan, 1962) — навряд чи видасться дуже високою оглядачам середини двадцять першого сторіччя, але вона вже перетворила не лише певні економіко-технічні діяльності й операції науки, а й важливі аспекти приватного життя, причому переважно з допомогою неймовірного прискорення зв'язку й транспорту. Чи не найразючішою характерною рисою кінця ХХ сторіччя є напруга між дедалі швидшим процесом глобалізації й нездатністю і громадських інституцій, і колективної поведінки людей порозумітися з нею. Досить дивно, що приватна поведінка людей куди легше пристосовувалася до світу супутникового телебачення, електронної пошти, свят на Сейшелах і трансокеанських перельотів.

Третім, і в деяких відношеннях найтривожнішим перетворенням, став розпад старих візрів соціальних людських стосунків, а з ним, між іншим, і розрив зв'язків між поколіннями, себто між минулим і теперішнім. Це з особливою очевидністю виявилось у найрозвиненіших країнах західної версії капіталізму, де панівними, і в офіційних, і в неофіційних ідеологіях, були й лишаються цінності абсолютно асоціального індивідуалізму, хоча ті, хто їх дотримується, часто нарікають на соціальні їх наслідки. І все ж ці тенденції спостерігалися повсюди, підкріплені ерозією традиційних суспільств і релігій, а також зруйнуванням, чи то самозруйнуванням суспільств "реального соціалізму".

Подібне суспільство, що складається з не пов'язуваного інакше збіговиська самодостатніх індивідів, які домагаються лише своєї власної насолоди (хай це називається вигодою, задоволенням чи яким іншим словом), завжди мала на увазі теорія капіталістичної економіки. Всякчас після Віку Революції оглядачі всіх ідеологічних мастей передрікали подальшу, як наслідок її, дезінтеграцію всіх суспільних зв'язків на практиці й напучували, щоб так тривало й далі. Всім відома та красномовна данина, яку віддав революційній ролі капіталізму "Комуністичний маніфест": "Буржуазія... безжально порвала блазенські феодальні зв'язки, що прив'язували людину до її "природних зверхників", і не лишила ніяких інших узів між людьми, окрім голого егоїзму". Але не зовсім так діяло на практиці нове й революційне капіталістичне суспільство.

На практиці нове суспільство оперувало не шляхом цілковитого руйнування всього того, що воно успадкувало від старого суспільства, а вибірково пристосовуючи спадок минулого до своїх власних потреб. Немає ніякої "соціологіч-

ної загадки” щодо готовності буржуазного суспільства запровадити “радикальний індивідуалізм в економіці й... порвати всі традиційні суспільні відносини в процесі” (себто там, де вони ставали йому на заваді), хоча воно водночас боїться “радикального експериментального індивідуалізму” в культурі (а чи в царині поведінки й моралі) (Daniel Bell, 1976, p.18). Найдієвішим способом збудувати засновану на приватному підприємництві індустріальну економіку було поєднати її з мотиваціями, що не мали нічого спільного з логікою вільного ринку, наприклад, із протестантською етикою, з утримуванням від негайного отримання винагороди, з етикою тяжкої праці, з родинним обов’язком і довірою, але, звісно ж, не з антиномічним бунтом індивідів.

І все ж Маркс та й інші пророки розкладання старих цінностей і суспільних зв’язків мали слушність. Капіталізм був постійно й неперервно революціонізуючою силою. Цілком логічно, що він мав скінчити й розкладенням навіть тих частин докапіталістичного минулого, які вважав колись зручними чи й навіть істотно необхідними для свого ж розвитку. Мав скінчити підпилюванням бодай однієї з гілок, на яких сидів. Від середини сторіччя саме це й відбувалося. Під натиском надзвичайного економічного вибуху Золотого Віку й після найглибшої від часу кам’яного віку, з наслідками соціальних і культурних змін, суспільної революції та гілка почала тріщати й ламатися. Наприкінці цього сторіччя стало вперше можливим побачити, яким міг би бути світ, що в ньому минуле, разом із минулим у теперішньому, втратило свою роль; що в ньому старі карти й хартії, якими індивідуально й колективно керувалися люди протягом життя, уже не представляють ні краєвиду, серед якого ми пересуваємося, ні моря, що по ньому пливемо. Де ми не знаємо, ні куди приведе нас наша мандрівка, ні навіть, куди ма-ла б привести.

Оце така ситуація, з якою частина людства уже має порозумітися наприкінці сторіччя, а ще більшій частині доведеться з цим змиритися у новому тисячолітті. Однак на той час, може, людству краще, ніж сьогодні, розвиднитися, куди воно прямує. А ми тим часом можемо озирнутися на ту дорогу, що привела нас сюди, і саме це я й намагався зробити в цій книзі. Ми не знаємо, що саме формуватиме наше майбутнє, хоча я не опирався спокусі порозмірковувати над декотрими з його проблем, настільки, принаймні, наскільки вони вимальовуються з уламків періоду, що допіру скінчився. Нумо сподіватися, що це буде кращий, справдливіший і життєздатніший світ. Адже старе сторіччя не скінчилося добром.

Частина
перша

ВІК КАТАСТРОФИ

РОЗДІЛ 1

ВІК ТОТАЛЬНОЇ ВІЙНИ

Риси сірих облич буркотливих, ці страху маски,
Вони залишають траншеї, через бруствери перелазять,
А час порожньо й діловито цок-цок на їхніх зап'ястках,
А надія, очі ховаючи, пальцями грязюку хапаючи,
Корчиться. О Ісусе! Спиши це, дай ласку!

Зігфрід Сасун (1947, р. 71)

“Можна б подумати, нібито було б краще, з огляду на нарікання людей на “варварство” нападів з повітря, подбати про пристойність, сформулювавши людяніші правила й все ще номінально звівши бомбардування до цілей, що були б строго військовими за своїм характером... аби уникнути наголошування тієї істини, що практика повітряної війни зробила подібні обмеження застарілими й неможливими. Може, з плином часу, коли дійде до якоїсь іншої війни, публіка стане просвіченішою щодо справжнього значення військово-повітряної потуги.”

Правила бомбардування для ВПС, 1921 (Townshend, 1986, р. 161)

(Сараєво, 1946) “Тут, у Белграді, я бачу на вулицях дуже багато молодих жінок, у яких сивіють чи й зовсім уже посивіли коси. Лиця їхні змучені, хоча все ще молоді, а форми їхніх тіл іще промовистіше виказують їхню молодість. Я мов бачу, як рука цієї останньої війни забілила голови цим тендітним створінням...”

Це видовище не збережеться для прийдешнього, ці голівки незабаром зовсім посивіють і поцезнуть. Мені їх так жаль. Ніщо не змогло б виразніше розповісти прийдешнім поколінням про наші часи, ніж оці юні сиві голівки, у яких війна вкрала безтурботність юності.

Нехай же хоч ця невеличка моя згадка увічніть їхню пам'ять.”

Знаки край дороги (Andrić, 1992, р.50)

I

“Світло гасне по всій Європі, — сказав Едвард Грей, міністр закордонних справ Великої Британії, побачивши, як погасили світло у Вайтхолі того вечора, коли Британія з Німеччиною вступили у війну в 1914 році. — І поки й нашого життя, йому не засвітитися знову.” У Відні великий сатирик Карл Краус придумав задокументувати й затаврувати ту війну в надзвичайному драматичному репортажі на 792 сторінки, під заголовком: *Останні дні людства*. Обидва вони побачили у світовій війні кінець світу — і не тільки ці двоє... Ні, то ще не був кінець людству, хоча траплялися моменти протягом тридцяти одного року світового конфлікту, — який почався 28 липня 1914 року оголошенням Австрією війни Сербії й закінчився беззастережною капітуляцією Японії 14 серпня 1945-го, через чотири дні після вибуху першої атомної бомби, — коли зовсім недалеким видавався кінець значної частини людського роду. Авжеж, бували часи, коли можна було подумати, що Бог чи боги, які, на думку благочестивих людей, створили світ і все в ньому, могли б пошкодувати за своїм творчим поривом.

Людство вижило. Однак велика будівля цивілізації XIX сторіччя завалилася у полум'ї світового конфлікту, коли впали її колони. Без цього нам годі збагнути “основне з XX віку”. Воно ж було позначене війною. Воно і жило й міркувало в термінах світової війни, навіть коли не гуркотіли гармати й не вибухали бомби. Його історія й, конкретніш, історія її початкової стадії, краху та катастрофи, збігається з літописом єдиної тридцятиоднорічної світової війни.

Для тих, хто народився й виріс до 1914 року, цей контраст був настільки різочим, що багато хто з них (у тім числі й покоління авторових батьків чи принаймні його центрально-європейські члени) відмовлявся бачити хоч якийсь зв'язок із минулим. “Мир” означав “до 1914-го”: а по тому прийшло щось таке, яке більше вже не заслуговувало на ту назву. І це можна зрозуміти. До 1914 року століт не було великої війни, себто такої, до якої втяглися б усі чільні держави чи бодай більшість їх, а чільними гравцями у міжнародній грі виступали на той час шестеро європейських “великих держав” (Британія, Франція, Росія, Австро-Угорщина, Пруссія — що після 1871 року виросла до масштабів Німеччини — та Італія після свого об'єднання) плюс США та Японія. Сталася протягом того періоду лиш одна коротка війна, що в ній брало участь більше, ніж двоє, великих країн: Кримська (1854-56), де з одного боку воювали росіяни, а з другого — британці й французи. До того ж більшість війн, де великі держави брали хоч якусь участь, були порівняно короткими. Найтриваліша ж із них була зовсім не міжнародним конфліктом, а громадянською війною в США (1861-65). Тривалість воєн вимірювалася місяцями чи навіть тижнями (от як сутичка 1866 року між Пруссією й Австрією). У проміжку між 1871 і 1914 роками у Європі не було взагалі таких воєн, щоб при цьому війська котроїсь із чільних держав переходили який-небудь ворожий кордон, хоча на Далекому Сході Японія воювала з Росією в 1904-5 роках і перемогла, чим і прискорила Російську революцію.

Не було ж бо ніяких *світових* воєн узагалі. У XVIII сторіччі Франція й Бри-

танія мали низку взаємних воєн, бойовиська яких простиралися від Індії через Європу аж до Північної Америки; воювалися ці сусідки й на всіх океанах світу. Від 1815 й до 1914-го жодна велика держава не билася з іншою поза межами свого безпосереднього ареалу, хоча зовсім не були дивиною агресивні експедиції імперських чи майже-імперських метрополій супроти своїх слабкіших заокеанських ворогів. Більшість цих кампаній були по суті демонстраціями сили однієї сторони, от як війни США проти Мексики (1846–48) й Іспанії (1898) або розмаїті зусилля Британії й Франції в напрямку розширення своїх колоніальних імперій, хоча й тоді великим іноді не щастило: французи мусили забратися геть із Мексики у 1860-их, а італійці з Ефіопії в 1896 році. Навіть найгірші опоненти слабкіших колоніальних країн, безнастанно нарощуючи свої арсенали незрівнянно швидкої технології смерті, могли в щонайліпшому випадку хіба сподіватися на відстрочку неминучого свого звітти відходу. Подібні екзотичні конфлікти правили швидше за матеріал для пригодницької літератури чи репортажів, що їх строчили військові кореспонденти, це нововведення середини XIX сторіччя, аніж за такі справи, які могли безпосередньо заторкувати більшість громадян тих країн, що ті кампанії започатковували й доводили до звитязного кінця.

Усе це змінилося в 1914-му. Перша Світова війна втягла усі найбільші держави й майже всі європейські, за винятком Іспанії, Нідерландів, трьох скандинавських країн і Швейцарії. Навіть більше: вже й заморські війська, часто вперше у своїй історії, посилалися воювати й трудитися далеко поза своїми власними регіонами. Канадці билися у Франції, австралійці й новозеландці викувували свою національну свідомість на Галліпольському півострові (саме слово “Галліполі” стало їхнім національним міфом), і, що ще важливіше, Сполучені Штати відкинули засторогу Джорджа Вашингтона “не вплутуватися до європейських справ” і послали своїх солдатів туди на війну, визначивши тим самим образ історії XX віку. Індусів посилали до Європи й на Середній Схід, на Захід прибували китайські трудові батальйони, африканці воювали у французькій армії. Хоча на суходолі військові дії поза межами Європи не були вельми значущими, зате морська війна знов набула глобального масштабу: її перша битва відбулася 1914 року біля Фолклендських островів, а вирішальні бої між німецькими підводними човнами й конвоями союзників розігрувалися на морях півночі й середини Атлантичного океану й навіть ще південніш.

Що Друга Світова була світовою в буквальному розумінні, це навряд чи потребує доведення. Фактично всі незалежні держави світу виявилися втягнутими до неї, добровільно чи мимоволі, хоча республіки Латинської Америки брали в ній участь лише в найномінальніший спосіб. Колонії імперських держав не мали в цій справі ніякого вибору. За винятком майбутньої Ірландської Республіки, Швеції, Швейцарії, Португалії, Туреччини й Іспанії в Європі та, можливо, Афганістану з неєвропейського ареалу, практично вся земна куля воювала чи була окупована, чи і те й те разом. Бойовиська були так розкидані по світу, що назви островів Меланезії й селищ у північно-африканських пустелях, у Бірмі й на Філіппінах стали настільки ж відомими для читачів газет і слухачів радіо (адже це

була значною мірою війна бойових радіозведень), як і назви битв, що шаленіли в Арктиці й на Кавказі, у Нормандії, під Сталінградом чи Курськом. Друга Світова війна стала ще й уроком світової географії.

Локальним, регіональним чи глобальним, війнам ХХ віку судилося вирости до такого гігантського масштабу, якого не знав доти світ. З-поміж сімдесяти чотирьох міжнародних воєн, що відбулися у період між 1816 і 1965 роками й що їх американські фахівці, будучи великими любителями всякої класифікації, по-групували за кількістю вбитих у них людей, чотири перші в переліку сталися у ХХ сторіччі: обидва світові побоїща, Японсько-Китайська 1937-39 років та Корейська війна. В середньому тут убивалося понад мільйон осіб у битві. Найбільший із задокументованих міжнародних конфліктів понаполеонівського ХІХ сторіччя, війна між Пруссією/Німеччиною та Францією в 1870-71 роках, забрав життя якихось 150 000 — цю цифру можна порівняти з втратами в Чакській війні 1932-35 років між Болівією (бл. 3 млн нас.) і Парагваєм (бл. 1,4 млн нас.). Одне слово, 1914 рік відкрив еру світової різанини (Singer, 1972, pp. 66, 131).

У цій книзі немає місця для обговорення витоків Першої Світової війни: їх автор цих рядків спробував окреслити у *Віці Імперії*. Почалася вона як суто європейська війна поміж Троїстою Згодою, “антантою” Франції, Британії й Росії, з одного боку, й так званими “центральною державами”, Німеччиною й Австро-Угорщиною, з другого, причому Сербія й Бельгія зразу ж виявилися втягнутими до конфлікту, коли на першу напала Австрія (з чого власне й почалася війна), а Німеччина — на другу (згідно з німецьким стратегічним планом війни). Туреччина й Болгарія невдовзі приєдналися до “центральною”, тоді як із другого боку Троїста Згода поступово розбудувалася в дуже велику коаліцію. Підкупом утягли Італію, а далі заангажувалися Греція, Румунія й (куди номінальніше) Португалія. Доладніш виступила Японія: майже негайно взялася перехопити німецькі позиції на Далекому Сході та в західній частині Тихого океану, зате не виявила інтересу ні до чого поза своїм регіоном. Найважливішим був вступ США до війни у 1917 році. Фактично втручання Штатів і стало вирішальним чинником.

Німці й тоді, як і згодом у Другій Світовій, опинилися перед загрозою можливої війни на два фронти, не кажучи вже про свою балканську заангажованість, куди їх утягла їхня спілка з Австро-Угорщиною. (Хоча, оскільки трое з чотирьох “центральною держав” припадало саме на той регіон: Туреччина з Болгарією, та й Австрія, — там стратегічна проблема була не такою нагальною.) Німецький план полягав у тому, щоб швидко вибити з гри Францію на заході, а тоді навально здолати Росію на сході, поки царська імперія ще не спромоглася увести в дію весь свій величезний людський потенціал. Тоді, як і згодом, Німеччина задумувала собі блискавичну кампанію (що вже в Другій Світовій здобуде назву *Blitzkrieg*), бо не мала іншого виходу. План той замалим не вдався. Німецька армія увігнала у французьку територію, в тім числі й через нейтральну Бельгію, й французи спромоглися її зупинити лише за кілька десятків миль від Парижа на річці Марні, через п'ять із чимось тижнів після проголошення війни. (Цьому планові судилося здійснитися в 1940-му.) Потім вони трохи відступили, й обидві

сторони (французи зміцнилися тим, що ще лишилося від бельгійців, та британським суходільним корпусом, який мав незабаром дуже розростися) вибудували імпровізовані паралельні лінії оборонних траншей та укріплень, що тяглися безперервно від узбережжя Ла-Маншу у Фландрії аж до швейцарського кордону, причому чимала частина східної Франції та Бельгії опинилася під німецькою окупацією. І протягом наступних трьох із половиною років лінія фронту не зазнавала істотних змін.

Це був Західний фронт, що став машиною різанини, небаченої, либонь, доти в історії воєн. Мільйони людей стояли один проти одного, ховаючись за своїми брустверами, за мішками з піском у траншеях, де й жили, разом із пацюками й вошами та як пацюки й воші. Час від часу їхні генерали намагалися вирвати їх із того глухого кута. Дні й навіть тижні безнастанного артилерійського обстрілу, що його один німецький письменник назвав згодом “ураганами сталі” (Ernst Jünger, 1921), покликані були “зм’якшити” ворога, загнавши його під землю, а тоді в підходящий момент люди хвилями перехлюпувалися через бруствери, захищені зазвичай кільцями й павутиною колючого дроту, на “нічию землю”, цей хаос залитих водою вирв від снарядів, розтрощених стовбурів дерев, грязюки й непідібраних трупів, аби кинутися грудьми на кулеметний вогонь, що їх скошував, мов траву. І вони усвідомлювали свою приреченість. Спроба німців прорватися під Верденом у 1916 році (лютий — липень) стала битвою двох мільйонів солдатів, з яких один мільйон наклав головою. Вона провалилася. Свій наступ на Соммі британці задумали, щоб зірвати німецький прорив під Верденом, і коштувала ця ініціатива Британії 420 000 загиблих, з яких 60 000 полягло лише в атаках першого дня. Тож і не дивно, що в пам’яті тих британців і французів, що більшу частину Першої Світової провоювали на Західному фронті, вона лишилась як “Велика Війна” — жахливіша й травматичніша для психіки навіть за Другу Світову. Французи втратили майже 20 відсотків своїх чоловіків призовного віку, а коли додати сюди ще полонених, поранених і навіть скалічених та спотворених (цих *gueules cassés, потрощених тик*, що стали такою яскравою частиною повоєнного образу Франції), то вийде, що лише десь один із трьох, не набагато більше, французьких солдатів пройшов війну неушкодженим. Десь такими самими були й шанси приблизно п’яти мільйонів британських вояків лишитися неушкодженими на тій війні. Британці втратили ціле покоління — півмільйона чоловіків віком до тридцяти років (Winter, 1986, p. 83); особливо ж помітні були втрати серед їхніх вищих класів, чийі молоді представники, кому, як джентльменам, випало бути офіцерами й показувати приклад, кидалися в атаку на чолі своїх солдатів, і їх, звісно ж, скошували перших. За 1914-ий рік убито чверть оксфордських і кембриджських студентів віком до двадцяти п’яти років, призваних до британської армії (Winter, 1986, p. 98). Німці, хоча їхніх солдатів загинуло ще більше, ніж у французів, утратили меншу, в пропорційному відношенні, частину від своїх значно більших груп призовного віку: 13 відсотків. Навіть очевидно скромні втрати США (116 000 проти 1,6 мільйона французів, майже 800 000 британців, 1,8 мільйона німців) реально засвідчують людовбивчу природу Західного фрон-

ту, бо американці тоді більш ніде й не воювали. Адже, тоді як США втратили за час Другої Світової війни у 2,5 чи й у 3 рази більше, ніж за Першу, американські збройні сили за 1917-18 роки були в дії лише протягом півтора року, порівняно з трьома з половиною роками Другої, і то лише в одному вузькому секторі, а не по всьому світу.

Жахіттям війни на Західному фронті судилося мати ще й темніші наслідки. Сам цей досвід природним чином допоміг brutalізуватися не тільки веденню війни, а й політиці: коли першу можна провадити, не лічачи ні людських, ні будь-яких інших втрат, то чом би не зробити те саме й з другої? Більшість чоловіків, що воювали в Першу Світову, переважно як призовники, вийшли з неї переконаними війноненависниками. Однак ті з фронтовиків, що пройшли кризу таку м'ясорубку й не повстали проти неї, виносили іноді з того спільного досвіду хороброго життя перед лицем смерті якесь почуття непередаваної, дикої вищості, не в останню чергу перед жінками й тими, хто "не нюхав пороху"; такі поповнювали ранні лави повоєнних ультраправих. Адольф Гітлер був лиш одним із таких чоловіків, кого на подальшу долю сформував досвід *Frontsoldat*'а. Але протилежна реакція мала не менш негативні наслідки. Після війни для політиків стало цілковитою очевидністю, принаймні в демократичних країнах, що виборці більш не потерплять кривавих купелей на кшталт 1914-18 років. Тож повоєнна стратегія Британії й Франції, як і "пов'єтнамська" політика США, засновувалась саме на цьому припущенні. Дуже скоро це й допомогло німцям виграти Другу світову війну на заході в 1940 році проти Франції, що приречено ховалась за своїми недобудованими фортифікаціями, а коли вже ворог прорвав їх, просто не захотіла битися далі й край, тоді як Британія відчайдушно силкувалася уникнути втягнення себе до того різновиду масованої наземної війни, що децимувала її народ у 1914-18 роках. У кінцевому підсумку демократичні уряди таки піддалися спокусі врятувати життя своїм громадянам коштом життів громадян ворожих країн, мов інакше й не можна було вчинити. Скинення атомних бомб на Хіросіму й Нагасакі в 1945 році виправдовували не як необхідне для здобуття перемоги, що на той час була вже абсолютно забезпечена, а як засіб урятувати життя американським солдатам. Але, либонь, у головах членів американського уряду засіла ще й думка відвернути цим СРСР, союзника Америки, від претендування на більшу частку в поразці Японії.

Поки Західний фронт засів у своїй кривавій безвиході, Східний фронт перебував у русі. Німці розпоронили незграбні російські війська вторгнення у битві при Танненбергу в перший же місяць війни, а потім, із дієвою інколи допомогою австрійців, випхали Росію з Польщі. Попри випадкові російські контрнаступи, зрозуміло було, що "центральні держави" беруть гору, а Росія відступає, ведучи оборонні ар'єргардні бої з німецькими військами, які наступають. Ситуацію на Балканах контролювали "центральні", незважаючи на нерівність військових виступів нестійкої імперії Габсбургів. Так сталося, що місцеві їхні супротивниці, Сербія з Румунією, зазнавали незмірно більших, у пропорційному відношенні, бойових втрат. Союзники, хоча й окупували Грецію, далі не просувалися, аж до

краху “центральної держави” улітку 1918 року. Італійський план відкрити ще один фронт проти Австро-Угорщини в Альпах провалився — переважно тому, що багато італійських солдатів не бачило сенсу в тому, щоб проливати кров задля уряду держави, якої вони не визнавали за свою й чією мовою мало хто з них умів розмовляти. Після нищівного розгрому під Капоретто в 1917 році, від якого лишилася літературна згадка у вигляді роману Ернеста Гемінґуея *Прощавай зброє*, італійців довелося ще й вгамовувати, перекидаючи сюди частини союзницьких армій. Поки Франція, Британія й Німеччина знекровлювали одна одну на смерть на Західному фронті, Росія дедалі більше дестабілізувалася від війни, яку постійно програвала, та й Австро-Угорська імперія все дужче хиталася, прямуючи до свого розпаду, що його так прагли місцеві націоналістичні рухи й що до нього повели справу міністерства закордонних справ Антанти, справедливо передбачаючи майбутню несталість Європи.

Як зрушити безвихідь на Західному фронті — ось що було вирішальною проблемою для обох сторін, адже без перемоги на заході жодна з них не могла виграти війну, тим більше, що й морська війна зайшла в глухий кут. За винятком вилазок якихось ізольованих рейдерів, союзники контролювали океани, хоча британський та німецький бойові флоти стояли один навпроти одного, взаємно знерухомлюючись, у Північному морі. Їхня єдина спроба зійтися в битві (1916) нічого не вирішила, але, оскільки німецький флот лишився притиснутим до своїх баз, загалом це було на користь союзникам.

Обидві сторони намагалися домогтися переламу, вдаючись до технології. Завжди сильні в хімії німці принесли на поле бою отруйний газ, де він показав свою варварськість і неефективність, спричинивши єдиний ширий випадок гуманітарної відрази урядів до бодай одного засобу ведення війни — Женевську конвенцію 1925 року, згідно з якою світ зобов'язався не застосовувати хімічної зброї. І справді, хоча всі уряди продовжували готуватися до хімічної війни, боячись, коли б ворог не застосував цієї зброї, воюючі сторони не вдалися до неї в Другій Світовій війні, хоча гуманітарні почуття не завадили італійцям труїти газом колоніальну людність. (Зрештою різкий занепад цінностей цивілізації після Другої Світової війни знов виніс отруйний газ на лінію фронтів. Під час Ірано-Іракської війни вісімдесятих років Ірак, маючи ентузіастичну підтримку західних держав, залюбки використовував газ проти і солдатів, і цивільних.) Британці винайшли броньований повіз на гусеницях, досі відомий під першою своєю кодовою назвою як *танк*, але їхні далеко не блискучі генерали так і не втямили тоді, що з ним робити. Обидві сторони використовували й недавно винайдені та все ще тендітні літаки, а німці запускали ще й дивоглядні сигароподібні наповнені гелієм повітряні кораблі, експериментуючи з бомбардуванням із повітря, майже безрезультатного, на щастя. Повітряна війна також знайшла себе аж у Другій Світовій, особливо як засіб тероризування цивільних.

Єдиною технологічною зброєю, що мала значний вплив на перебіг війни в 1914-18 роках, став підводний човен, адже обидві сторони, неспроможні перемогти ворожих солдатів, завзялися виморити голодом вороже цивільне насе-

лення. Оскільки все постачання Британії здійснювалося морським шляхом, німцям здавалося здійсненним задушити Британські острови з допомогою дедалі нещаднішої війни субмарин проти надводних кораблів. Ця кампанія була близька до успіху в 1917-му, поки знайшлися дієві засоби проти неї, але найбільшим її ефектом стало втягнення США до війни. Британці своєю чергою робили все можливе, щоб заблокувати поставки до Німеччини, себто щоб задушити голодом і німецьку військову економіку, й німецьке населення. Вони таки перестаралися, оскільки, як ми ще переконаємося, німецька воєнна економіка працювала аж ніяк не з такою ефективністю й раціональністю, що ними пишалися німці. Неподібно до німецької військової машини, що і в Першій, і в Другій Світових війнах разюче переважала будь-чию іншу мілітарну машинерію. Ця чиста перевага німецької збройної потуги могла б виявитися й вирішальною, коли б союзникам не відкрилися в 1917 році практично невичерпні ресурси Сполучених Штатів. Насправді Німеччина, навіть сплутана австрійським альянсом, забезпечила собі на сході повну перемогу, вивівши Росію з війни, загнавши її в революцію й позбавивши її великої частини європейських територій у 1917-18 роках. Накинувши Росії кабальний Брест-Литовський мир (березень 1918 року), німецька армія невдовзі після того, вільна, щоб зосередити всі сили на заході, практично прорвала Західний фронт і знов пішла на Париж. Завдяки потокові американських підкріплень та оснащень союзники оговталися, але на короткий час їм здалося, що все пропало. Однак то був останній ривок виснаженої Німеччини, яка й сама знала, наскільки близька до поразки. Коли союзники перейшли в наступ улітку 1918-го, не забарився й кінець війни: через кілька тижнів "Центральні держави" не тільки визнали поразку, а й зазнали краху. Революція, прокотившись по Росії в 1917 році (див. наступний розділ), восени 1918-го накрила й центральну та південно-східну Європу. Жоден старий уряд не зацілів від кордонів Франції до Японського моря. Навіть країни-учасниці з переможного боку зазнали потрясіння, хоча не віриться, щоб Британія і Франція, навіть коли б спізнали гіркоту поразки, не збереглися як сталі політичні цілості. Але тільки не Італія... А з переможених країн таки жодна не уникла революції.

Коли б хто-небудь із великих міністрів чи дипломатів минулого, який-небудь Талейран чи Бісмарк, на кого все ще казали рівнятися амбітним членам міністерства закордонних справ його рідної країни, та встав зі своєї могили подивитися на Першу Світову війну, такий діяч вельми подивувався б, чом розважливі державні мужі не залагодили конфлікту яким-небудь компромісом, поки не зруйнувався світ 1914 року. І ми подивуймося. Здебільшого неревольюційні й неідеологічні війни минулого не провадилися як боротьба на смерть чи тотальне винищення. У 1914-му, звісно, ніяка ідеологія не розділяла воюючих сторін, ото тільки якась ідеологія притягувалася з обох боків, аби змобілізувати громадську думку, себто стверджували яку-небудь докорінну загрозу загальноприйнятими національними цінностям, скажімо, російське варварство йде на німецьку культуру чи там французька й британська демократії борються проти німецького абсолютизму тощо. До того ж були й такі державні діячі, що рекомендували те чи інше

компромісне розв'язання навіть в обхід Росії та Австро-Угорщини, і подібні закулісні махінації доводили цих останніх, у міру наближення поразки, до все більшого відчаю. Чому ж тоді провідні держави з обох боків вели Першу Світову як гру пан чи пропав, себто як таку війну, що може бути або тотально виграна, або тотально програна?

Причина була та, що цю війну, на відміну від попередніх конфліктів, де типово боролись за обмежені й точно визначувані речі, вели за необмежені цілі. У Вік Імперії політика й економіка злилися водно. Міжнародне політичне суперництво моделювалось за економічним зростанням і за конкуренцією, але характерною рисою цього явища була його необмеженість. “Природні фронти” компаній “Стандард Ойл”, “Дойче Банк” чи “Де Беєрс Даймонд Корпорейшн” сягали краю світу чи то, скорше, меж своєї здатності до розширення.” (Hobsbawm, 1987, р. 318.) Коли конкретніш, то для двох найголовніших суперниць, Німеччини й Великої Британії, межею мало бути небо, оскільки Німеччина хотіла собі такого світового політичного й морського становища, яке вже посідала Британія, що автоматично звело б уже й так підтоптану Британію до нижчого статусу. Питання стояло: або — або. Для Франції і тоді, як і згодом, ставки були не такі глобальні, але не менш нагальні: компенсувати свою дедалі більшу й, очевидно, неминучу демографічну та економічну відсталість від Німеччини. Стояло тут і питання майбутнього Франції як великої держави. В обох випадках компроміс просто означав би відкладення справи на майбутнє. Сама Німеччина, як можна було б припускати, могла б зачекати, поки її все більша велич і вищість ствердили б становище, що, як відчували німецькі уряди, було б належним для їхньої країни, а це таки сталося б, раніше чи пізніше. Справді-бо, панівна позиція двічі переможеної Німеччини, що не мала вже претензій на незалежну військову потугу в Європі, була безперечнішою на початку дев'яностих, ніж претензії милітаристської Німеччини будь-коли до 1945 року. І все ж саме тому Британія з Францією, як ми переконаємось, змушені були після Другої Світової війни, хоч і вельми неохоче, прийняти свій перехід на другорядний статус, достоту як і Федеративна Німеччина, з усією своєю економічною могутністю, визнала, що в установленому після 1945 року співвідношенні сил у світі для неї недосяжним є й таким лишилось становище єдиної наймогутнішої держави у світі. У 1900-их, на висоті імперської та імперіалістичної ери, все ще незачепленими лишалися і німецька претензія на унікальний світовий статус (мовляв, “Німецький дух відродить світ”), і опір їй з боку Британії та Франції, все ще незаперечних “великих держав” евроцентристського світу. На папері не був можливий ніякий сумнівний компроміс із цього чи того моменту майже мегаломаніакальних “воєнних цілей”, сформульованих обома сторонами відразу ж після того, як вибухнула війна, але на практиці єдино чинною воєнною метою була повна перемога — те, що в Другу Світову стали називати “беззастережною капітуляцією”.

Саме безглузда й самопоразницька мета і занастила переможців разом із переможеними. Вона довела переможених до революції, а звитяжців — до банкрутства й фізичного виснаження. У 1940-му менші чисельністю німецькі

війська здолали французькі сили зі сміховинною легкістю й швидкістю, і країна без вагань скорилася Гітлерові, бо майже на смерть була знекровилася у 1914-1918 роках. Британія так і не оклигала після 1918-го, підірвавши своє народне господарство таким веденням війни, що істотно перевершувало її ресурси. До того ж тотальна перемога, скріплена каральним, продиктованим миром, знищила й ті невеличкі можливості, що були, відновити щось бодай віддалено подібне до стабільної, ліберальної, буржуазної Європи, як те швидко вловив економіст Джон Мейнард Кейнс. Якщо Німеччина не реінтегрувалася до європейської економіки, себто якщо не визнаною й не прийнятою зосталася економічна вага країни в рамках загальноєвропейського народного господарства, то й не могло бути ніякої стабільності. Але це було останнє міркування в умах тих, хто боровся за знищення Німеччини.

Мир, накинутий головними уцілілими державами-переможницями (США, Великою Британією, Францією, Італією) й знаний у популярному вжитку під неточною назвою Версальського договору¹, визначався п'ятьма міркуваннями. Найнагальнішим питанням було падіння стількох режимів у Європі й виникнення в Росії альтернативно-революційного більшовицького режиму, націленого на підрив влади по всьому світу, такого собі магніта для революційних сил з усіх усюд (див. розділ 2). По-друге, існувала потреба контролювати Німеччину, яка фактично самотужки замалим не завдала поразки цілій коаліції Антанти. З очевидних причин це було й лишилося відтоді головною турботою Франції. По-третє, карту Європи слід було переділити й накреслити заново, аби і Німеччину ослабити, й заповнити величезні простори Європи та Близького Сходу, спорожнілі внаслідок одночасних поразки й розпаду Російської, Габсбургської й Османської імперій. Найголовнішими претендентами на цей спадок, принаймні у Європі, були розмаїті націоналістичні рухи, що переможці схильні були їх заохочувати остільки, оскільки вони були належною мірою антибільшовиками. По суті основним принципом цього перекроювання мапи Європи було створення етнічно-мовних національних держав, відповідно до поняття, що нації мають "право на самовизначення". Президент США Вільсон, до міркувань якого прислухались, як до таких, що виражають думки держави, без котрої війну було б програно, був палко відданим цьому переконанню, що і тоді, й тепер із більшою готовністю підтримується тими, хто далекий від етнічно-лінгвістичних реалій регіонів, яким судилося стати поділеними на охайні національні держави. Спроба ця мала катастрофічні наслідки, що й досі простежуються в Європі дев'яностих років. Національні конфлікти, що роздирають континент у дев'яностих, — це ж ті самі старі версальські курчата, що знов повернулися висиджувати ті самі яйця². Перекроювання ж карти Середнього Сходу відбувалося по узвичаєних імперіалістичних лініях: поділ між Британією та Францією, — за винятком Палестини, в якій британський уряд, прагнучи здобути інтернаціональну єврейську підтримку під час війни, необачно й двозначно пообіцяв заснувати "національний дім" для євреїв. Це мало стати ще одним із проблематичних і незабутніх заповітів Першої Світової війни.

Четвертий набір міркувань охоплював питання внутрішньої політики поміж країн-переможниць (практично малися на увазі тут Британія, Франція й США) й тертя між ними. Найважливішим наслідком такого внутрішнього політиканства стало те, що Конгрес США відмовився ратифікувати проект мирного договору, вільно написаний їхнім же президентом, а чи для президента, отож Штати вийшли з мирного договору, що мало свої далекосяжні результати.

І насамкінець звитяжні держави відчайдушно шукали того типу мирного порозуміння, що унеможливило б другу таку війну, яка оце допіру спустошила світ і наслідки якої кидалися у вічі скрізь довкола. У цьому вони зазнали щонайгіршої невдачі. Через двадцять літ весь світ знову поринув у війну.

Убезпечення світу від більшовизму й перекрій європейської мапи накладлися одне на одне, оскільки найпростішим способом дати раду революційній Росії, коли вона якимось чудом виживе (а щодо цього не було ніякої певності в 1919 році), було ізолювати її за “карантинним поясом” (*cordon sanitaire*, мовою сучасної дипломатії) антикомуністичних держав. А що територія цих останніх була в основному чи й повністю викраєна з колишніх російських земель, то можна було гарантувати їхню ворожість до Москви. Коли рухатися з півночі на південь, ними стали: Фінляндія, автономний регіон, якому дозволив відділитися Ленін; три новостворені невеликі прибалтійські республіки (Естонія, Латвія, Литва), що для них не було історичного прецеденту; Польща, відновлена в якості незалежної держави через 120 років, та незмірно збільшена Румунія, що подвоїлася в розмірах завдяки прихопленню угорських та австрійських шматків від імперії Габсбургів, а також колишньої “російськопідданої” Бесарабії. Більшість цих територій фактично відбатувала від Росії Німеччина, тож, коли б не більшовицький переворот, повернулися б вони любісінько знов до колишньої господині. Була й спроба продовжити цей ізоляційний пояс аж до Кавказу, але провалилася — переважно завдяки тому, що революційна Росія зуміла домовитися з хоч і не комуністичною, але революційною Туреччиною, яка недолюблювала британських та французьких імперіалістів. Тож і виявилися нежиттєздатними засновані після Брест-Литовська незалежні на короткий час Вірменія й Грузія, а також зусилля британців відірвати нафтоносний Азербайджан: не пережили перемоги більшовиків у громадянській війні 1918-20 років та Радянсько-Турецького договору 1921 року. Одне слово, на сході союзники прийняли кордони, накинуті Німеччиною революційній Росії, оскільки ці межі не виявилися недієвими внаслідок впливу непідконтрольних їм сил.

Після цього все ще лишалися великі шматки, здебільшого від колишньої австро-угорської Європи, для картографічного перекрою. Австрію з Угорщиною зведено до двох німецько- й мадьярськомовних огузків, Сербію розширено до великої нової країни Югославії, зливши з нею Словенію (підавстрійську доти) й Хорватію (доти підугорську), та ще додавши Чорногорію, незалежне колись невеличке племінне царство пастухів і піратів, цей голий гірський масив, населення якого зреагувало на безпрецедентну втрату незалежності масовим наверненням до комунізму, що, як вони відчували, високо цінував чесноту героїзму. А ще в

їхній уяві комунізм асоціювався з православною Росією, бо ж саме православну віру захищали невідкорені чорногорці від невірних турків протягом стількох сторіч. Утворено ще одну новинку — Чехословаччину, з поєднання чеських земель, колишнього індустріального осередку імперії Габсбургів, та районів словацького й рутенсько-українського селянства, які належали раніше Угорщині. Зроста Румунія, ставши багатонаціональним конгломератом, та й Польщі з Італією перепало дещо. Абсолютно не було ні ніякого історичного прецеденту, ні логіки для таких утворів, як Югославія й Чехословаччина, цих побудов націоналістичної ідеології, що вірила водночас і в силу спільної етнічної приналежності, і в небажаність надмірно маленьких держав-націй. Усі південні слов'яни ("югослави") опинилися в одній державі, в іншій — західні слов'яни чеських і словацьких земель. Як і слід було сподіватися, ці абияк склепані політичні шлюби виявилися не надто міцними. Вийшло так на практиці, що, за винятком залишкових Австрії та Угорщини, з яких знято більшість їхніх етнічних меншостей, нові держави-спадкоємиці, вирізані хоч із Росії, хоч зі спадку Габсбургів, виявилися не менш мультинаціональними, ніж були їхні попередниці.

На Німеччину, аби тримати її в стані постійної ослабленості, накладено штрафний мир, підпертий аргументом, мовляв, ця держава єдина несе відповідальність за війну з її наслідками (стаття про "воєнну вину"). Досягалося це не так територіальними укороченнями, хоча Ельзас-Лотарінгія відійшли знов до Франції, чималий район на сході — до відновленої Польщі ("Польський коридор", що відділив Східну Пруссію від решти Німеччини) та зроблено ще декотрі дрібніші поправки до німецьких кордонів, — як позбавленням Німеччини диездатного військово-морського й всякого військово-повітряного флоту, урізуванням її армії до 100 000 душ, накладенням теоретично невизначених "репарацій" (сплат збитків, що їх зазнали переможці у війні), військовою окупацією частини західної Німеччини й, не в останню чергу, позбавленням Німеччини всіх її колишніх заморських колоній. (Колонії перерозподілено поміж Британією з її домініонами, Францією й, до меншої міри, Японією, але, з огляду на дедалі більшу непопулярність імперіалізму, називано їх уже не "колоніями", а "мандатами", призначення яких — забезпечити прогрес відсталим народам; вручено їх, мовляв, людством імперським державам, що й не гадали експлуатувати їх задля будь-якої іншої мети.) За винятком територіальних статей, на середину тридцятих років від Версальського договору не лишилося нічого.

Що ж до механізму запобігання іншій світовій війні, то стало очевидним: консорціум європейських "великих держав", який мав забезпечити мир ще до 1914 року, остаточно розпався. Президент Вільсон, з усім ліберальним запалом прінстонського знавця політичної премудрості, накидав твердолобим європейським політикам альтернативу: заснувати всеосяжну "Лігу Націй" (себто незалежних держав), що розв'язувала б проблеми мирно, демократично, поки вони не вийшли з-під контролю, бажано — через відкриті для громадськості переговори ("досягнуті відкритим шляхом відкриті угоди"), бо ж війна породила недовіру до звичаєних і вельми чутливих процесів міжнародного переговорного процесу,

як до “секретної дипломатії”. Значною мірою це була реакція проти тих таємних договорів, що їх укладали союзники поміж себе під час війни, заздалегідь перекроюючи післявоєнні Європу й Середній Схід зі страхітливим браком турботи про бажання, ба навіть про інтереси, населення тих регіонів. Більшовики, знайшовши ці вразливі документи поміж царських архівів, незагаймо їх оприлюднили, аби прочитав весь світ, і тому треба було якось обмежити цю шкоду. Лігу Націй і справді засновано як частину мирного врегулювання, але виявилася вона майже цілковитою невдахою, принісши користь лише як інституція для збирання статистичних даних. Хоча у свої перші дні вона таки залагодила парочку дрібніших суперечок, які не несли великої загрози світовому миру: от, скажімо, перессварку між Фінляндією та Швецією за Аландські острови³. Відмова США приєднатися до Ліги Націй позбавила її всякого реального значення.

Немає потреби заходити в деталі міжвоєнної історії, аби переконатися, що версальське врегулювання аж ніяк не могло стати основою для стабільного миру. Воно було приречене від самого початку, тож наступна світова війна практично була неминучою. Як ми вже зазначили, США майже відразу вийшли з договірного процесу, а в такому світі, що більше вже не був євроцентрованим і єровизначуваним, жодне врегулювання, не підписане чільною відданим світовою державою, не могло мати чинності. Як ми ще переконаємося, це справджувалося і в світових економічних справах, і в політиці. Дві чільні європейські, ба навіть світові держави виявилися не лише тимчасово усунутими з міжнародної гри, а й вважалися не існуючими в якості незалежних гравців: Німеччина і Росія. Як тільки котрась із них чи обидві мали знов повернутися на сцену, мирне врегулювання, засноване на самих Британії й Франції (бо й Італія лишилася невдоволеною), уже не могло втриматися. А Німеччина чи Росія, чи обидві ці країни, раніше чи пізніше мали виринути знов як чільні гравці.

Коли мир і мав якісь невеличкі шанси, то він був підірваний відмовою держав-переможниць реінтегрувати країни, що війну програли. Хоча невдовзі і тотальне придушення Німеччини, й тотальне вигнання Радянської Росії з європейського товариства виявилися неможливими, але пристосовувалися переможці до реальності поволі й неохоче. Зокрема французи лише з великою нехиттю мусили розпрощатися з надією утримати Німеччину в ослабленості та безсиллі. (Британців не переслідували спогади про поразку й вторгнення ворога.) Що ж до СРСР, то держави-переможниці воліли, аби його й не існувало; підтримавши війська контрреволюції у російській Громадянській війні та пославши їм на допомогу ще й свої військові сили, вони тепер не виказували ніякого ентузіазму визнавати факт його життєздатності. Їхні бізнесмени знехтували навіть пропозиції вельми далекосяжних концесій, що їх Ленін, відчайдушно шукаючи способу знов запустити народне господарство, майже зруйноване війною, революцією й громадянською війною, давав зарубіжним інвесторам. І Радянська Росія мусила розвиватися в ізоляції. Тож були політичні причини для зближення на початку двадцятих років двох ізгоїв Європи: Радянського Союзу й Німеччини.

Можливо, наступної війни й можна було б уникнути, чи принаймні відсунути її на далі, коли б довоєнну економіку пощастило відновити як світову систему успішного зростання й розширення. Однак через декілька років, посеред двадцятих, коли світова економіка начебто вже лишила позаду воєнні й повоєнні руйновища, вона поринула у свою найбільшу, найдраматичнішу кризу, якої не знавала від часу індустріальної революції (див. розділ 3). А це привело до влади у Німеччині й Японії політичні сили мілітаризму й крайньої правиці, схильні швидше свідомо зруйнувати статус-кво з допомогою конфронтації, при потребі — то й збройної, аніж через переговори йти до поступових змін. Відтоді нова світова війна стала не просто передбачуваним, а рутинно передбаченим майбутнім. Хто дійшов віку в тридцятих, той її передчував. Образ повітряних флотів, що скидають бомби на міста, й кошмарних машкар, які, мов сліпі, намагаються дорогу в імлі отруйного газу, переслідував моє покоління: пророчо в першому й помилково — в другому випадку.

II

Проблема походження Другої Світової війни породила незрівнянно менше історичної літератури, ніж питання витоків Першої, і то з однієї очевидної причини. Жоден поважний історик, за найрідкіснішими винятками, ніколи не сумнівався, що нападниками були Німеччина, Японія та (з меншою певністю) Італія. Держави, втягнуті у війну проти цієї трійці, хай то капіталістичні чи соціалістичні, не хотіли війни, і здебільшого робили, що тільки могли, аби її уникнути. У найпростіших термінах на запитання, хто спричинив Другу Світову війну чи що спричинилося до неї, можна відповісти двома словами: Адольф Гітлер.

Відповіді на історичні питання не бувають, звісно, настільки простими. Як ми вже переконалися, породжена Першою Світовою війною ситуація у світі була за самою своєю сутністю нестабільна, особливо у Європі, але також і на Далекому Сході, тож ніхто не сподівався на тривалий мир. Невдоволення статусом-кво не обмежувалося переможеними державами, хоча ці останні, надто ж Німеччина, відчували, що мають немало причин для обурення, і так воно насправді й було. У Німеччині всі партії, від комуністів із крайньої лівиці й до Гітлерових Націонал-Соціалістів із крайньої правиці, змагалися у тавруванні Версальського договору як несправедливого й неприйняттого. Парадоксально, але справжня німецька революція могла б створити не таку вибухову в міжнародному розумінні Німеччину. Росія й Туреччина, ці дві переможені держави, що революціонізувалися по-справжньому, були надто заклопотані своїми власними справами, включно із захистом кордонів, аби дестабілізувати міжнародне становище. У тридцятих роках це були ті сили, що виступали за стабільність, і Туреччина зоставалася нейтральною навіть протягом Другої Світової війни. Однак і Японія з Італією, хоч і перебували в таборі переможців, також почувалися незадоволеними, причому японці

тут мали більше реалізму за італійців, чії імперські апетити набагато перевищували самостійну спроможність держави їх задовольнити. Принаймні Італія дістала внаслідок війни чималі територіальні здобутки в Альпах, на Адріатичному й навіть Егейському морях, хоча союзники обіцяли їй більше здобичі за виступ на їхньому боці в 1915 році. Однак тріумф фашизму, контрреволюційного, а отже, й ультранационалістичного та імперіалістського руху, ще дужче підкреслив італійське невдоволення (див. розділ 5). Що ж до Японії, то її дуже значна військова й морська потуга зробила її найгрізнішою силою на Далекому Сході, особливо ж за відсутності Росії на картині, й це до певної міри дістало й міжнародне визнання, зокрема у Вашингтонському Морському договорі за 1922 рік, де остаточно покінчено з британським військово-морським верховенством через установлення формули 5 : 5 : 3: цифри відповідно позначали силу американського, британського та японського флотів. І все ж Японія, чия індустріалізація мчала вперед із швидкістю експреса (хоча в абсолютному вимірі її економіка виглядала все ще досить скромно: 2,5 відсотка від світового промислового виробництва наприкінці двадцятих), безперечно гадала, що заслуговує на куди більший шмат, ніж дозволили їй узяти “білі” імперські держави. До того ж Японія гостро усвідомлювала свою вразливість країни, якій бракувало практично всіх природних ресурсів, потрібних для сучасного індустріального народного господарства, чий імпорт могли легко урвати чужоземні флоти, а експорт залежав від милості американського ринку. Тож японці й доводили, що створення, з допомогою військового тиску, материкової імперії зовсім поруч, на території Китаю, зробило б коротшими японські лінії комунікацій, а отже, й не такими вразливими.

І все ж, хоч яка велика була нестабільність повоєнного миру та ймовірність його краху, незаперечним лишається факт, що конкретною причиною Другої Світової війни стала агресія з боку трьох невдоволених держав, пов'язаних в альянс кількома договорами під кінець тридцятих. Віхами на цій дорозі до війни стали: японське вторгнення до Маньчжурії в 1931; італійська інвазія до Ефіопії в 1935; німецько-італійське втручання до Іспанської Громадянської війни 1936-39 років; “аншлюс” Німеччиною Австрії на початку 1938-го; скалічення Німеччиною Чехословаччини пізніше того самого року; німецька окупація залишків Чехословаччини у березні 1939-го (а опісля — захоплення Італією Албанії), і, зрештою, німецькі вимоги до Польщі, які фактично й призвели до початку війни. Задля переміни можна перелічити ці віхи в негативних мовних конструкціях: неспроможність Ліги протидіяти Японії; невжиття дієвих заходів проти Італії, 1935; невідук Британії з Францією на одностороннє скасування Німеччиною Версальського договору, зокрема на військову реокупацію Райнланду в 1936-му; відмова їх втрутитися до Громадянської війни в Іспанії (політика “невтручання”); їхній невідук на захоплення Австрії; їхній відступ перед німецьким шантажем із приводу Чехословаччини (“Мюнхенська угода”, 1938), а також відмова Радянського Союзу продовжувати чинити опір Гітлерові в 1939 році (Пакт Молотова-Ріббентропа, серпень 1939).

І все ж, хай навіть одна сторона недвозначно не хотіла війни й робила все можливе для відвернення її, а друга славилася їй, у випадку Гітлера, звісно, палко її

прагнула, ніхто з агресорів не хотів собі такої війни, яку вони дістали, і в той час, і проти принаймні декого з супротивників, що з ними довелося вести боротьбу. Японія, попри весь мілітарний вплив на її політику, безперечно воліла б досягти своїх цілей (в основному створення своєї східно-азійської імперії), без загальної війни, в яку вони втяглися лише через втягнутість до неї США. Якої саме війни хотіла собі Німеччина, коли й проти кого, досі лишається предметом дискусій, оскільки Гітлер не задокументував своїх рішень. Але безсумнівними тут є дві речі. Війна з Польщею (підтриманою Британією й Францією) в 1939 році не входила до його плану гри, а та війна, в яку він насамкінець вплутався, проти й СРСР, і США, була кошмаром для кожного німецького генерала й дипломата.

Німеччині (й згодом Японії) потрібна була швидка наступальна війна — з тих самих причин, що робили її необхідною в 1914 році. Сукупні ресурси потенційних ворогів кожної з них, коли б їх об'єднати й скоординувати, були незрівнянно більшими за їхні власні. Жодна з них не планувала насправді тривалої війни й не покладалася на озброєння з довгим технологічним циклом виготовлення. (На противагу їм британці, мирячись із нижчістю своїх сухопутних сил, від самого початку вкладали гроші в щонайдорожчі й технологічно ускладнені різновиди озброєння, готуючись до довгої війни, в якій вони та їхні союзники мали виробляти більше продукції, ніж супротивна сторона.) Японцям більше, ніж німцям, таланило в униканні зблокувань своїх ворогів, адже вона не вступила поруч із Німеччиною ні до війни проти Британії й Франції у 1939-40 роках, ні до війни з Росією після 1941-го. На відміну від інших держав, вони вже були зіткнулися з Червоною Армією в неофіційній, але істотній війні на сибірсько-китайському кордоні в 1939 році, й дістали доброго прочухана. Японія вступила лише до війни проти Британії й США, але не проти СРСР, у грудні 1941 року. На лихо для Японії, єдиною державою, з якою їй випало воюватися, були США, що настільки незмірно переважали Японію своїми ресурсами, що мали просто неминуче перемогти.

Німеччині якийсь час ніби краще таланило. У тридцятих, коли вже чути було подих війни, Британія з Францією не зуміли поєднатися з Радянською Росією, і зрештою ця остання віддала перевагу порозумінню з Гітлером, у той час як місцеві політики не дозволили президентові Рузвельту надати щось більше за підтримку на папері тій стороні, за котру він палко вболівав. Тому війна розпочалася в 1939 році як чисто європейський конфлікт, бо й справді, коли німецькі війська увійшли в Польщу, розгромивши й поділивши її разом із нині нейтральним Радянським Союзом протягом трьох тижнів, це була суто західноєвропейська війна Німеччини проти Британії та Франції. Навесні 1940-го Німеччина захопила Норвегію, Данію, Нідерланди, Бельгію й Францію зі сміховинною легкістю, перші чотири країни просто окупувавши, а Францію поділивши на зону прямої окупації й адміністрування переможцями та на французьку "державу"-сателіт (її керівники, взяті з кількох верств французької реакції, більше не хотіли називати її республікою) зі столицею в провінційному курортному містечку Віші. Лише Британія зосталася протистояти Німеччині: керована коаліцією всіх національ-

них сил на чолі з Вінстоном Черчілем, вона стояла на засаді цілковитої відмови від хоч би якого порозуміння з Гітлером. Саме в цей момент фашистська Італія зробила хибний вибір, дозволивши собі зіскочити з паркана нейтралітету, на якому обачливо сидів її уряд, на німецьку сторону.

Практично війна в Європі була закінчена. Хай навіть Німеччина й не могла вторгнутися до Британії через подвійну перепону моря й Королівських Військово-Повітряних Сил, але ж не передбачалася й така війна, в якій Британія могла б повернутися на континент, не кажучи вже про те, щоб завдати поразки Німеччині. Місяці 1940-41 років, коли Британія стояла самотою, — це дивовижний момент в історії британського народу, чи принаймні тих, кому поталанило їх прожити. Але шанси країни були незначні. Американською програмою переозброєння “Оборона півкулі” за червень 1940 року фактично припускалося, що подальші поставки озброєнь до Британії не мають сенсу, й навіть після того, як усі впевнилися, що Британія вижила, Об’єднане Королівство усе ще розглядалось як віддалена оборонна база Америки. А тим часом перекроєно карту Європи. СРСР, згідно з угодою, зайняв ті європейські частини, що їх царська імперія була втратила в 1918 році (за винятком тієї частини Польщі, яку захопила собі Німеччина) й частину Фінляндії, проти якої Сталін провів незграбну кампанію зими 1939-40 років, завдяки чому російські кордони трохи далі відсунулися від Ленінграда. Гітлер головував на перегляді версальського врегулювання на колишніх габсбурзьких територіях, яке виявилось таким короткотрасним. Британські спроби поширити війну на Балкани привели до передбаченого завоювання Німеччиною цілого півострова, включно з грецькими островами.

Німеччина ще й пересягнула через Середземне море до Африки, коли її союзниця Італія, що ще гірше в якості військової держави діяла в Другій Світовій війні, ніж Австро-Угорщина в Першій, мала от-от бути вибитою повністю зі своєї африканської імперії британцями, які мали головну свою базу в Єгипті. Африканський корпус німців під командуванням Ервіна Роммеля, одного з їхніх найталановитіших генералів, загрожував усій британській позиції на Середньому Сході.

Гітлер оживив війну своїм нападом на СРСР 22 червня 1941 року, цієї вирішальної для Другої Світової війни дати. Це вторгнення було настільки безглуздом, прирікаючи Німеччину воювати на два фронти, аж Сталін просто не хотів вірити, що Гітлер міг таке планувати. Але для Гітлера завоювання неозорої східної імперії, багаті на ресурси й рабську працю, було просто наступним логічним кроком, а ще ж, як і всі інші військові експерти, за винятком хіба японців, він дивовижно недооцінив радянської здатності на опір. Хоч і не зовсім безпідставно, зважаючи на дезорганізацію Радянської Армії чистками тридцятих (див. розділ 13), на очевидний стан країни, на загальні наслідки терору й на Сталінові власні надзвичайно невдалі втручання до воєнної стратегії. Фактично перші просування німецьких військ були такими ж навальними й здавалися так само вирішальними, як і кампанії на заході. На початок жовтня вони вийшли до околиць Москви, і є свідчення про те, що сам Сталін був деморалізований протягом кількох днів і подумував про укладення миру. Але момент той минувся, і вже самі

розміри запасів простору, людських ресурсів, російської фізичної стійкості й патріотичності, разом із невблаганним воєнним зусиллям, завдали німцям поразки, давши Союзові час, щоб ефективно зорганізуватися, не в останню чергу завдяки дозволу найталановитішим військовим керівникам (дехто з них допіру тільки був випущений з гулагів) робити те, що вони вважали за найкраще. 1942-45 стали тим передихом, коли Сталін трохи попустив свій терор.

Війна з Росією не скінчилася протягом трьох місяців, як того сподівався Гітлер, і це й вирішило долю Німеччини, бо вона ані не була настільки оснащена, ані не могла витримати тривалої війни. Попри всі свої перемоги, вона мала, й виробила, набагато менше літаків і танків, ніж навіть Британія з Росією, без США. Новий німецький наступ у 1942 році, після лютої зими, здався таким самим блискучим, як і всі інші, й німецькі армії увігналися глибоко на Кавказ та на пониззя Волги, але ця кампанія вже не могла вирішити долю війни. Німецькі війська були зупинені, притиснуті до землі й зрештою оточені та вимушені здатися під Сталінградом (літо 1942 — березень 1943). Опісля вже росіяни перейшли в наступ, що й привело їх наприкінці війни в Берлін, Прагу й Відень. Після Сталінграда всі вже знали, що поразка Німеччини була лише питанням часу.

А тим часом війна, що доти була в основному європейською, набула вже справді світового розмаху. Почасти це сталося тому, що заворушився антиімперіалізм серед колоній та домініонів Британії, яка досі ще лишалася найбільшою зі світових імперій, хоча ті виступи все ще можна було легко придушувати. Гітлерових симпатиків з-поміж південноафриканських бурів можна було інтернувати (а вже по війні вони показали себе знов — у якості архітекторів режиму апартеїду в 1948 році), а Рахіда Алі, що захопив владу в Іраку навесні 1941-го, швиденько скинуто. Куди значущішим було те, що Гітлерів триумф у Європі призвів до утворення часткового вакууму влади у Південно-Східній Азії, куди нині всунулась Японія, ствердивши протекторат над беспорядними французькими залишками в Індокитаї. США вирішили, що такого розширення Осі у Південно-Східній Азії ніяк не можна стерпіти, й піддали жорсткому економічному тискові Японію, чиї торгівля й постачання цілковито залежали від морських шляхів сполучення. Ось цей конфлікт і призвів до війни між двома країнами. Японський напад на Перл-Гарбор 7 грудня 1941 року розширив війну до масштабів світової. Протягом кількох місяців японці захопили всю Південно-Східну Азію, континентальну й острівну, загрожуючи захопленням Індії через Бірму на заході й незахищеної півночі Австралії від Нової Гвінеї.

Можливо, Японія й уникла б війни зі США, коли б відмовилася від своєї мети заснувати могутню економічну імперію (евфемістично звану "Більшою Східно-Азійською Сферою Співпроцвітання"), а це ж була сама суть її політики. Однак годі було сподіватися, що США Ф.Д.Рузвельта, поспостерігавши, до яких наслідків призвела неспроможність європейських держав чинити опір Гітлерові й Муссоліні, реагуватимуть на японську експансію так, як на німецьку експансію відреагували Британія й Франція. Так чи інак, а американська громадська думка мала Тихий океан (на відміну від Європи) за нормальне поле для діяльності Штатів, ніби то було щось подібне до Латинської Америки. Американський "ізо-

ляціонізм” просто хотів стояти осторонь від Європи. Фактично саме західне (себто американське) ембарго на японську торгівлю й заморожування японських активів і штовхнуло Японію на той виступ, бо інакше японська економіка, цілковито залежна від океанічних перевезень, виявилася б невдовзі просто задущеною. Гра, на яку вона пішла, була небезпечна й виявилася самовбивчою. Японія хотіла скористатися своїм чи не єдиним шансом швидко створити свою південну імперію, але, оскільки вона розраховувала, що для цього необхідно знерухомити американський військово-морський флот, єдину здатну стати їй на заваді силу, це означало також, що й США, з їхньою незмірно дужчою військовою потугою та ресурсами, будуть *негайно* втягнуті до війни. Не було способу, в який Японія могла б виграти подібну війну.

Липається загадкою, чому Гітлер, уже повністю загрузши в Росії, безпричинно оголосив війну Сполученим Штатам, давши тим самим шанс Рузвельтовому урядові вступити у європейську війну на боці Британії, не долаючи при цьому істотного політичного опору в своїй країні. Адже у Вашингтоні мало хто сумнівався в тому, що нацистська Німеччина становить куди серйознішу, чи принаймні куди глобальнішу, небезпеку для позиції США, та й світу, ніж Японія. Тому Штати свідомо вибрали зосередитися на доведенні до переможного кінця насамперед війни саме з Німеччиною, а не з Японією, сконцентрувавши відповідно й свої ресурси. Цей розрахунок був правильний. Ще три з половиною роки пішло на те, щоб завдати поразки Німеччині, після чого Японію поставлено на коліна за три місяці. Немає адекватного пояснення тій Гітлеровій примсі, хоча ми знаємо, що він уперто, відчайдушно недооцінював здатність США до дії, не кажучи вже про їхній економічний та технологічний потенціал, бо вважав демократії неспроможними на рішучість. Єдиною демократією, яку він сприймав усерйоз, була Велика Британія, що її він справедливо мав за не зовсім демократичну.

Тож його два рішення: напасти на Росію й оголосити війну США — і визначили результат Другої Світової війни. Зразу це не виглядало таким очевидним, оскільки держави Осі сягнули піку своїх успіхів у середині 1942 й не втрачали цілковито воєнної ініціативи аж до 1943 року. До того ж західні союзники не вторгалися по-справжньому на Європейський континент аж до 1944 року, бо, хоча вони й витурили успішно Вісь із Північної Африки та перевезлися до Італії, німецька армія успішно тримала їх у безвиході. А тим часом єдиною основною зброєю проти Німеччини була військово-повітряна сила, що, як засвідчили пізніші дослідження, виявилася ганебно несефективною, нищачи мирне населення та руйнуючи міста. Лише радянські війська продовжували посуватися вперед і тільки на Балканах, здебільшого в Югославії, Албанії й Греції, надиханий здебільшого комунізмом збройний рух опору завдавав Німеччині (а ще більше Італії) серйозних мілітарних клопотів. І все ж Вінстон Черчіль мав слухність, коли впевнено стверджував після Перл-Гарбора, що перемога “за належного застосування переважаючої сили” безсумнівна (Kennedy, p. 347). Від кінця 1942 року ніхто вже не сумнівався, що Великий Альянс перемаже Вісь. Союзники почали зосереджено думати, що їм робити з їхньою вже передбачуваною перемогою.

Нам немає потреби простежувати військові події далі. Варто хіба зазначити, що долати на заході німецький опір виявилось вельми нелегкою справою навіть після того, як союзники збройною силою висадилися на континент у червні 1944 року, та що, на відміну від 1918-го, не видно було ознак німецької революції проти Гітлера. Тільки німецькі генерали, це осердя традиційної прусської військової сили й дієвості, були змовилися скинути Гітлера в липні 1944 року, оскільки вони були раціональними патріотами, а не ентузіастами вагнерівських *Symphonie bozів*, у яких Німеччина мала знайти свою остаточну погибель. Вони не мали масової підтримки, зазнали невдачі й були масово страчені вірними гітлерівцями. На сході ще менше видно було хоч якихось тріщин у моноліті японської рішучості боротися до кінця, і тому й скинуто атомні бомби на Хіросіму й Нагасакі, щоб забезпечити швидку капітуляцію Японії. Перемога 1945 року була тотальна, капітуляція — беззастережна. Переможені ворожі держави були повністю окуповані звитязцями. Ніякого формального миру не укладено, оскільки не визнано ніякої влади, що була б незалежною від окупаційних сил, принаймні в Німеччині й Японії. Найближчою подібністю до мирних переговорів стала серія конференцій у часовому відтинку від 1943 до 1945 року, де головні союзні держави: США, СРСР і Велика Британія — вирішували розподіл трофеїв та (не вельми успішно) намагалися визначити свої повоєнні стосунки одної з одною: в Тегерані (1943), у Москві (осінь 1944), у Ялті в Криму (початок 1945) і в Потсдамі на території окупованої Німеччини (серпень 1945). З більшим успіхом низка міжнародних переговорів 1943-45 років заклала загальніші основи для політико-економічних стосунків між державами, включно з утворенням Організації Об'єднаних Націй. Ці речі відносяться до іншого розділу (див. розділ 9).

Більше завдяки цьому, а не фактові, що то була Велика Війна, в ній усі боролися до кінця, без серйозної думки про компроміс із будь-якого боку, за винятком Італії, що поміняла і сторони, й політичний режим у 1943 році й не трактувалася цілковито як окупована територія, а як переможена країна з визнаним урядом. (Допоміг цьому той факт, що союзники протягом майже двох років не могли витіснити німців і залежну від них фашистську "Соціальну Республіку" під проводом Муссоліні з половини Італії.) На відміну від Першої Світової війни, ця виказана з обох боків непримиренність не потребує особливого пояснення. Це була обопільно релігійна, себто ідеологічна, висловлюючись сучасною термінологією, війна. А ще видно було, що то була війна за виживання більшості зачеплених нею країн. Ціною поразки від німецького націонал-соціалістського режиму, як засвідчувала це доля Польщі й окупованих частин СРСР, а також судьба євреїв, про систематичне винищення яких помалу дізнавався, вухам своїм не вірячи, світ, було поневолення й смерть. Тож війна велася без обмежень. Друга Світова зробила з масової війни війну тотальну.

Її втрат буквально не злічити, й неможливі навіть приблизні оцінки, оскільки ця війна, на відміну від Першої Світової, винищувала мирне населення з такою самою готовністю, як і людей в уніформі, і чимало найпаскуднішого людською ділою діялося в таких регіонах, чи в такі часи, коли не траплялося людей, що

могли б чи хотіли б порахувати. Безпосередньо спричинені цією війною смерті оцінюються як у три й навіть п'ять разів більші, ніж відповідні (приблизні) цифри за Першу Світову (Milward, 270; Petersen, 1986), а коли брати інші терміни, то це будуть від 10 до 20 відсотків *усього* населення СРСР, Польщі та Югославії; від 4 до 6 процентів людності Німеччини, Італії, Австрії, Угорщини, Японії й Китаю. Британія і Франція втратили людей набагато менше, ніж у Першу Світову: близько 1 відсотка, зате у США втрати виявилися трохи більшими. І все ж це тільки здогади. Радянські втрати оцінювалися в різні часи, навіть офіційно, в сім мільйонів, одинадцять мільйонів чи близько двадцяти, а то й навіть п'ятдесяті мільйонів. Але що тут може значити статистична точність, коли величини винищень такі астрономічні? Чи стане жах холокосту хоч скількись меншим, якщо історики уточнять, ніби знищено ним не шість мільйонів (приблизна й майже напевне перебільшена первісна оцінка), а п'ять чи навіть чотири? Що з того, коли дев'ятсот днів німецької облоги Ленінграда (1941-44) виморили голодом і виснаженням не мільйон, а лише три чверті чи половину мільйона людей? Справді-бо, чи спроможні ми реально *осягнути* цифри, що виходять за межі дійсності, відкритої фізичному сприйняттю? Що це скаже пересічному читачеві цієї сторінки, коли ми повідомимо, що з 5,7 мільйона радянських військовополонених у Німеччині загинуло 3,3 мільйона? (Hirschfeld, 1986.) Єдиним достеменним фактом про втрати війни є те, що загалом у ній загинуло більше чоловіків, ніж жінок. На 1959 рік у Радянському Союзі все ще припадало по семеро жінок у віці від тридцяти п'яти до п'ятдесяти літ на кожних чотирьох чоловіків (Milward, 1979, p.212). Будинки після цієї війни легше було відбудувати, ніж поновити народжуванням утрачені життя.

III

Ми вважаємо за само собою зрозуміле, що сучасна війна охоплює всіх громадян і мобілізує більшість їх; що провадиться вона з допомогою озброєнь, на вироблення яких потрібно відволікати цілу економіку, а використовуються вони в кількостях, які годі уявити; що вона несе несказанні руйнування, цілковито захоплюючи й перетворюючи життя втягнутих до неї країн. Але ці явища притаманні лише війнам XX віку. Справді, бували й раніше трагічно руйнівні війни, ба навіть такі конфлікти, що стали прообразами сучасних тотальних воєн, от як під час Французької революції. І по сьогодні Громадянська війна 1861-65 років лишається найкривавішим конфліктом в історії США, знищивши стільки людей, як і всі пізніші війни з участю Америки, разом узяті, включно з обома світовими, Корейською та В'єтнамською. І все ж до XX сторіччя війни, що охоплювали б усе суспільство, були винятком. Джейн Остін писала свої романи під час наполеонівських воєн, але жоден читач, що не знав цього раніше, і не здогадався б про це, бо воєн не знайти на її сторінках, хай навіть чимало юних джентльменів, які по тих

сторінках проходять, безперечно брали в них участь. Годі уявити, аби хоч який романіст писав у такій манері про Британію під час воєн ХХ віку.

Монстр тотальної війни ХХ сторіччя не зразу народився на весь свій зріст. І все ж, починаючи від 1914 року, війни безперечно були масовими. Навіть у Першу Світову Британія мобілізувала до війська 12,5 відсотка свого чоловічого населення, Німеччина — 15,4 відсотка, Франція — майже 17 процентів. А в Другу Світову процент сукупної активної трудової сили, що пішла до армії, досяг назагал близько 20 відсотків (Milward, 1979, p. 216). Можемо зазначити побіжно, що подібний рівень масової мобілізації, яка тривала роками, могла підтримувати лише сучасна високопродуктивна індустріалізована економіка й — або — таке народне господарство, що перебувало переважно в руках у непридатної до військової служби частини населення. Традиційні аграрні економіки не спроможні зазвичай мобілізувати таку велику пропорційно частину своїх трудових ресурсів, хіба що сезонно, принаймні в зоні помірного клімату, бо є пори в сільськогосподарському році, коли потрібні всі руки (у жнива, наприклад). Навіть в індустріальних суспільствах настільки велика мобілізація населення надзвичайно перенапружує трудову силу, й тому сучасні масові війни і зміцнювали організованість трудових ресурсів, і творили революцію в наймі жіночої праці поза домашнім господарством: тимчасово під час Першої Світової й постійно під час Другої.

Знов же, війни ХХ віку були масовими у тому розумінні, що вони використовували й знищували в ході бойових дій немислимі доти кількості продукції. Звідси й німецький вислів *Materialschlacht*, *битва матеріалів*, на позначення західних баталій 1914-18 років. Наполеон, на щастя для вкрай обмеженого промислового виробництва Франції його днів, міг виграти битву при Йені й таким чином знищити прусську потугу з допомогою лише 1 500 артилерійських снарядів. І все ж навіть до Першої Світової війни Франція планувала виготовляти по 10-12 000 снарядів *на день*, а наприкінці її промисловості доводилося видавати по 200 000 снарядів *на день*. Навіть царська Росія з'ясувала для себе, що вона продукує по 150 000 снарядів на день або ж по чотири з половиною мільйона на місяць. Тож і не дивно, що революціонізувалися виробничі процеси на заводах оборонної промисловості. Згадаймо й не такі вбивчі військові причандали, наприклад, що під час Другої Світової американська армія замовила понад 519 мільйонів шкарпеток і понад 219 мільйонів пар штанів, тоді як німецькі збройні сили, вірні бюрократичній традиції, за один тільки 1943 рік замовили 4,4 мільйона пар ножиць і 6,2 мільйона подушечок для печаток військових канцелярій (Milward, 1979, p. 68). Масова війна потребувала й масового виробництва.

Але ж виробництво вимагало ще й організації та керування, хай навіть його метою було раціоналізоване знищення людських життів у щонайефективніший спосіб, от як це було в німецьких концтаборах. Висловлюючись у найзагальніших термінах, тотальна війна стала найбільшим з відомих доти людству підприємств, яке треба було сумлінно організовувати і яким треба було усвідомлено керувати.

Це викликало й нові проблеми. Військові справи завжди були спеціаль-

ною прерогативою урядів: вони брали на себе утримування постійних армій у XVII сторіччі, а не підряджали на це військових підприємців. Фактично армії та війна зробилися незабаром куди більшими “індустріями” чи комплексами економічної діяльності, ніж будь-що у приватному підприємстві, й тому в XIX віці вони так часто забезпечували й експертизу, й управлінське уміння для великих приватних підприємств, що розвивалися в індустріальну добу, наприклад, для проєктів залізниць чи портових інсталяцій. До того ж майже всі уряди займалися справою виготовлення озброєнь та військового спорядження, хоча наприкінці XIX сторіччя розвинувся такий собі симбіоз між урядом і спеціалізованими приватними виробниками зброї, особливо ж у таких високотехнологічних секторах, як артилерія й військово-морський флот, провістивши те, що ми тепер знаємо як “військово-промисловий комплекс” (див. *Вік Імперії*, розділ 13). І все ж між ерами Французької революції й Першої Світової війни панувало припущення, нібито економіка повинна по змозі продовжувати працювати і в военний час так, як діяла за миру (“бізнес, як звичайно”), хоча, звісно, деякі галузі й мали відчутти на собі вплив війни, наприклад, одяжна промисловість, від якої за воєнних умов вимагається виробляти більше обмундирування, ніж потрібно за мирного часу.

Головною проблемою урядів, на їхню думку, було фіскальне питання: як оплачувати війни? Чи з допомогою позичок, чи через пряме оподаткування, але в будь-якому випадку: на яких саме умовах? Отож і розглядали скарбниці чи міністерства фінансів як командувачів військової економіки. Перша Світова війна, що протривала набагато довше, ніж того сподівалися уряди, поглинувши відповідно настільки більше і людей, і озброєнь, унеможливила “бізнес, як звичайно”, а з ним і домінування міністерств фінансів, хоча міністерські чиновники (на кшталт молодого Мейнарда Кейнса у Британії) все ще хитали головами над готовністю політиків домагатися перемоги, не рахуючи фінансових видатків. Вони, звісно, мали слухність. Обидві світові війни Британія вела, набагато виходячи за рамки своїх засобів, що мало тривалі негативні наслідки для її народного господарства. І все ж, якщо взагалі випадало вести війну в сучасному масштабі, треба було не лише рахувати її видатки, а й скеровувати, планувати її виробництво і, в кінцевому підсумку, всю економіку.

Уряди втямили це лише з гіркого досвіду в ході Першої Світової війни. У Другій вони вже знали це від самого початку, завдяки переважно досвідові Першої, уроки якої їхні чиновники ретельно проштудіювали. Незважаючи на це, лише поступово стало зрозуміло, наскільки всеохопно уряди мусять перебрати на себе економіку та якими істотно важливими були тепер фізичне планування й розміщення ресурсів (не такими, як за звичайних економічних механізмів). На початку Другої Світової війни лише дві держави, СРСР і, до меншої міри, Німеччина, мали хоч якийсь механізм фізичного контролювання економіки, що й не дивно, оскільки більшовики у своїх ідеях планування надихалися тим, що знали про німецьку плановану воєнну економіку 1914-17 років, почасти з тих знань і виходячи (див. розділ 13). Деякі ж країни, особливо Британія та США, не мали й зародків подібних механізмів.

І тут виник дивний парадокс: з-поміж керованих урядами планованих воєнних економік обох воєн (а в тотальних війнах це означало *всі* воєнні економіки) саме народні господарства західних демократичних держав: Британії й Франції в Першій, Британії й навіть США в Другій, — виявилися вищими за німецьку з її традицією й теоріями раціонально-бюрократичного адміністрування. (Про радянське планування див. у розділі 13.) Ми можемо тільки гадати про причини цього, але факти не лишають нам сумнівів. Німецька військова економіка виявилась не такою систематичною й ефективною в мобілізуванні всіх ресурсів задля війни (звісно, нащо їй бути такою, поки ще не провалилася стратегія блискавичних ударів?), і вона безперечно менше дбала про німецьке цивільне населення. Ті з жителів Британії й Франції, котрі пережили Першу Світову неушкодженими, виглядали здебільшого здоровішими, ніж до війни, хай навіть і стали вбогішими, а реальний заробіток їхніх робітників зріс. Німці були голодніші, реальна платня їхніх робітників упала. Порівнювати одних і других у Другій Світовій тяжче — хоча б тому, що Франція невдовзі втратила державність, США стали багатші й тиск на них був куди менший, СРСР зубожів і потрапив під куди більший тиск. Німецька військова економіка експлуатувала практично цілу Європу, але закінчила війну набагато більше фізично зруйнованою, ніж західні воюючі сторони. І все ж назагал убогіша Британія, де цивільне споживання зменшилося більш ніж на 20 відсотків на 1943 рік, закінчила війну з трохи краще нагодованим і здоровішим населенням завдяки тому, що планована на війну економіка систематично схилялася до рівності, чесної жертвовності й соціальної справедливості. Німецька система була, звісно, в принципі несправедливою. Німеччина експлуатувала і ресурси й трудову силу окупованої Європи, ставлячись до ненімецьких населень, мов до нижчої раси, а в таких крайніх випадках, як поляки й особливо росіяни та євреї, розпоряджалася ними практично як рабською робочою силою, що їй необов'язково навіть було гарантувати життя. Чужоземні робітники стали п'ятою частиною трудових ресурсів Німеччини на 1944 рік, а в збройній промисловості вони становили 30 відсотків. Навіть за таких обставин найбільше, на що могли розраховувати власні, німецькі робітники, це реальні заробітки рівня 1938 року. У Британії відсоток дитячої смертності й захворюваності протягом війни послідовно падав. В окупованій і домінованій Франції, традиційно багатій на їжу, в країні, що вийшла з війни в 1940 році, знизилась середня вага й працездатність населення.

Тотальна війна безперечно революціонізувала науку управління. А от наскільки вона революціонізувала технологію й виробництво? Чи сформулюймо інакше: вона розвивала чи стримувала економічний розвиток? Без сумніву, технологію вона розвивала, оскільки конфлікт між розвинутими воюючими сторонами був не лише зіткненням військ, а й конкуруючих технологій, що забезпечували армії ефективним озброєнням, та інших істотно важливих служб. Коли б не Друга Світова війна та не страх, що нацистська Німеччина може також скористатися з відкриттів ядерної фізики, то атомної бомби, звісно ж, ніхто б не зробив і не вдавався б до край надмірних витрат, необхідних для виробництва хоч

би якого різновиду ядерної енергії, у ХХ сторіччі. Інші ж технологічні прориви, здійснені первісно для потреб війни, виявилися придатнішими для мирного застосування: досить згадати аеронавтику й комп'ютери, — але це не змінює того факту, що війна чи приготування до неї стали чільним засобом прискорення технічного прогресу, “потягши” на себе видатки на розроблення технічних нововведень, на які майже напевне не пішов би ніхто такий, кому випадає робити звичайні, мирного часу, розрахунки “дебет-кредит”, або ж ті інновації здійснювалися б забарніше й нерішучіше (див. розділ 9).

І все ж у технологічному ухилі війни не було нічого нового. До того ж сучасне індустріальне народне господарство зводилося на постійних технологічних нововведеннях, які, звісно, й так мали б місце, можливо, і в прискореному темпі, без воєн (коли можна взяти це нереалістичне припущення за аргумент). Війни, надто ж Друга Світова, значно посприяли розповсюдженню технічних спеціальних знань і, звичайно, мали величезний вплив на організацію промисловості й на методи масового виробництва, але те, чого вони досягли, було загалом прискоренням не так трансформації, як зміни.

Чи ж сприяла війна економічному зростанню? В одному розумінні запевне ні. Втрати виробничих ресурсів були тяжкі, не кажучи вже про винищення працездатного населення. 25 відсотків довоєнних основних капіталів СРСР зруйновано протягом Другої Світової війни, 13 — у Німеччині, 8 — в Італії, 7 — у Франції, хоча лише 3 проценти у Британії (та й ті компенсувалися новими будівлями воєнного часу). У крайньому випадку СРСР чистий економічний ефект був цілковито негативний. У 1945 році тамтешнє сільське господарство лежало в руїнах, а з ним і індустріалізація довоєнних п'ятирічних планів. Лишилися тільки гігантська й непристосовувана до мирних умов оборонна промисловість, голодне й поріділе населення та маса фізичного руйновища.

А от для економіки США війни були безперечно сприятливими. Її темпи зростання в часи обох воєн були просто надзвичайні, надто ж у Другу Світову, коли вона зростала десь по 10 відсотків щорічно, себто швидше, ніж будь-коли до чи опісля. В обох війнах США користали і зі своєї віддаленості від бойовищ, і зі спроможності своєї економіки організувати розширення виробництва ефективніше за будь-яку іншу. Либонь, найтривалішим економічним ефектом обох воєн стало надання американському народному господарству світового панування на весь відтинок “основного з ХХ віку”, яке лише поступово почало маліти наприкінці сторіччя (див. розділ 9). На 1914 рік це вже була найбільша індустріальна економіка, але все ще не панівна. Війни, зміцнюючи США й, відносно чи абсолютно, ослаблюючи їхніх суперників, цілковито трансформували їх економічне становище.

Якщо США (в обох війнах) і Росія (особливо в Другій Світовій) представляють дві крайності економічних наслідків від воєн, то решта світу розташовується десь поміж цими екстремами, але загалом ближче до російського, ніж до американського, кінця кривої.

IV

Нам лишається оцінити вплив ери воєн на людей, а також людські втрати від неї. Чиста маса втрат у людях, на яку ми вже посилалися, — то лише частина цих збитків. Дивно, хоча, з другого боку, й зрозуміло, що в СРСР куди меншим цифрам втрат у Першій Світовій війні судилося справити більший вплив, ніж величезним кількостям полеглих у Другій, про що свідчить значне переважання меморіалів і культу загиблих у Першій Світовій війні. Друга Світова не принесла еквівалентів пам'ятникам “невідомому солдатowi”, й після неї святкування “дня укладення перемир'я” (річниці 11 листопада 1918 року) поступово втратило свою міжвоєнну урочистість. Либонь, десять мільйонів загиблих тяжче вразили тих, хто ніколи не сподівався на таку жертву, аніж п'ятдесят чотири мільйони полеглих справили враження на тих, що вже раз були пережили війну як різанину.

Звісно, і ця тотальність воєнних зусиль, і рішучість з обох боків воювати без кінця й за будь-яку ціну залишили своє тавро. Без нього важко пояснити дедалі більшу брутальність і нелюдність ХХ віку. На жаль, ніхто серйозно й не сумнівається в тому, що після 1914 року крива варварства дереться все вгору і вгору. На початок ХХ сторіччя по всій Західній Європі офіційно покинчено з тортурами. А після 1945 року ми знов призвичаїлися, і то без особливої відрази, до їх використання у щонайменше третини з держав-членів ООН, включно з декотрими із найдавніших та найцивілізованіших (Peters, 1985).

Причиною цієї дедалі більшої брутальності стало не тільки і не стільки вильнення схильності до жорстокості й насильства, яка дремає в людській істоті й яку війна природно узаконює, хоча це, звісно, виявилось після Першої Світової поміж певного типу фронтовиків-ветеранів, особливо в “сильній руці” чи в кілерських загонах і “вільних корпусах” ультраправого націоналізму. Чого б то люди, що самі вбивали й бачили, як убивали й калічили їхніх друзів, вагалися, чи вбивати й жорстоко переслідувати ворогів якої-небудь доброї справи?

Однією з основних причин цього стала дивна демократизація війни. Тотальні конфлікти перетворювалися на “народні війни”: і тому, що цивільні й цивільне життя ставали часом головними цілями стратегії, і тому, що в демократичних війнах, як і в демократичній політиці, супротивників зазвичай очорнюють, аби зробити їх по-справжньому ненависними чи бодай жалюгідними. Війни, що ведуться з обох сторін професіоналами чи спеціалістами, особливо, коли це люди подібного соціального стану, не виключають взаємної поваги і прийняття правил, ба навіть лицарства. Насильство має свої правила. Це все ще було очевидним поміж льотчиків-винищувачів військово-повітряних сил в обох війнах, як засвідчив це й пацифістський фільм *La grande illusion, Велика ілюзія* Жана Ренуара. Професіонали політики й дипломатії, коли їх не обмежують вимоги виборців чи газет, можуть оголошувати війни чи домовлятися про мир без особливо тяжких почуттів на адресу другої сторони, достоту мов боксери, що тиснуть одне одному руки перед боем, а опісля разом випивають. Але тотальні війни нашого сторіччя задалеко відійшли від бісмарківського зразка чи взірця ХVІІІ сто-

річчя. Жодна війна, в якій мобілізуються масові національні почуття, не може бути обмеженою на кшталт аристократичних воєн. І слід сказати, що в Другій Світовій війні природа Гітлерового режиму й поведінка німців, включно зі старою ненацистською німецькою армією, у Східній Європі були такими, що виправдовували великий ступінь демонізації.

Іншою ж причиною, однак, була нова безособистісність воєнної справи, яка обернула вбивання й калічення на віддалені наслідки натискання на кнопку чи переведення важеля в інше положення. Технологія зробила свої жертви невидимими, якими не могли бути люди, колоті багнетами чи бачені в прицілі вогнепальної зброї. Навпроти постійно націлених дул і жерл західного фронту перебували не люди, а статистика, і то не реальна статистика, а гіпотетична, як це засвідчила “лічба тіл” ворожих втрат під час В’єтнамської війни. Далеко внизу під бомбардувальниками перебували не люди, що ось зараз будуть спалені чи розшматовані, а цілі. Милі молоді люди, які нізащо б не захотіли вганяти багнет у живіт котрої-небудь вагітної сільської дівчини, могли з легким серцем скидати фугаси на Лондон чи Берлін, а чи атомну бомбу на Нагасакі. Роботящі німецькі бюрократи, що погидували б самотужки заганяти голодних євреїв до різниць, могли з меншим почуттям особистої причетності складати графіки регулярного руху поїздів смерті до польських таборів винищення. Найбільшими жорстокостями нашого сторіччя були безособистісні звірства віддаленого рішення, системи й рутини, особливо ж коли їх можна було виправдати, як прикрі оперативні необхідності.

Так світ і призвичаївся до обов’язкового виганяння чи вбивання в астрономічних масштабах, аж довелося придумувати для цих явищ нові слова: “апатриди” й “геноцид”. Перша Світова війна призвела до винищення турками незліченного числа вірменів: найчастіше називається цифра 1,5 мільйона, — що можна вважати за першу сучасну спробу ліквідації якого-небудь цілого населення. Згодом відбулося відоміше масове вбивство нацистами близько п’яти мільйонів євреїв: число залишається спірним (Hilberg, 1985). Перша Світова війна й Російська революція змусили мільйони стати біженцями, або ще відбувалися примусові “обміни населенням”, які зводилися до того ж самого. Всього 1,3 мільйона греків репатрійовано до Греції, переважно з Туреччини; 400 000 турків переселено до держави, що вимагала їхнього повернення; якихось 200 000 болгарів переїхали на урізану територію, що носила їхнє національне ім’я, тоді як 1,5 чи 2 мільйони вроджених росіян, що тікали від Російської революції чи з переможеними в Громадянській війні, виявилися бездомними. Це переважно для них, а не для 320 000 вірменів, що втікали від геноциду, винайдено новий документ; для тих, власне, хто в дедалі бюрократизованішому світі не мав свого бюрократичного існування в жодній державі: так званий “паспорт Нансена” Ліги Націй, названий за ім’ям великого норвезького дослідника Арктики, який зробив собі другу кар’єру друга для тих, хто не мав друзів. За приблизними підрахунками 1914-22 роки породили від 4 до 5 мільйонів біженців.

Перший потік знедолених, які прибивалися до чужих берегів, був ніщо порівняно з тим, що його викликала Друга Світова війна, чи з нелюдністю

поводження з біженцями. Підраховано, що на травень 1945 року в Європі було 40,5 мільйона зігнаних з рідних місць, не беручи до уваги ненімецьких робітників примусової праці чи німців, що повтікали від наступу радянських військ (Kulischer, 1948, pp. 253-73). Близько 13 мільйонів німців вигнано з тих частин Німеччини, що були анексовані Польщею й Радянським Союзом, із Чехословаччини й частин південно-східної Європи, де вони віддавна жили (Holborn, p. 363). Їх прийняла новоутворена Німецька Федеративна Республіка, що запропонувала дім і громадянство всякому німцеві, що туди повертався, достоту як нова держава Ізраїль пропонувала “право на повернення” всякому євреєві. Коли ще, як не в добу масових втеч, могли б держави робити серйозно подібні пропозиції? З 11 332 700 “переміщених осіб” різних національностей, кого армії переможниці застали в Німеччині 1945 року, 11 мільйонів невдовзі повернулися на свої батьківщини — але половина з них мусила зробити це всупереч своїй волі (Jacobmeyer, 1986).

А це ж були тільки європейські біженці. Деколонізація Індії в 1947 році породила їх 15 мільйонів, змусила переходити новоутворений кордон між Індією й Пакистаном (в обох напрямках), не беручи до уваги ті 2 мільйони, що загинули при цьому в громадянській колотнечі. Корейська війна, ще один побічний продукт Другої Світової, дала близько 5 мільйонів переміщених корейців. Після утворення Ізраїлю (ще одного наслідку війни) близько 1,3 мільйона палестинців зареєструвала Агенція Допомоги й Праці ООН (UNWRA), а навзаєм на початок 1960-их 1,2 мільйона євреїв емігрувало до Ізраїлю, і більшість їх також були біженці. Одне слово, розв'язана Другою Світовою війною глобальна людська катастрофа є майже напевне найбільшою в історії людства. Аж ніяк не найменшим трагічним аспектом цієї катастрофи є те, що людство при звичайнось жити у світі, де убивства, тортури й масові вигнання стали повсякденним нашим досвідом, якого ми вже й не помічаємо.

Озираючись назад на тридцять один рік, що минув від убивства австрійського ерцгерцога в Сараєві до беззастережної капітуляції Японії, на них не можна не дивитись, як на добу спустошення, порівнянну з Тридцятирічною війною XVII сторіччя у німецькій історії. І Сараєвом — першим Сараєвом — безперечно ознаменувався початок загальної ери катастрофи й кризи у справах світу, яка й є темою цього й наступних чотирьох розділів. Незважаючи на це, в пам'яті поколінь, що прийшли після 1945 року, ця Тридцятиоднорічна війна не лишила по собі такого сліду, який була залишила її набагато локальніша попередниця з XVII віку.

Почасти це тому, що вона утворює єдину еру війни лише з погляду істориків. Ті ж, хто її пережив, сприймали її, як дві різні, хоч і пов'язані війни, розділені “міжвоєнним” періодом, позбавленим відкритих ворожих дій, а період цей мав протяжність від тринадцяти років для Японії (чия друга війна розпочалася в 1931 році) до двадцяти трьох літ для США (які вступили в Другу Світову аж у грудні 1941-го). Однак це ще й тому, що кожна з цих воєн мала свій власний історичний характер і профіль. Обидві були епізодами безпрецедентної різанини,

лишивши по собі образи технологічного кошмару, що вдень і вночі терзали наступні покоління: отруйний газ і повітряне бомбардування після 1918, грибоподібна хмара ядерного нищення після 1945-го. Обидві закінчилися крахом і, як ми ще переконаємося в наступному розділі, соціальною революцією, що охопила великі регіони Європи й Азії. Обидві виснажили й ослабили воюючі сторони, за винятком США, які з обох вийшли неушкодженими й збагаченими, ставши економічним повелителем світу. І все ж які різючі відмінності! Перша Світова війна не розв'язала нічого. Породжені нею сподівання: на мирний і демократичний світ національних держав під егідою Ліги Націй, на повернення до світової економіки 1913 року, ба навіть (поміж тих, хто привітав Російську революцію) на скинення влади капіталізму повстанням пригноблених протягом років чи й місяців, — невдовзі розвіялися. Минулого було не вернути, майбутнє відкладалось на хтозна-коли, сьогодення — тяжке й гірке, за винятком декількох швидкоплинних років у середині двадцятих. Друга Світова війна принесла певні розв'язання, принаймні на десятиріччя. Драматичні соціальні та економічні проблеми капіталізму в його Вік Катастрофи начебто й зникли. Західна світова економіка вступила у свій Золотий Вік; західна політична демократія, підпершись надзвичайним поліпшенням матеріального життя, була стабільна; війну вигнано до "третього світу". А з другого боку, навіть революція начебто намацала свій шлях уперед. Старі колоніальні імперії пощезли чи були приречені на зникнення. Консорціум комуністичних держав, що їх зорганізував довкола себе Радянський Союз, перетворився по суті на наддержаву й здавався готовим позмагатися в економічному зростанні з Заходом. виявилось це ілюзією, але почала розвіюватися ця омана аж у шістдесятих. Як ми можемо переконатися нині, стабілізувалося навіть міжнародне життя, хоча тоді нам так не здавалося. Колишні вороги, Німеччина з Японією — не так, як після Першої Світової війни, — реінтегрувалися до світової (західної) економіки, а нові вороги, США й СРСР, по-справжньому до бійки так і не дійшли.

Навіть революції, якими закінчувалася кожна з воєн, були цілком відмінними. Ті, що виникли після Першої Світової, коренились, як ми ще переконаємося, у відразі до того, що більшість тих, хто це пережив, дедалі більше розглядала, як безглузду різанину. То були революції проти війни. Революції ж після Другої Світової поставали з народної участі у світовій боротьбі проти ворогів: Німеччини, Японії, імперіалізму взагалі, — і ту боротьбу, хоч яку жахливу, її учасники вважали за справедливу. І все ж, подібно до двох світових воєн, і ті два типи повоєнних революцій можна розглядати в історичній перспективі як єдиний процес. Ось до цього нам і слід тепер звернутися.

РОЗДІЛ 2

СВІТОВА РЕВОЛЮЦІЯ

Водночас [Бухарін] додав: “Я справді вважаю, що ми вступили в такий період революції, який може тривати років п'ятдесят, поки революція нарешті переможе у всій Європі й зрештою у всьому світі”.

Артур Ренсам, *Пістора місяця в Росії 1919 року* (Ransome, 1919, p. 54)

Як страшно читати цю поему Шеллі (а про єгипетські селянські пісні три тисячолітньої давності годі й казати), де автор таврує гніт і експлуатацію. Чи ж і майбутнє буде так само сповнене гніту й експлуатації, і люди, читаючи їх, примовлятимуть: “Навіть у ті дні...”

Бертольт Брехт, прочитавши “Маску анархії” Шеллі в 1938 році (Brecht, 1964)

Після Французької революції вибухнула у Європі Російська революція, ще раз піднісни світові урок, що можна дати відсіч і найсильнішим загарбникам, коли по-справжньому вручити долю батьківщини убогим, пригнобленим, пролетарям, трудящим людям.

Із стіннівки “19-ої бригади ім. Евсебіо Джамбоне” італійських партизанів, 1944 (Favone, 1991, p. 406)

Революція — це дитя війни XX віку: зокрема це Російська революція 1917 року, яка й створила Радянський Союз, а вже друга фаза Тридцятидворічної війни перетворила його на наддержаву, — але в загальнішому значенні революція є глобальною константою в історії віку. Сама війна не обов'язково призводить до кризи, краху та революції в країнах, що воюють. Фактично ж до 1914 року панувало протилежне припущення, принаймні щодо усталених режимів із тради-

ційною законністю. Наполеон I гірко нарікав, що австрійський імператор міг щасливо пережити сотню програних битв, як і пруський повелитель зміг щасливо перебути воєнну катастрофу й втрату половини своїх земель, а от йому самому, дитяті Французької революції, боронь Боже зазнати хоч однієї-єдиної поразки. І все ж від тотальних воєн XX віку захоплені ними держави й народи зазнавали таких безпрецедентних перенапружень, що доходили до межі своїх можливостей, аж до точки краху. Тільки США виходили зі світових воєн десь так, як і вступали в них, ще й навіть дужчими. А для всіх інших кінець війни означав зрушення й переворот.

Приреченість старого світу видавалася очевидною. Старе суспільство, стара економіка, старі політичні системи “втратили небесне благословення”, як кажуть китайці. Людство чекало на альтернативу. На 1914 рік така альтернатива була вже відома. Соціалістичні партії, спираючись на підтримку ростучих робітничих класів своїх країн і надихаючись вірою в історичну неминучість своєї перемоги, репрезентували цю альтернативу в більшості країн Європи (див. *Вік Інтерій*, розділ 5). Скидалося на те, ніби треба тільки дати знак, і народи повстануть, замінять капіталізм соціалізмом і таким чином перетворять безглузді муки світової війни на щось позитивніше: то, мовляв, криваві пологи, в яких народжується новий світ. Російська революція чи, точніше, Більшовицька революція жовтня 1917 року, заповзялася дати світові такий знак. Тому вона й стала настільки ж центральною подією для історії цього сторіччя, як Французька революція 1789 року — для XIX віку. Справді-бо, це зовсім не випадково, що історія “основного з XX сторіччя”, як ми його визначаємо в цій книзі, практично збігається з життєвим строком держави, породженої Жовтневою революцією.

Однак Жовтнева революція дала глибші й глобальніші відтунки, ніж її попередниця. Адже, хоча ідеї Французької революції й пережили, як стало очевидним, більшовизм, практичні наслідки 1917 року виявилися куди більшими й тривалішими за результати 1789-го. Жовтнева революція породила настільки потужний організований революційний рух, що його ні з чим порівняти в сучасній історії. Її поширення в світі не має собі паралелей — від часу завоювань ісламу в першому сторіччі його існування. Всього через якихось 30-40 літ після Ленінового прибуття на Фінський вокзал у Петроград одна третина людства опинилася під режимами, що безпосередньо вийшли з “Десяти днів, що потрясли світ” (Reed, 1919) та з Комуністичної партії, Ленінової організаційної моделі. Більшість їх пішла за СРСР у другій хвилі революцій, що виплеснулися з другої фази довгої світової війни 1914-45 років. Цей наш розділ якраз і присвячено цій двочастинній революції, хоча він, природно, зосереджується на первісній і формуючій революції 1917 року та на особливому “домашньому стилі”, що його вона наклала на своїх наступниць.

Принаймні вона великою мірою над ними домінувала.

I

Протягом значної частини “основного з ХХ віку” радянський комунізм претендував на свою альтернативність капіталізові, на вищість та історичну приреченість затріумфувати над цим останнім. Протягом великого відтинку цього періоду навіть чимало з тих, хто відкидав його претензії на вищість, були далеко не переконані, що ні, не затріумфує. І — за значущим винятком відтинку 1933-45 років (див. розділ 5) — міжнародну політику всього “основного з ХХ віку” можна б найкраще розуміти, як світську боротьбу сил старого ладу проти соціальної революції, що була, як вважалося, втіленою у, чи поєднаною з, чи залежною від долі Радянського Союзу й міжнародного комунізму.

В міру того, як “основне з ХХ віку” добігало кінця, дедалі нереалістичнішим робився цей образ світової політики як такого собі двобою між силами двох суперницьких соціальних систем (що з них кожна після 1945 року згуртувалася довкола котроїсь із двох наддержав, що володіла зброєю глобального знищення). На початок вісімдесятих це уявлення мало вже не більше відношення до міжнародної політики, ніж хрестові походи. Однак ми можемо зрозуміти, як воно виникло. Адже Жовтнева революція ще повніше та безкомпромісніше за Французьку революцію в яacobінському її періоді бачила себе не стільки національною, як вселенською подією. Творилася ж бо вона не на те тільки, щоб принести свободу й соціалізм у Росію, а щоб здійснити світову пролетарську революцію. На думку Леніна “со товарищі”, перемога більшовизму в Росії стала лише першою перемогою в ширшій кампанії здобуття звитяги більшовизму в світовому масштабі, й могла бути виправдана лише як така.

Факт, що царська Росія визріла для революції, що вона всіляко заслуговувала на революцію та що така революція неодмінно скине царат, визнавали всі тверезомислячі оглядачі світової політичної сцени, починаючи від 1870-их (див. *Вік Імперії*, розділ 12). А вже після 1905-6 років, коли революція фактично поставила царат на коліна, ніхто в цьому серйозно й не сумнівався. Трапляються історики, що ретроспективно доводять, буцім царська Росія, коли б не лихо Першої світової війни та Більшовицької революції, еволюціонувала б собі до процвітаючого ліберально-капіталістичного суспільства, й таки прямувала до цього, але треба мікроскопа, аби вишукати відповідні пророцтва, які були б зроблені до 1914 року. Дійсно, царський режим ледве встиг оговтатися від революції 1905-го, коли його, нерішучого й некомпетентного, як завжди, знов почала захлинати хвиля соціального невдоволення, що швидко наростало. Незважаючи на солідну лояльність армії, поліції й цивільної служби, знати було, що країна знов стоїть на порозі чергового потрясіння. Щоправда, як і в багатьох інших країнах — учасниках війни, масовий ентузіазм, патріотизм після спалаху війни розрядив політичну ситуацію, хоча, як у випадку Росії, то й не на довго. На початок 1915 року проблемами царського уряду вже знов видавалися непереборними. Здавалося б, що могло бути несподіванішого за революцію березня 1917 року⁴, яка скинула

російську монархію і яку одноставно привітала вся західна політична думка, за винятком найтвердолобіших традиціоналістських реакціонерів.

І все ж, за винятком тих романтиків, які виводили з колективної практики російської сільської общини пряму дорогу до соціалістичного майбутнього, так само всі мали за само собою зрозуміле те, що російська революція не буде й не може бути соціалістичною. Для такого перетворення просто не було умов у селянській країні, убогство, неосвіченість і відсталість якої стали приказкою; в країні, де промисловий пролетаріат, Марксів суджений гробар капіталізму, був лише невеличкою, хоч і стратегічно розташованою, меншістю. Самі російські революціонери-марксисті поділяли цю точку зору. Від самого скинення царату й поміщицької системи можна було сподіватися хіба того, що вони приведуть до "буржуазної революції". Класова боротьба між буржуазією й пролетаріатом (яка, за Марксом, могла мати лиш один наслідок) продовжувалася б потім за нових політичних умов. Звісно, Росія існувала не в ізоляції, тож революція в такій незмірній країні, що простягалася від кордонів Японії до границь Німеччини й що її уряд належав до жменьки "великих держав", які домінували у світі, не могла не мати великих міжнародних наслідків. Сам Карл Маркс наприкінці свого життя висловлював надію, що яка-небудь революція в Росії могла б зіграти роль детонатора, який спровокував би пролетарську революцію в промислово розвинутіших західних країнах, де вже визріли умови для пролетарської соціалістичної революції. Як ми ще переконаємося, під кінець Першої Світової війни скидалося на те, ніби саме це й мало трапитися.

Тут була тільки одна складність. Коли Росія не була ще готова до пролетарської соціалістичної революції марксистів, то так само не була вона дозрілою й до їхньої ліберальної "буржуазної революції". Навіть ті, хто бажав досягти лише цього, мали знайти такий спосіб це здійснити, який би не спирався на нечисленні й слабкі сили російського ліберального середнього класу, невеличку меншість населення, що їй бракувало моральної репутації, громадської підтримки й інституційної традиції представницького урядування, в яку б вона могла вписатися. Кадекти, партія буржуазного лібералізму, мали менше 2,5 відсотка депутатських місць у вільно обраних (і незабаром розпущених) Установчих Зборах 1917-18 років. Або буржуазно-ліберальну Росію слід було здобувати через повстання селян і робітників, які не знали й знати не хотіли, що воно таке, й під проводом революційних партій, які хотіли чогось іншого, або ж, і це було ймовірніше, революційні сили мали виходити за рамки буржуазно-ліберальної стадії й братися до радикальної фази, себто здійснити "перманентну революцію" (за Марксовим висловом, що йому дав нове життя молодий Троцький під час революції 1905 року). У 1917 році й Ленін, чий сподівання в 1905-му недалеко виходили за межі буржуазно-демократичної Росії, виснував відразу, що ліберальний кінць не виграє в перегонах російської революції. То була реалістична оцінка. Однак у 1917 році йому було зрозуміло, як і всім іншим російським та неросійським марксистам, що умов для *соціалістичної* революції в Росії просто не існувало. Російські революціонери-марксисті стояли на тому, що їхня революція *повинна* була поширитися деінде.

Але ж тоді видавалося таким вірогідним, що так воно й станеться, оскільки Велика Війна скінчилася великим політичним крахом і революційною кризою, особливо в переможених країнах — учасниках війни. У 1918 році всі чотири правителі переможених держав (Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини й Болгарії) позбулися своїх тронів, плюс до них ще й російський цар, що зазнав поразки від Німеччини й мусив зректися престолу ще в 1917-му. До того ж соціальний неспокій, що в Італії мало не вилився у революцію, потряс навіть європейські країни-переможниці.

Як ми переконалися, суспільства воюючої Європи стали згинатися під надзвичайним тиском масової війни. Початкова хвиля патріотизму, що піднялася була з початком війни, спала. На 1916 рік стомленість війною вже оберталася понурою, мовчазною ворожістю до очевидно нескінченної й нерозв'язної різанини, з якою ніхто, здавалося, не збирався покінчити. Коли в 1914 році противники війни почувалися безпомічними й ізольованими, то ближче до 1916-го вони вже знали, що виступають від імені більшості. Драматичність зміни ситуації міг засвідчити хоча б той факт, що 28 жовтня 1916 року Фрідріх Адлер, син лідера й засновника Австрійської Соціалістичної партії, свідомо й холоднокрівно вбив прем'єр-міністра Австрії графа Штюргха в одній віденській кав'ярні — у віці невинності й в присутності охорони — як публічний протест проти війни.

Антивоєнна налаштованість природно підносила політичний профіль соціалістів, які дедалі більше посилалися на свою ще довоєнну опозицію війні. Бо й справді певні партії (наприклад, у Росії, Сербії й Британії — Незалежна Лейбористська партія) ніколи не переставали чинити їй опір, а коли де котра-небудь соціалістична партія й підтримувала війну, то все одно найпалкіші її противники знаходились саме в її лавах³. Водночас, і то в усіх головних країнах — учасниках війни, організований лейбористський рух на великих оборонних підприємствах став осередком і промислової, й антивоєнної войовничості. На цих підприємствах профспілкові активісти нижчого ешелону, працівники високого класу в сильній переговорній позиції (“цехові старости” в Британії, “Betriebsobleute”, “профспілкові делегати від підприємств” у Німеччині) стали символами радикалізму. Слюсарі й механіки на нових високотехнологічних флотах, що мало чим різнилися від плавучих заводів, рухалися в тому самому напрямку. І в Росії, і в Німеччині головним військово-морським базам (Кронштадт, Кіль) судилося стати чільними осередками революції, а згодом бунт на кораблях французького ВМФ у Чорному морі зупинив збройну інтервенцію французів проти більшовиків під час Громадянської війни в Росії 1918-20 років. Таким чином бунт проти війни набув і свого фокусування, й чинника. Не дивно, що австро-угорські цензори, які здійснювали нагляд над листуванням своїх військ, стали помічати зміну в тональності листів. “Коли б то Бог милосердний приніс нам мир” змінилося на: “З нас уже досить” та “Кажуть, що соціалісти збираються укласти мир”.

Тож і не дивно, що, знов же за даними габсбурзької цензури, Російська революція стала першою політичною подією від початку війни, котра відгукнулася луною в листах навіть дружин селян і робітників. Не дивно також, що, особливо

після того, як Жовтнева революція привела до влади Ленінових більшовиків, бажання миру й соціальної революції злилися водно: третя частина з цензурованих листів у проміжку від листопада 1917 й до березня 1918 року висловлювала сподівання, що Росія принесе мир, інша третина — що мир принесе революція, а ще 20 відсотків зливали ці два сподівання водно. Завжди всім було зрозуміло, що всяка революція в Росії матиме значний вплив на міжнародні справи: навіть перша, 1905-6 років, потрясла й репуту великих старих імперій, від Австро-Угорщини через Туреччину й Персію аж до Китаю (див. *Вік Імперії*, розділ 12). На 1917 рік уся Європа перетворилася на купу соціальних вибухівок, що тільки чекали на підпал.

II

Виснажена війною й перебуваючи на грані поразки, визріла для соціальної революції Росія стала першим із режимів центральної та східної Європи, котрий упав під ударами й перенапруженнями Першої Світової війни. Вибуху всі чекали, хоча ніхто не міг передбачити точний час та яка саме нагода здетонує. За кілька тижнів до Лютневої революції Ленін у своєму швейцарському вигнанні все ще гадав, чи доживе, щоб її побачити. Фактично царська влада впала тоді, коли демонстрація жінок із робітничого класу (на узвичаєний для соціалістичного руху “жіночий день” 8 березня) об'єдналася з локаутом путиловців, і це переросло в загальний страйк та похід на центр столиці через замерзлу річку, в основному з вимогою хліба. Слабкість режиму виявилася, коли царські війська, навіть завжди лояльні козаки, завагались, а тоді відмовилися напасти на юрби й почали з ними брататися. А коли після чотирьох днів хаосу вони вчинили заколот, цар зрікся влади, і його замінив ліберальний “тимчасовий уряд” — не без симпатії чи навіть сприяння з боку західних союзників Росії, які боялися, коли б царський режим з відчаю не вийшов з війни та не підписав сепаратного миру з Німеччиною. Чотири спонтанні безвладні дні на вулицях поклали край імперії⁶. Навіть більше: Росія настільки була готова до соціальної революції, що петроградські маси негайно витлумачили падіння царя, як проголошення загальної свободи, рівності й прямої демократії. А Леніновим надзвичайним досягненням стало перетворення цієї неконтрольованої анархістсько-народної хвилі на більшовицьку владу.

Отже, замість ліберальної й конституційної, орієнтованої на Захід Росії, що була б готова й далі битися з німцями, виник такий собі революційний вакуум: безвладний “тимчасовий уряд” з одного боку, а з другого — безліч стихійних “рад”, що вигулькували повсюди, мов гриби після дощу⁷. Вони фактично тримали владу, чи принаймні владу вето, на місцях, але уявлення не мали, що з нею можна чи слід робити. Різноманітні революційні партії чи організації: більшовики, меншовики, соціал-демократи, есери й численні дрібніші ліві групки, що виникали з беззаконня, — намагалися утвердитися в цих зібраннях, координувати їх та

використовувати в дусі своєї політики, хоча первісно лише Ленін добачав у них альтернативу урядові (“Вся влада Радам!”). Зрозуміло, однак, що, коли впав цар, відносно мало хто з-поміж російського народу знав, що саме представляють гасла революційних партій, а коли хто й знав, то не міг розрізнити поміж їхніми суперечливими закликами. Люди тільки й знали, що вони більше не приймають ніякої влади, навіть влади революціонерів, які стверджували, ніби краще знають, як і що має бути.

Основною вимогою міської бідноти був хліб, а робітники вимагали кращої платні й коротшого робочого дня. Основною ж вимогою сільського населення (80 відсотків громадян Росії) була, як завжди, земля. І всі погоджувалися, що хочуть покінчити з війною, хоча солдатська маса, що вийшла з селян, була спочатку не проти повоювати — з жорстокою дисципліною та офіцерським знущанням. Ці гасла: “Хліба, миру, землі!” — приносили швидко й дедалі більшу підтримку тим, хто їх пропагував, а надто ж Леніновим більшовикам, які з невеликого кількатисячного загону (на березень 1917 року) вирости у чвертьмільйонне військо на початок літа. На відміну від міфології “холодної війни”, що розглядала Леніна в основному як організатора переворотів, єдиним реальним набутком у нього та його більшовиків була здатність визнавати те, чого бажають маси: вести, знаючи, чого дотримуватися. Коли, наприклад, він визнавав, що селяни, навсупереч соціалістичній програмі, хотіли поділу землі на родинні господарства, тоді він, ні миті не вагаючись, навертав і більшовиків до цієї форми економічного індивідуалізму.

І навпаки: Тимчасовий Уряд та його прибічники не спромоглися визнати своєї нездатності змусити Росію коритися їхнім законам і декретам. Коли підприємці й директори намагалися відновити трудову дисципліну, вони тим самим тільки радикалізували робітників. Коли Тимчасовий Уряд наполіг, щоб армія перейшла в новий наступ у червні 1917 року, то солдатам-селянам урвався терпець, і вони розійшлися по своїх селах брати участь у розподілі землі зі своїми родичами. Революція поширювалася уздовж ліній залізниць, якими вони поверталися додому. Час іще не визрів для негайного повалення Тимчасового Уряду, але, починаючи з літа, радикалізація прискорилася і в армії, і по головних містах, дедалі більше на користь більшовиків. Селянство віддало переважну підтримку спадкоємцям народників (див. *Вік Канімару*, розділ 9), есерам, хоча ці склалися в досить радикальне ліве крило, яке було близьке до більшовиків і невдовзі увійшло разом із ними до уряду після Жовтневої революції.

Коли більшовики (на той час переважно робітнича партія) з'ясували, що становлять більшість у головних російських містах, особливо у Петрограді й Москві, а до того ж швидко перетягували армію на свій бік, тоді існування Тимчасового уряду стало й зовсім непевне, а надто коли йому довелося звернутися до революційних сил столиці, щоб розбили спробу контрреволюційного перевороту, яку один генерал-монархіст здійснив у серпні. Хвиля радикалізованих послідовників наростала, штовхаючи більшовиків до неминучого захоплення влади. По суті, коли настав момент, владу треба було не так брати, як підібрати.

Подейкували, нібито більше людей зазнало ушкоджень під час зйомок великого фільму Ейзенштейна *Жовтень* (1927), аніж коли насправжки брали Зимовий палац 7 листопада 1917 року. Нікому було захищати Тимчасовий Уряд, то він і розтав у повітрі.

Від того моменту, коли падіння Тимчасового Уряду стало реальністю, й по сьогодні Жовтнева революція потопає в полеміці. Більшість тих суперечок заводять на манівці. Справжнє питання не в тому, чи, як доводили історики-антикомуністи, це був путч чи державний переворот, здійснений фундаментально антидемократичним Леніним, але хто (чи що) мав чи міг прийти після падіння Тимчасового Уряду. Ще від початку вересня Ленін намагався не лише переконати нерішучі елементи у своїй партії в тому, що влада може легко втекти від них, коли її не взяти спланованою акцією протягом, можливо, короткого часу, коли вона опиниться в межах їхньої досяжності, а й, либонь, із не меншою нагальністю відповісти на запитання: “Чи зможуть більшовики утримати державну владу?” — коли вони її таки візьмуть. Бо й справді, що міг би *хоч би й хто* зробити, аби приборкати вулканічне виверження революційної Росії? Жодна партія, за винятком Ленінових більшовиків, не була готова передбачити й взяти на себе цю відповідальність, а з Ленінового памфлета випливає, що не всі більшовики були так рішуче налаштовані, як він. Справді нелегко було відповісти, зважаючи на сприятливу політичну ситуацію в Петрограді, Москві та в північних військах, на запитання, де ж воно, оте *тепер*, коли вже не рано і ще не пізно захопити владу, не чекаючи якихось іще подальших подій. Військова контрреволюція щойно лише почалася. Уряд іще може з відчаю, аби не поступитися Радам, здати Петроград німецькій армії, яка вже стояла на північному кордоні того, що нині є Естонією, себто за кілька миль від столиці. До того ж Ленін рідко вагався дивитися найтемнішим фактам у лице. Коли більшовики не зловлять моменту, то “хвиля реальної анархії може стати дужчою *за нас*”. У цьому останньому аналізі Ленінові аргументи не могли не переконати партії. Якщо революційна партія не бере влади, коли момент і маси закликають її до цього, то чим вона відрізняється від неревольюційної партії?

Проблематичнішою була якраз довгочасніша перспектива, навіть коли припускати, що захоплену в Петрограді й Москві владу можна буде поширити й на решту Росії та утримати її там у боротьбі з анархією та контрреволюцією. Ленінова власна програма: присвятити новий радянський уряд (себто первісно більшовицьку партію) “соціалістичному перетворенню Російської Республіки”, — була, власне, азартною грою на перетворення Російської революції на світову, чи принаймні європейську, революцію. Хто, не стомлюючись він повторювати, міг би уявити собі, що перемога соціалізму “може здійснитися... без цілковитого знищення російської та європейської буржуазії?” А тим часом первісним і, по суті, єдиним обов’язком більшовиків було утриматися при владі. Новий режим небагато робив у напрямку соціалізму, окрім того, що заявляв про таку свою мету й ще перебрав на себе банки та проголосив “контроль робітників” над існуючими директоратами, себто приклав офіційний штамп до того, що вони й так ро-

били від часу революції, спонукаючи, однак, продовжувати виробництво. А більш нічого він і не мав їм сказати⁸.

Новий режим утримався. Він пережив кабальний мир, накинутий Німеччиною в Брест-Литовську за кілька місяців до того, як німці самі зазнали поразки; за тим миром від Росії відходили Польща, прибалтійські провінції, Україна, чималі частини південної й західної Росії, а також, *de facto*, Закавказзя (Україну й Закавказзя згодом забрано назад). Союзники також не бачили підстави бути щедрішими до цього осередка світової підірвної діяльності. Декілька контрреволюційних ("білих") армій і режимів ополчилися на "Ради", а фінансували всю ту "контру" союзники, що посилали британські, французькі, американські, японські, польські, сербські, грецькі й румунські війська на російську територію. В найгірші моменти брутально-хаотичної Громадянської війни 1918-20 років Радянська Росія вкорочувалася до окільцьованого територіального недогризка північної й центральної Росії, десь від Уралу й до теперішніх держав Балтики, де випинався тільки мізинець Ленінграда, показуючи на Фінську затоку. Єдиними головними активами нового режиму, що зімпровізував з нічого Червону Армію, яка зрештою й виявилася переможницею, були некомпетентність і розбрат поміж "білих" сил, їхня здатність налаштовувати проти себе російське селянство й небезпідставна підозра західних держав, що такі небезпечно виставляти своїх схильних до бунту солдатів і матросів проти більшовиків. Під кінець 1920 року більшовики здобули перемогу.

Отож, усупереч сподіванням, Радянська Росія вижила. Більшовики не тільки утримали свою владу довше, ніж Паризька Комуна 1871 року (про що з гордістю й полегшенням говорив Ленін через два з половиною місяці), а й розширили її, пронісши крізь роки безперервної кризи й катастрофи, німецької окупації й кабального миру, відпадання регіонів, контрреволюції, громадянської війни, збройної чужоземної інтервенції, голоду й економічного колапсу. Де їм було мати якусь стратегію чи перспективу, коли що не день доводилося вибирати поміж рішеннями, необхідними для безпосереднього виживання, й ухвалами, що загрожували негайним крахом. Хто міг дозволити собі розмірковувати про можливі довготривалі наслідки для революції рішень, що їх слід було ухвалювати *ось зараз*, або ж край, кінець революції, і ні про які наслідки вже не треба міркувати? Один по одному робилися необхідні кроки. Коли нова Радянська Республіка вийшла з цієї агонії, то з'ясувалося, що зайшла вона далеченько зовсім не в тому напрямку, який мав на увазі Ленін, виступаючи на Фінському вокзалі.

І все ж революція вижила. Так сталося через три основні причини. По-перше, революція мала у своєму розпорядженні унікально сильний, практично державобудівний інструмент в особі шестисоттисячної централізованої, дисциплінованої Комуністичної партії. Хай там яку роль вона відігравала до революції, але ця організаційна модель, яку невтомно пропагував і захищав Ленін від 1902 року, після революції дійшла свого розквіту. Практично всі революційні режими "основного з ХХ віку" запозичували який-небудь її варіант. По-друге, це очевидно був *єдиний* уряд, що міг і хотів утримати Росію при купі як державу, а

тому користувався значною підтримкою тих патріотичних росіян, котрі за інших умов були б йому політично ворожими, скажімо, офіцерів, що без них годі було збудувати нову, Червону армію. Для них, як і для ретроспективно задивленого історика, вибір 1917-18 років був не між ліберально-демократичною чи неліберальною Росією, а між Росією й розпадом, що спіткав інші архаїчні й переможені імперії, власне Австро-Угорщину й Туреччину. На відміну від цих останніх, Росія завдяки більшовицькій революції зберегла більшість своєї багатонаціональної територіальної єдності старої царської держави щонайменше на ще сімдесят чотири роки. А третя причина полягає в тому, що революція дозволила селянам узяти землю. Коли дійшло до діла, то великоросійське селянство, серцевина держави та її нової армії, вирішило, що краще втримає землю за "червоних", ніж коли повернеться дворянство. Це й дало більшовикам вирішальну перевагу в Громадянській війні. Як з'ясувалося, російські селяни були завеликі оптимісти.

III

Світова революція, що виправдала б Ленінове рішення зробити Росію соціалістичною, так і не відбулася, тож Радянська Росія і виявилася приреченою на ціле покоління злиденної, відсталої ізоляції. Вибір її майбутнього розвитку був визначений чи принаймні вузько описаний (див. розділи 13 і 16). І все ж хвиля революції таки прокотилася по планеті протягом двох років після Жовтня, тож сподівання зусебіч загрожених більшовиків не видавалися такими вже нереалістичними. *'Völker hört die Signale' ("Чуйте, народи, сигнали!")* — так звучав перший рядок приспіву *Інтернаціоналу* німецькою мовою. І сигнали таки розходилися навсебіч, чіткі й гучні, спочатку з Петрограда, а потім, після переїзду столиці у безпечніше місце в 1918 році, із Москви⁹; їх чули всюди, де тільки діяли лейбористські й соціалістські рухи, незалежно від їхньої конкретної ідеології, а то ще й далі. "Ради" були утворені зусиллями робітників-тютюнників на Кубі, де мало хто й знав, де та Росія. 1917-19 роки в Іспанії дістали назву "більшовицького дворіччя", хоча місцеві ліві були палкими анархістами, себто політично перебували на протилежному від Леніна полюсі. Революційні студентські рухи вибухали в Пекіні (1919) і Кордобі (Аргентина, 1918), аби поширитися по всій Латинській Америці й породити місцеві марксистсько-революційні партії з їх вождями. Індійський войовничий націоналіст М.Н.Рой враз підпав під революційний чар у Мексиці, де місцева революція, вступивши до своєї радикальної фази в 1917 році, природно визнавала свою спорідненість із революційною Росією: Маркс і Ленін стали її іконами, разом із Монтезумою, Еміліано Сапатою й вибраними з трудящих індіанців, яких досі можна бачити на великих настінних розписах їхніх офіційних митців. Через кілька місяців Рой уже був у Москві, аби відіграти визначну роль у створенні нової політики Комуністичного Інтернаціоналу стосовно до колоніального визволення. Почасти через таких данських соціалістів і жителів

Індонезії, як Генк Снеевлет, Жовтнева революція негайно наклала свій відбиток на Сарккат-Ісламі, головній масовій організації індонезійського національно-визвольного руху. "Цей подвиг російського народу, — писала одна провінційна турецька газета, — коли-небудь у майбутньому обернеться сонцем, що осяє все людство." У найглухіших закутках Австралії завзяті (переважно ірландсько-католицькі) стрижі овець, хоч і без виразного інтересу до політичної теорії, вітали Ради як робітничу державу. У США фінни, віддавна найдужча соціалістська з-поміж інших іммігрантських громад, масово навернулися до комунізму, наповнили миршаві гірничі селища Міннесоти мітингами, "де сама згадка імені Ленін змушувала калатати серце в грудях... У містичній тиші, мало не в релігійному екстазі, ми захоплювалися всім, що тільки доходило з Росії" (Koivisto, 1983). Одне слово, Жовтневу революцію по всіх усядах визнали за подію, що потрясла світ.

Навіть багато хто з тих, що бачили революцію зблизька (процес, що не так дуже схиляє до релігійного екстазу), навернувся: від військовополонених, які повернулися до своїх країн переконаними більшовиками та майбутніми комуністичними лідерами своїх країн на кшталт механіка-хорвата Йосипа Броза (Тіта), до таких гостей-журналістів, як Артур Ренсам із "Манчестер Гардіан": не такої вже й помітної політичної фігури, а більш відомого своєю пристрасстю до плавання у світі чарівних дитячих книжок. Навіть не такий-то вже більшовицький діяч, як чеський письменник Ярослав Гашек, майбутній автор шедеврального *Пригод бравого солдата Швейка*, опинився уперше в своєму житті у ролі борця за якусь справу та ще й, подекуть, на тверезу голову, що найдивніше. Гашек брав участь у російській Громадянській війні як червоний комісар, після чого повернувся до більш звичної для себе ролі представника празької анархо-богеми й пияка — на тій підставі, що стиль життя пореволюційної Радянської Росії йому не до смаку. А от революція була якраз усмак.

Однак російські події надихали не тільки революціонерів, а й, що важливіше, революції. У січні 1918 року, через якийсь місяць по взяттю Зимового палацу, коли більшовики відчайдушно силкувалися будь-якою ціною вирвати мир у німецької армії, що насувалася, по центральній Європі прокотилася хвиля масових політичних страйків: почалося у Відні, через Будапешт і чеські регіони докотилося до Німеччини, а вивершилося заколотом австро-угорських військових моряків в Адріатичному морі. Коли розвіялися й останні сумніви щодо поразки "центральної держав", зламалися нарешті й їхні армії. У вересні болгарські солдати, вчорашні селяни, повернулися додому, проголосили республіку й рушили на Софію, хоча їх усе таки роззброїли з допомогою німців. У жовтні нарешті розпалася монархія Габсбургів — після останніх програних битв на Італійському фронті. Були проголошені нові нації-держави, у сподіванні (виправданому), що звитяжні союзники віддадуть перевагу їм перед небезпеками більшовицької революції. І справді першою західною реакцією на заклик більшовиків до народів укласти мир (а також на їхню публікацію секретних угод, де союзники перекроювали Європу для себе) стали Чотирнадцять Пунктів президента Вільсона, в яких супроти Ленінового інтернаціоналістського заклику розігрувалася націоналіст-

ська карта. Зона невеликих націй-держав мала утворити такий собі карантинний пояс від “червоного віруса”. На початку листопада бундівні матроси й солдати рознесли німецьку революцію з Кіля по всій країні. Була проголошена республіка, і кайзер утік до Нідерландів, а замість нього на чолі держави став один соціал-демократ із колишніх сідлярів.

Революція, що ось таким чином змела всі режими від Владивостока до Рейну, була переважно повстанням проти війни, тож укладення миру й розрядило чимало закладеної в ній вибухівки. Принаймні її соціальний зміст був невідразний, і винятками були середовища селян-солдатів та їхніх родин в імперіях Габсбургів, Романових та в Отоманській, а також у менших державах південно-східної Європи. Там він складався з чотирьох пунктів: земля, підозріливе ставлення до міст, до чужинців (особливо до євреїв) та до урядів. Це робило селян революційними, хоч і не збільшувало їх, на великих просторах Центральної й Східної Європи, але не в Німеччині (за винятком деяких місцевостей у Баварії), в Австрії й подекуди в Польщі. Їх доводилося умиряти більшою чи меншою земельною реформою навіть у деяких консервативних, ба навіть контрреволюційних країнах на кшталт Румунії й Фінляндії. А з другого боку, там, де вони становили більшість населення, вони практично гарантували, що соціалісти, не кажучи вже про більшовиків, не переможуть на загальних демократичних виборах. Не обов’язково скрізь вони утворювали селянські бастиони політичного консерватизму, але ставали фатальною перешкодою на шляху демократичних соціалістів, а то ще, як у Радянській Росії, змушували їх відмовлятися від виборчої демократії. З цієї ж причини й більшовики, хоч і вимагали спочатку скликання Установчих Зборів (знана всім революційна традиція від 1789 року), зараз же їх і розпустили після того, як вони зібралися: через кілька тижнів після Жовтня. Заснування нових невеликих націй-держав по вільсонівських лініях, хоч аж ніяк не усувало національних конфліктів у цій революційній зоні, також зменшувало розмах більшовицької революції.

З другого ж боку, вплив Російської революції на європейські заворушення 1918-19 років був такий очевидний, що навряд чи у Москві особливо сумнівалися стосовно до перспективи поширення революції світового пролетаріату. Для історика, та й для декого з місцевих революціонерів, здавалося безперечним, що імперська Німеччина — це держава значної соціальної й політичної стабільності, із сильним, але істотно поміркованим рухом робітничого класу; це країна, що не пережила б нічого подібного до збройної революції, коли б не війна. На відміну від царської Росії чи хирлявої Австро-Угорщини; на відміну від Туреччини, “хворобливість” якої увійшла в приказку; неподібно й до диких, здатних на все горян південного сходу континенту, які при всякій нагоді хапаються за рушницю, Німеччина не була такою країною, від якої можна сподіватися заворушень. І справді, коли порівнювати з істинно революційними ситуаціями в переможених Росії та Австро-Угорщині, більшість німецьких революційних солдатів, матросів і робітників лишалася такою поміркованою й законслухняною, можливо, й не щиро революційною, якою російські революціонери завжди зображали її у

своїх жартах ("Коли якась вівіска заборонить публіці ходити по траві, то німецькі повстанці, звісно ж, ходитимуть тільки по стежках").

І все ж це таки була та країна, де революційні матроси пронесли прапор Рад по всій її території, де виконавчий комітет Берлінської ради робітників і солдатів призначив соціалістичний уряд Німеччини, де і Лютий і Жовтень начебто злилися водно, коли виконавча влада у столиці, від моменту зречення кайзера, опинилася в руках радикальних соціалістів. Це була ілюзія, породжена всеосяжним, хоч і короткочасним, паралічем старої армії, держави й структури влади під подвійним шоком абсолютної поразки й революції. Через кілька днів старий режим, тільки республіканізований, вже знов сидів у сідлі, а соціалісти вже й не завдали йому серйозного клопоту, не спромігшись навіть здобути більшість на перших виборах, хоча відбулися вони лише через кілька тижнів після революції²⁰. А ще менше завдала йому клопоту допіру зліплена Комуністична партія, чийх ватажків, Карла Лібкнехта й Розу Люксембург, хутко вбили "вільні стрільці" з фронтовиків.

І все ж Німецька революція 1918 року таки підтвердила сподівання російських більшовиків, тим більше, що, хоч і не надовго, Соціалістичну республіку проголошено 1918 року в Баварії, а навесні 1919-го, після вбивства її лідера, ще одну радянську республіку-одноденку проголошено в Мюнхені, столиці німецького мистецтва, інтернаціональної контркультури й (політично не такого підривного) пива. Вона збіглася ще з однією, серйознішою спробою понести більшовизм на захід: з Угорською Радянською Республікою березня-липня 1919 року²¹. Обидві були, звісно ж, придушені зі сподіваною брутальністю. До того ж розчарування в соціал-демократах швидко радикалізувало німецьких робітників, багато з яких віддало свою вірність незалежним соціалістам, а після 1920-го — Комуністичній партії, що завдяки цьому стала найбільшою такою партією поза межами Радянської Росії. Чи ж можна було сподіватися на Німецьку Жовтневу революцію взагалі? Навіть незважаючи на те, що 1919 рік, піковий для соціального неспокою на Заході, приніс поразку тим єдиним спробам поширення більшовицької революції; незважаючи й на те, що в 1920-му революційна хвиля швидко й помітно пішла на спад, більшовицьке керівництво у Москві не полишало надію на революцію в Німеччині аж до кінця 1923 року.

Навпаки. Саме в 1920 році більшовики припустилися чи не найбільшій, як ніби показує ретроспективний погляд, помилки, пішовши на постійний розкол міжнародного робітничого руху. Домоглися вони цього шляхом реструктурування свого нового міжнародного комуністичного руху за взірцем ленінської партії-авангарду елітних "професійних революціонерів". Жовтнева революція, як ми переконалися, здобула широку симпатію міжнародних соціалістичних рухів, що практично всі виявилися після війни і радикалізованими, й надзвичайно зміцнілими. Соціалістичні й робітничі партії, за рідкісними винятками, переважно своєю масою схилилися до входження в новий Третій чи то Комуністичний Інтернаціонал, заснований більшовиками на заміну Другому Інтернаціоналові (1889-1914), дискредитованому й зламаному Другою Світовою війною, якій він

не зумів учинити опір²². Декотрі з них, от як соціалістичні партії Франції, Італії, Австрії й Норвегії, а також німецькі Незалежні Соціалісти, фактично й проголосували за це, лишивши неперебудованих опонентів більшовизму в меншості. Але Ленін із більшовиками хотіли мати не міжнародний рух соціалістичних симпатиків Жовтневої революції, а корпус беззастережно відданих, дисциплінованих активістів, таку собі глобальну ударну силу для революційного завоювання світу. Партії, котрі не захотіли прийняти леніністську структуру, не були залучені до нового Інтернаціоналу або виключені з нього, аби його не підірвали ці “п’яті колони” опортунізму й реформізму, не згадуючи вже того, що Маркс свого часу обізвав “парламентським кретинізмом”. У битві, що назривала, було місце тільки для солдатів.

Ця суперечка мала сенс лише за однієї умови: що світова революція все ще розвивається і її вирішні битви стануться ось-ось. Однак, хоча ситуація в Європі ще далеко не стабілізувалася, на 1920 рік уже зрозуміло було, що більшовицька революція на Заході не стоїть на порядку денному, хоча видно було й те, що більшовики запанували в Росії надовго. Безперечно, на момент заснування Комінтерну, коли Червона Армія, перемигши в Громадянській війні, навально мчала на Варшаву, здавалося, що є шанс занести революцію на захід збройною силою, як побічний продукт блискавичної Російсько-Польської війни, що її спровокували територіальні зазіхання Польщі. Відновлена в правах держави після півтораста-річного неіснування Польща вимагала тепер своїх кордонів часів XVIII сторіччя. А кордони ті мали б включати Білорусію, Литву й Україну. Цей радянський наступ, що лишив чудовий літературний слід у вигляді Бабелевої *Конармії*, палко привітали надзвичайно широкі верстви сучасників, від австрійського романіста Йозефа Рота, що згодом став елегійно оспівувати Габсбургів, до Мустафи Кемалю, майбутнього лідера Туреччини. Однак польські робітники чогось не повстали, й Червона Армія мусила повернути назад біля самих воріт Варшави. Й відтоді, хоч нібито й заповідалося на грозу, все мало втихомиритися на західному фронті. Щоправда, перспективи революції змістилися на схід, в Азію, якій Ленін завжди приділяв значну увагу. Дійсно, від 1920 до 1927 року надії на світову революцію начебто звелися до китайського перевороту, що відбувся під проводом Гоміндану, тодішньої партії національного визволення, лідер якого Сун Ятсен (1866-1925) привітав і радянську модель, і радянську військову допомогу, й нову Комуністичну Партію Китаю як частину свого руху. Гомінданівсько-комуністичний альянс, вийшовши зі своїх південних баз, розгорнув у 1925-27 роках великий навальний наступ на північ і вперше від часу падіння імперії в 1911 році знов підпорядкував більшу частину країни єдиному уряду, аж поки провідний гомінданівський генерал Чан Кайші взяв та й перебив комуністів. І все одно навіть ще до цього знаку того, що навіть Схід іще не дозрів для Жовтня, азійська обіцянка не могла приховати провалу революції на Заході.

На 1921 рік цього вже було не заперечити. Революція задкувала в самій Радянській Росії, хоча в політичному відношенні влада більшовиків була непохитною (див. с. 340). На Заході революція зійшла з порядку денного. Третій з’їзд

Комінтерну визнав це почасти, закликавши до “об’єднаного фронту” з тими самими соціалістами, яких Другий викинув з армії революційного поступу. Те рішення Другого означало розкол наступних поколінь революціонерів. Але вже було запізно. Рух дістав перманентний розкол; більшість лівих соціалістів, індивіди й партії, подалися назад, до соціал-демократичного руху, що ним керували переважно антикомуністично налаштовані помірковані діячі. Нові комуністичні партії лишилися меншостями європейського лівого крила і взагалі (за кількома такими винятками, як Німеччина, Франція чи Фінляндія) досить дрібними, хоч, може, й пасіонарними, меншостями. Їхнє становище мало змінитися аж у тридцятих (див. розділ 5).

IV

Роки перевороту принесли не лише комуністичне керівництво величезній відсталій країні, приреченій віднині будувати альтернативне капіталістичне суспільство, а ще й уряд, дисциплінований міжнародний рух і, що, либонь, було не менш важливо, ціле покоління революціонерів, відданих візії світової революції під прапором Жовтня і з штаб-квартирою в Москві. (Протягом кількох років сподівалися, однак, що ту штаб-квартиру буде перенесено до Берліна, й саме німецька, а не російська, залишалася офіційною мовою Комінтерну в міжвоєнний період.) Цей рух, можливо, й не знав до пуття, як розвиватися світовій революції після стабілізації в Європі й поразки в Азії, а спроби комуністів підняти то тут, то там незалежні збройні повстання (Болгарія й Німеччина в 1923, Індонезія в 1926, Китай у 1927 і найпізніша та найбезладніша спроба в Бразилії 1935 року) скінчилися катастрофами. І все ж, як незабаром мали підтвердити Велика Депресія й прихід Гітлера до влади, міжвоєнний стан світу швидше викликав, аніж розвіював лихі апокаліптичні передчуття (див. розділи 3-5). Хоча цим годі пояснити, чому Комінтерн між 1928 і 1934 роками враз переключився на риторичну моду ультрареволюційності й сектярського лівацтва, оскільки на практиці, попри всю ту “рреволюційну” риторику, рух ніде ані сподівався, ані готувався реально брати владу. Ця зміна, що виявилася політично згубною, скорше пояснюється внутрішньою політикою КПРС, відколи її взяв під свій контроль Сталін, а ще це було, либонь, компенсацією за дедалі більшу розбіжність між інтересами СРСР як держави, що неминуче мала співіснувати з іншими країнами (почавши здобувати міжнародне визнання як устрій від 1920 року) й руху, чиєю метою було підірвати й скидати всі інші уряди.

Зрештою державні інтереси Радянського Союзу переважили потреби Комінтерну, що його Сталін звів до інструмента радянської державної політики, підпорядкованого суворому контролю КПРС, довільно розпускаючи, реформуючи й провадячи чистки його складових. Світова революція належала до риторики минулого, та й, як по правді, то всяку революцію можна було терпіти, лише коли

а) вона не суперечила радянським державним інтересам і б) її можна було підпорядкувати безпосередньому радянському контролю. Західні уряди, що розглядали поступ комуністичних режимів після 1944 року як в основному розширення радянської влади, звісно ж, правильно прочитували Сталінові наміри; але так само його розуміли й неперевбудовані комуністи, гостро картаючи Москву за небажання бачити комуністів при владі й виступаючи проти всяких таких спроб, включно навіть і з тими, що виявилися успішними, от як в Югославії та Китаї (див. розділ 5).

Незважаючи на це, Радянська Росія лишалася до самого кінця, навіть в очах корисливих і корумпованих членів своєї *номенклатури*, чимось більшим, ніж просто ще одна велика держава. Адже основоположною підставою для її існування були всеосяжне визволення й побудова кращої альтернативи капіталістичному суспільству. Бо чого б ще вперті московські бюрократи все фінансували та озброювали Африканський Національний Конгрес, чий шанси скинути систему апартеїду в Південній Африці десятиріччями здавалися й справді були мінімальними? (Цікаво, що режим комуністичного Китаю, хоч скільки критикував СРСР за зраду революційних рухів після розриву між двома країнами, не міг похвалитися порівнянним списком практичної допомоги визвольним рухам третього світу.) Радянський Союз давно вже переконався, що людства не переробити за допомогою керованої з Москви світової революції. У тривалих сутінках брежневської доби розвіялось навіть шире переконання Микити Хрущова в тому, що соціалізм “поховає” капіталізм самим натиском своєї економічної вищості. Цілком може бути, що саме остаточним розпадом цієї переконаності у світовій місії комуністичної системи й пояснюється, чому насамкінець вона розпалася без опору (див. розділ 16).

Ніякі такі сумніви не турбували перше покоління тих, кого сліпуче світло Жовтня надихнуло присвятити свої життя світовій революції. Подібно до ранніх християн, більшість соціалістів до 1914 року вірила у велику апокаліптичну переміну, яка знищить усе, що тільки є лихого, й принесе суспільство без горя, гніту, нерівності й несправедливості. Марксизм пропонував надію тисячоліття, наукову гарантію й історичну неминучість, а Жовтнева революція якраз і підтвердила, що та велика переміна саме почалася.

Загальна кількість цих солдатів неминуче жорстокої й дисциплінованої армії визволення людства навряд чи перевищувала кілька десятків тисяч, а число професіоналів міжнародного руху, котрі “мінjali країни частіше, ніж взуття”, як висловився Бертольт Брехт у написаному на їхню честь вірші, взагалі вимірювалося кількома сотнями. Їх не слід плутати з тим, що італійці в ті дні, коли їхня Комуністична партія налічувала мільйон осіб, називали “комуністичним людом”, — з мільйонами рядових членів і прихильників, для кого мрія про нове, *добре* суспільство була також реальною, хоча практично їхня діяльність була все тією самою буденною активністю старого соціалістичного руху, а заангажованість пояснювалася просто належністю до класу й громади, а не особистою відданістю справі. А проте, хоча лави професійних революціонерів були ріденькі, ХХ сторіччя годі збагнути без них.

Без ленінської “партії нового типу”, кадрами котрої стали так звані професійні революціонери, неможливо уявити, як це всього через тридцять із чимось літ після Жовтня третина людства опинилася під комуністичною владою. Віра й беззастережна вірність московській штаб-квартирі світової революції давала комуністам спроможність розглядати себе (висловлюючись соціологічно) як частинки світової церкви, а не секти. Компартії промосковської орієнтації втрачали своїх ватажків через чистки й вихід їх із лав, але, поки вони не занепади духом після 1956 року, розкол не був їм страшний, на відміну від дедалі дрібніших груп марксистських дисидентів, що пішли за Троцьким, та від сектярських молитовень маоїзму взірця шістдесятих з їхнім амебоподібним розмноженням. Хоч які малочисельні (коли 1943 року в Італії скинуто Муссоліні, Італійська Комуністична партія складалася з якихось 5 000 душ, що переважно повиходили з ув'язнення й вигнання), вони були тим, чим і більшовики в лютому 1917-го: ядром армії мільйонів, потенційними правителями народів і держав.

Для цього покоління, особливо для тих, хто бодай у дитинстві пережив роки перевороту, революція була подією, що сталася за їхнього життя, а отже, капіталізм мав не сьогодні завтра згинуть. Сучасна історія — це ж вітальня остаточної перемоги для тих, хто доживе до неї, а доживуть лише декотрі солдати революції (“мертві — у відпустці відсутності”, як висловився російський комуніст Левіне перед тим, як його стратили ті, хто скинув мюнхенську Раду 1919 року). Якщо саме буржуазне суспільство має стільки підстав сумніватися у своєму майбутньому, то навіщо їм плекати віру в його виживання? Таж самим своїми життями вони доводять реальність цієї істини.

Візьмімо випадок двох молодих німців, що тимчасово були поєдналися як коханці, але на ціле життя виявилися мобілізованими Баварською Радянською революцією 1919 року: Ольги Бенаріо, дочки багатого мюнхенського адвоката, й вчителя Отто Брауна. Ользі випало організувати революцію в західній півкулі; вона зазнайомилася й зрештою одружилася з Луїсом Карлосом Престесом, ватажком довгого повстанського маршу через бразильські ліси, який умовив Москву підтримати заколот у Бразилії 1935 року. Повстання спіткала невдача, й бразильський уряд видав Ольгу гітлерівській Німеччині, де вона зрештою й померла в концтаборі. Ну а Отто мав більший успіх: вирушивши на схід, у Китай, в якості військового експерта Комінтерну, виявився єдиним некитайським учасником “Довгого Маршу” китайських комуністів, далі потрапив у Москву, звідки й повернувся в... НДР. (Цей досвід змусив його розчаруватися в Мао.) Коли ще, як не в першій половині ХХ віку, могли два переплетені життя мати такі долі?

Тож із покоління, якому судилося жити після 1917 року, більшовизм увібрав усі інші соціал-революційні традиції, а що не увібрав, те відштовхнув на край радикальних рухів. До 1914-го русійною ідеологією революційних активістів по широких просторах світу був не так марксизм, як анархізм. Поза межами Східної Європи Маркса розглядали радше як гуру масових партій, неминучу, але не вибухову ходу котрих до перемоги він довів свого часу. На час тридцятих анархізм перестав існувати в якості значущої політичної сили деінде, крім

Іспанії, навіть у Латинській Америці, де чорно-червоний стяг традиційно надихав більше бійців, ніж червоний прапор. (Навіть в Іспанії Громадянській війні судилося зруйнувати анархізм, піднявши шанси комуністів, що доти були досить таки незначними.) Справді-бо, такі соціал-революційні групи, що існували поза межами промосковського комунізму, відтоді брали Леніна й Жовтневу революцію за свою вихідну точку, а очолював чи надихав їх неминуче котрий-небудь дисидент чи вигнанець із лав Комінтерну, який розгорнув дедалі жорстокіше полювання на єретиків, коли Йосип Сталін захопив у свої лабеті й стис і радянську Компартію, й Інтернаціонал. Небагато з цих дисидентських осередків більшовизму набуло істотної політичної ваги. Навіть найіменитіший і найславетніший з єретиків, вигнанець Лев Троцький, один із провідних ватажків Жовтневої революції й будівничий Червоної Армії, зазнав цілковитої невдачі у своїх практичних зусиллях. Його “Четвертий Інтернаціонал”, задуманий як супротивник сталінізованого Третього Інтернаціоналу, був практично невидимий. Коли за наказом Сталіна Троцького вбито у його мексиканському вигнанні 1940 року, політичне його значення було зовсім невелике.

Одне слово, бути соціальним революціонером означало бути послідовником Леніна й Жовтневої революції та, дедалі більше, бути ще й членом чи прихильником котрої-небудь зорієнтованої на Москву компартії, а коли, після триумфу Гітлера в Німеччині, ці партії ухвалили політику антифашистського союзу, це дозволило їм вийти з сектярської ізоляції й здобути масову підтримку серед і робітників, й інтелігенції (див. розділ 5). Молодь, що прагнула скинути капіталізм, поробилася правовірними комуністами, ототожнивши свою справу зі згуртованим Москвою міжнародним рухом, тоді як марксизм, відновлений Жовтнем як ідеологія революційної зміни, означав тепер марксизм московського Інституту Маркса-Енгельса-Леніна, віднині світового центру розповсюдження текстів великих класиків марксизму. Не видно було більш нікого на видноколі, хто б іще так брався тлумачити й міняти світ чи начебто був здатним це зробити. І так тривало аж до 1956 року, коли розпад і сталінської ортодоксії в СРСР, і москвоцентристського міжнародного комуністичного руху вивів на широку публіку маргіналізованих доти мислителів, традиції й організації лівої гетеродоксії. Але все одно вони лишалися під гігантською тінню Жовтня. Хоча всяк, хто хоч трохи був обізнаний з історією ідеології, міг розпізнати дух не так Маркса, як Бакуніна чи навіть Нечаєва, в студентських радикалах 1968 року та опісля, все це не привело до значного оживлення анархістської теорії чи руху. Натомість 1968 рік приніс надзвичайну інтелектуальну моду на теоретичний марксизм, і то назагал у таких версіях, що здивували б самого Маркса, а ще породив розмаїті “марксистсько-ленінські” секти й групки, поєднані запереченням Москви й старих комуністичних партій як недостатньо революційних і ленінських.

Парадоксально, але це практично майже повне перехоплення соціал-революційної традиції стало в той момент, коли Комінтерн відверто відмовився від первісних революційних стратегій 1917-23 років чи то, скорше, прийняв такі стратегії перенесення влади, які цілковито різнилися від “жовтневих” (див.

розділ 5). Від 1935 року література критичного “лівацтва” була переповнена звинуваченнями, мовляв, промосковські рухи прогавлювали, нехтували, ба навіть зраджували нагоди для революцій, бо сама Москва більше їх не хотіла. Поки радянсько-центрований рух, гордий у своїй “монолітності”, не почав розвалюватися зсередини, з цих аргументів небагато було пугтя. Поки ще комуністичний рух зберігав свою єдність, злітованість і дивовижну міцність на розрив, він лишався чи не для всіх тих, хто вірив у потребу світової революції, єдиною вартою уваги грою. До того ж хто міг би заперечити, що країни, які порвали з капіталізмом у другій хвилі світової соціальної революції, себто від 1944 до 1949 року, зробили це завдяки старанням ортодоксальних, орієнтованих на СРСР компартій? Аж після 1956 року революційно налаштовані люди отримали реальний вибір поміж декількох подібних рухів зі скільки-небудь реальною претензією на політичну чи повстанську дієвість. Але й навіть ці останні: всілякі різновиди троцькізму, маоїзму, групи, що надихалися Кубинською революцією 1959 року (див. розділ 15), — все ще були більш чи менш ленінськими за походженням. Старі компартії все ще лишалися найбільшми утрупованнями далекого лівого крила, але на цей час старий комуністичний рух уже видихався.

V

Сила рухів за світову революцію полягала в комуністичній формі організації, в ленінській “партії нового типу”, в цьому грізному винаході соціальної інженерії ХХ віку, порівнянному з винаходом християнського чернечого та інших орденів середньовіччя. Ця форма надавала навіть дрібним організаціям незмірно дієздатності, адже партія могла вимагати надзвичайної відданості й жертвності від своїх членів, більшої, ніж домагалася військова дисципліна й згуртованість, а також тотального зосередження на виконанні партійних рішень за будь-яку ціну. Це справляло глибоке враження навіть на ворожих спостерігачів. І все одно зв'язок між моделлю “авангардної партії” й великими революціями, які вона покликана була робити й іноді спромогалася здійснити, був далеко не зовсім зрозумілий, хоча очевидно було, що ця модель найкраще спрацьовувала *після* успішних революцій чи під час воєн. Адже ленінські партії значною мірою будувалися як еліти (авангарди) лідерів чи то, скорше, до перемоги революцій, як “контр-еліти”, й соціальні революції, як завідчив 1917 рік, залежать від того, що стається серед мас і в ситуаціях, коли ні еліти, ні контр-еліти не можуть утримувати повний контроль. Як з'ясувалося, насправді ленінська модель особливо приваблювала молодих членів старих еліт, надто в третьому світі, котрі вступали до таких партій у непропорційно великих кількостях, попри героїчні й відносно успішні зусилля цих партій висувати щирих пролетарів. Бразильський комунізм тридцятих ширився в основному за рахунок навернення молодих інтелектуалів з родин землевласницької олігархії й молодших армійських офіцерів (Martins Rodrigues, 1984, pp. 390-97).

А з другого боку, почуття справжніх “мас” (включно іноді й з активними прихильниками “авангардів”) часто не узгоджувалися з ідеями їхніх ватажків, надто в часи справжніх масових повстань. Так бунт іспанських генералів проти уряду Народного Фронту в липні 1936 року негайно спровокував соціальну революцію в багатьох регіонах Іспанії. В тому, що бійці, надто ж анархісти, мають здійснювати колективізацію засобів виробництва, не було нічого дивного, але центральний уряд згодом став чинити опір і, де міг, повернув ту трансформацію навспак, і “за” й “проти” цих дій досі дискутуються в політичній та історичній літературі. Однак ця подія ще й здійняла найбільшу з усіх хвиль іконоборства й антиклерикального гоміциду, відколи цей різновид діяльності вперше став частиною іспанських народних заворушень у 1835 році, коли барселонці зреагували на незадовільну кориду спаленням багатьох церков. Близько 7 000 духовних осіб, себто 12-13 відсотків священиків і ченців країни, хоча й зовсім мало черниць, убито в масштабах країни, тоді як лише в одній каталонській єпархії (Херона) знищено понад 6 000 ікон (Hugh Thomas, 1977, pp.270-71; M.Delgado, 1992, p. 56).

Цей жахливий епізод характеризували дві достеменні речі: його засудили ватажки й представники іспанського революційного лівого крила, хоча й самі були затяті антиклерикали, й серед них навіть сумновідомі своєю ненавистю до священиків анархісти, тоді як для тих, хто це коїв, і для багатьох із тих, хто це спостерігав, це більше за будь-що інше означало справжній сенс революції: перевернути лад суспільства, його цінності не на якийсь короткий символічний момент, а навіки (M.Delgado, 1992, pp. 52-53). Добре було ватажкам наполягати, як вони завжди й чинили, мовляв, не священик, а капіталіст їхній головний ворог, але нутром своїм маси почували інше. (Чи народна політика де-небудь не в такому “мужньому” суспільстві, як іберійське, також має набувати настільки іконоборчого характеру, є суперечливе питання, але все таки на нього могло б пролити світло серйозне дослідження жіночого ставлення до релігії.)

Насправді той тип революції, який бажає, щоб структура суспільного ладу й влади враз випарувалася, залишивши чоловіка (а то й жінку, наскільки їй дозволилося б) посеред вулиці зі своїми інстинктами, виявився рідкісним у ХХ сторіччі. Навіть інший найближчий приклад раптового краху усталених режимів, іранська революція 1979 року, не була такою вже неструктурованою, попри всю надзвичайну одностайність тегеранської мобілізації мас супроти шаха, яка була напевне до значної міри спонтанною. Завдяки структурам іранського клерикалізму новий устрій був наявний уже в самій руїні старого ладу, хоча протягом якогось часу він не хотів набувати свого повного вигляду (див. розділ 15).

По суті типова пожевтнена революція “основного з ХХ віку”, якщо не брати до уваги поодиноких локальних спалахів, або починалася з перевороту (майже завжди військового) й захоплення столиці, або ставала кінцевим наслідком тривалої й переважно сільської збройної боротьби. Оскільки “унтери” (й куди рідше офіцери понадстрокової служби) з радикальними симпатіями й прихильністю до лівого крила були звичайним явищем у бідних, відсталих країнах, де мілітарна кар’єра вабила своєю перспективністю здібних, освічених молодиків без

родинних зв'язків та багатства, подібні ініціативи стали типовими для таких країн, як Єгипет (революція "вільних офіцерів" 1952 року) й інших країн Середнього Сходу (Ірак у 1958, Сирія в різні моменти після п'ятдесятих та Лівія в 1969 році). Військові вплелися в тканину латиноамериканської революційної історії, хоча вони рідко брали владу, виступаючи з чітко виражених лівих позицій, а коли такі й брали, то не надовго. А з другого боку, на подив більшості спостерігачів, у 1974 році військовий путч молодих офіцерів, розчарованих і радикалізованих затяжними колоніально-ар'єргардними війнами, скинули найстаріший із правих режимів, які тільки правили тоді в світі: "португальська революція гвоздик". Альянс між ними, сильною компартією, що вийшла з підпілля, й різними радикальними марксистськими групами, незабаром розколовся й став пройденим етапом, і Європейський Союз полегшено зітхнув, прийнявши згодом Португалію до цієї організації.

Соціальна структура, ідеологічні традиції й політичні функції збройних сил у розвинених країнах спонукали військових із політичними інтересами вибирати правий напрям. Державні перевороти у спілці з комуністами, ба навіть із соціалістами, були не в їхньому стилі. За загальним визнанням дослідників, видатну роль у визвольних рухах Французької імперії (особливо в Алжирі) відіграли колишні солдати з тубільних збройних сил, що їх створювала Франція у своїх колоніях; вони рідко дослужувалися до офіцерського чину. Їхній досвід у Другій Світовій війні й після неї виявився незадовільним, і то не лише через узвичаєну дискримінацію, а ще й тому, що переважно колоніальні бійці в силах Де Голевої Вільної Франції, достоту як і переважно негальські члени збройного опору в межах Франції, швидко опинилися в тіні.

Війська Вільної Франції на офіційних переможних парадах після визволення виявилися куди "білішими", ніж були ті, що реально здобули почесті деголівських битв. І все ж назагал колоніальні війська імперських держав, навіть із допущенням в офіцерство тубільців із колоній, зоставалися лояльними чи скорше аполітичними, навіть коли взяти до уваги близько 50 000 індійських солдатів, що вступили до Індійської Національної армії за японців (M.Echenberg, 1992, pp. 141-45; M.Barghava and A.Singh Gill, 1988, p. 10; T.R.Sareen, 1988, pp. 20-21).

VI

Соціальні революціонери знайшли шлях до революції через довгі партизанські війни вже на схилку ХХ віку — либонь, тому, що історично цей різновид істотно сільської діяльності переважно асоціювався з рухами архаїчних ідеологій, які скептично налаштованим міським споглядачам легко було поплутати з консерватизмом, ба навіть із реакцією й контрреволюцією. Зрештою ж ті могутні партизанські війни французького революційно-наполеонівського періоду незмінно спрямовувалися *проти* Франції й ніколи не *за* неї та справу її революції.

Саме слово "guerrilla" ("партизан") не входило до марксистського лексикону аж до перемоги Кубинської революції 1959 року. Більшовики, що протягом Громадянської війни удавалися і до регулярних, і до нерегулярних бойових дій, користувалися терміном "партизан", який під час Другої Світової став нормативним для рухів Опору, котрі надихалися з радянського боку. Дивно, до речі, що партизанські дії не відгравали майже ніякої ролі під час Громадянської війни в Іспанії, хоча для них було чимало простору в республіканських регіонах, захоплених франкістами. Фактично комуністи насадили ззовні декілька досить значних партизанських осередків уже після Другої Світової війни. А до Першої Світової партизанські дії просто не входили до похідного набору майбутніх творців революції.

Виняток становив Китай: там нову стратегію започаткував дехто з комуністичних ватажків (але аж ніяк не всі) після того, як Гоміндан під проводом Чан Кайші напав на своїх колишніх комуністичних союзників у 1927 році, та після ефектного провалу комуністичного повстання у містах (Кантон, 1927). Мао Цзедун, головний поборник нової стратегії (яка зрештою й мала зробити з нього проводиря комуністичного Китаю), визнав не лише, що після п'ятнадцяти років революції великі регіони Китаю були позбавлені дієвого контролю хоч би якої центральної адміністрації, а й, будиши захопленим шанувальником роману *Край води*, класичного твору про китайське розбійництво, те, що партизанська тактика є традиційною частиною китайської соціальної поведінки. Бо й справді, який начитаний у класиці китаець не добачив би паралелі між заснуванням Мао 1927 року першої вільної партизанської зони в горах Шаньсі й гірської фортеці героїв роману *Край води*, наслідувати яких Мао закликав своїх однокурсників ще в 1917-му? (Schram, 1966, pp. 43-44).

Ця китайська стратегія, хоч яка героїчна та надихаюча, здавалася непідходящою для країн, де функціонували сучасні внутрішні комунікації, а уряди мали звичай керувати всією територією, хай там якою віддаленою й фізично тяжкою для адміністрування. Насправді вона спочатку не принесла успіху навіть у самому Китаї, де національний уряд, після кількох воєнних кампаній, змусив комуністів здати свої вільно-радянські території в чільних регіонах країни й відступити, шляхом легендарного Довгого Маршу, до віддаленого й рідконаселеного прикордонного регіону на північному заході.

Після того, як бразильські бунтівні лейтенанти на кшталт Луїса Карлоса Престеса перейшли від блукання по пущах до комунізму наприкінці двадцятих, більше жодна з вагоміших лівих груп ніде не збочувала на партизанську стежку, коли не рахувати боротьби генерала Сесара Августо Сандіно з американськими морськими піхотинцями в Нікарагуа (1927-33), якій судилося надихнути сандіністську революцію через п'ятдесят літ. (І все таки, хоч і досить неправдоподібно, Комінтерн намагався зобразити Ламп'яо, ушавленого бразильського соціального розбійника й героя тисячі дешевих книжечок, саме в цьому світлі.) Та й сам Мао став провідною зорею революціонерів аж після Кубинської революції.

Однак Друга Світова війна принесла безпосереднішу й загальнішу спонуку для вибору партизанської стежки до революції — потребу чинити опір оку-

паційним військам гітлерівської Німеччини та її союзників, що захопили більшу частину континентальної Європи, включно з великими частинами Радянського Союзу, і значною мірою саме збройний опір, який розгорнувся у великому масштабі після Гітлерового нападу на СРСР, змобілізував різні комуністичні рухи. Коли німецька армія зазнала остаточної поразки, яку наблизили, з різною мірою участі, й місцеві рухи Опору (див. розділ 5), режими окупованої чи фашистської Європи розпалися, й владу перебрали на себе (чи спробували перебрати) контрольовані комуністами соціал-революційні режими в кількох країнах, де збройний опір був найдієвіший (в Югославії, Албанії та, коли б не британська, а згодом й американська збройна підтримка, то й в Греції). Ймовірно вони могли б захопити владу, хай і не надовго, на півночі Італії, але з причин, про які досі сперечаються дослідники того, що ще лишається з лівого руху, так і не зважилися. Комуністичні режими, що установилися у Східній та Південно-Східній Азії після 1945 року (в Китаї, на півночі Кореї та в французькому Індокитаї), слід також розглядати як дітей воєнного опору, адже навіть у Китаї масований похід червоних військ Мао до влади розпочався лише після того, коли в 1937 році японська армія намірилась захопити чи не весь Китай. Друга хвиля світової соціальної революції викотилася з Другої Світової війни, достоту як перший вал вийшов із Першої Світової, хоча у вкрай відмінний спосіб. Цим разом саме ведення війни, а не відразу до неї, привело революцію до влади.

Природу й політику нових революційних устроїв ми розглянемо деінде (див. розділи 5 і 13). Тут нас цікавить сам процес революції. Революції середини сторіччя, що сталися на висоті переможного кінця довгих воєн, відрізнялися від класичного французького (1789) чи “жовтневого” сценарію, ба навіть від забарного розпаду старих режимів на кшталт імперського Китаю й порфіріанської Мексики (див. *Вік Імперій*, розділ 12), у два способи. По-перше (і в цьому вони нагадують результат успішних військових переворотів), ніхто не мав серйозного сумніву щодо того, хто зробив революцію чи тримає владу: політичні групи, пов’язані з звитязними військами СРСР, оскільки завдати поразки Німеччині, Японії й Італії не могли *самі* сили Опору, навіть у Китаї. (Переможні західні армії, звісно, чинили опір домінованим комуністами режимам.) Не було ніякого міжцарів’я чи вакууму влади. Навпаки: єдиними ситуаціями, де потужні сили Опору не зуміли швидко захопити владу, були ті, коли західні Союзники утвердилися у визволених країнах (південні Корея та В’єтнам) чи коли внутрішні супротивники Осі виявилися розколотими, як у Китаї. Там комуністи після 1945 року мусили все ще утверджуватися в боротьбі з корумпованим і швидко слабнучим, але теж борцем проти японських загарбників, гомінданівським урядом, а за цією боротьбою стежив помітно невдоволений СРСР.

По-друге, партизанська стежка до влади неминуче виводила з міст і промислових центрів, заводячи в сільські закутні. Сказати б точніше: оскільки партизанську війну найлегше вести в пушах, горах, лісах і на тому подібних теренах, то заводила вона на малозаселені території, віддалені від основних населених пунктів. Висловлюючись виразом Мао: село спочатку оточить місто, а тоді його й

завоює. А коли в термінах європейського Опору, то міському повстанню (Паризькому влітку 1944 й Міланському навесні 1945 року) довелося зачекати практичного кінця війни, принаймні в їхніх околицях. Те, що спіткало Варшаву в 1944-му, було карою передчасних міських заворушень: вони мають лиш один набій у магазині своєї зброї, зате великий. Одне слово, для більшості населення, навіть у революційній країні, партизанська стежка до революції означала довге чекання на зміну, що мала прийти звідкілясь, без змоги зробити щось велике самому. Справжні боездатні бійці Опору, з усією їхньою інфраструктурою, неминуче були доволі невеликими меншостями.

Звісно, на своїй теориторії партизани не могли б діяти без масової підтримки — не в останню чергу тому, що в затяжних конфліктах їм доводилося поповнювати свої лави з місцевого населення, тож (як у Китаї) партії промислових робітників та інтелігенції можна було спокійно перетворювати на армії колишніх селян. І все таки їхні стосунки з масами не могли бути настільки простими, як можна б висувати з вислову Мао про партизанську рибу, що плаває в народних водах. У типово партизанському краї чи не всякий гнаний гурт ізгоїв, що поведився відповідно до місцевих норм, міг сподіватися на симпатію широких мас, які вороже ставилися до чужоземних солдатів чи й до будь-яких представників національного уряду. Однак глибоко закорінені поділи на селі означали також, що, здобувши друзів, ризикуєш тим самим автоматично нажити й ворогів. Китайські комуністи, заснувавши в 1927-28 роках свої сільські радянські зони, з'ясували, на невиправданий собі подив, що навернення до своїх лав одного села з клановою владою допомагало створити мережу "червоних сіл", яка засновувалась на клановій спорідненості, але водночас утягувало їх до війни з їхніми традиційними ворогами, що утворювали подібну мережу "чорних сіл". "У деяких випадках, — нарікали вони, — класова боротьба перетворювалася на війну одного села з іншим. Бувало таке, що нашим військам доводилося облягати й руйнувати цілі села." (Räte-China, 1973, pp. 45-46.) Досвідчені революціонери-партизани навчилися плавати по таких підступних водах, але, як свідчать спогади Мілована Джіласа про партизанську війну в Югославії, визволення було справою, куди складнішою за простий одностайний виступ пригнобленого народу проти чужоземних загарбників.

VII

Ці розмірковування не були настільки гіркі, аби зіпсувати задоволення комуністам, що опинилися на чолі всіх урядів від річки Ельби й до Китайських морів. Світова революція, що їх надихала, помітно просунулася вперед. Замість слабкого й ізольованого одинака СРСР із другої великої хвилі глобальної революції виникло (чи виникало) щось подібне до доброго десятка держав, очолених однією з двох світових держав, які по-справжньому заслуговували на цю назву

(термін “наддержава” зафіксовано саме в 1944 році). І розгін світової революції ще аж ніяк не вичерпався, адже деколонізація старих імперіалістичних заморських володінь усе ще йшла повним ходом. То чом не сподіватися, що вона принесе ще більший розвій справі комунізму? Хіба сама міжнародна буржуазія не потерпає за майбутнє того, що позосталося від капіталізму, принаймні у Європі? Хіба у Франції родичі-промисловці молодого історика Ле Руа Ладюрі не ставили перед собою запитання, перебудовуючи свої фабрики, чи зрештою націоналізація або просто Червона Армія не принесе остаточного рішення їхнім проблемам: саме ці сентименти, як довелося йому пригадувати вже літнім консерватором, й підштовхнули його вступити до Французької Комуністичної партії в 1949 році? (Le Roy Ladurie, 1982, p. 37.) І чи американський заступник міністра торгівлі не казав адміністрації президента Трумена в березні 1947 року, що більшість європейських країн стоїть на самому краю прірви й може впасти туди в будь-який момент і що інші також серйозно загрожені? (Loth, 1988, p. 137.)

Отакий був стан духу чоловіків і жінок, що допіру повернулися з нелегальності, боїв та опору, з ув'язнення, з концтабору чи вигнання, аби взяти на свої плечі відповідальність за майбутнє країн, більшість яких лежала в руїнах. Либонь, дехто з них завважив: знов капіталізм довів, що його куди легше скинути там, де він слабкий чи ледве животіє, ніж там, де він виник. І все ж таки хто міг би заперечити, що світ драматично зсунувся ліворуч? Коли нові комуністичні правителі чи співправителі трансформованих держав і потерпали за щось відразу по війні, то тільки не за майбутнє соціалізму. Турбувалися вони, як швидше перебудувати свої зубожілі, виснажені, поруйновані країни, серед подекуди вороже налаштованого населення, та коли б капіталістичні держави не пішли війною на соціалістичний табір до того, як вони встигнуть убезпечитися внаслідок тієї перебудови. Парадоксально, але такі самі страхи тривожили сні й західних політиків та ідеологів. Як ми ще переконаємося, “холодна війна”, накинута світові після другої хвилі світової революції, була змаганням кошмарів. Чи виправдані, чи не виправдані були ті страхи і Сходу, й Заходу, а були вони частиною доби світової революції, породженої Жовтнем 1917 року. Але вже й сама та доба наближалася до свого кінця, хоча треба було вичекати ще сорок літ, аби стало можливим написати їй епітафію.

Проте вона таки змінила світ, хоч і не в тому напрямку, якого сподівалися Ленін і хто надихався Жовтневою революцією. Поза межами Західної півкулі пальців двох рук вистачить, аби полічити ті кілька держав світу, що не пройшли через таке чи інше поєднання революції, громадянської війни, опору чужоземній окупації й визволення від неї, а чи профілактичної деколонізації, яку здійснювали імперії, приречені в епоху світової революції. (Британія, Швеція, Швейцарія та, либонь, ще Ісландія — оце єдині європейські винятки.) Навіть у Західній півкулі, не беручи до уваги численні бурхливі зміни урядів, завжди локально описувані як “революції”, великі соціальні революції у Мексиці, Болівії, Кубинська революція з її наступницями геть змінили латиноамериканську сцену.

Справжні революції, вчинені в ім'я комунізму, вичерпали себе, хоча ще й зарані виголошувати похоронні промови над ними, бо ж он китайці, п'ята части-

на людства, і далі живуть собі в країні, керованій компартією. І все ж очевидно, що повернення до світу *ancien regimes, старих устроїв* тих країн так само неможливе, як не могла повернутися до старого й Франція після революційної та наполеонівської ери чи не змогли повернутися екс-колонії в колишнє, доколоніальне своє життя. Навіть там, де після комуністичного досвіду народи повернули на-вспак, сьогодні тих колишніх комуністичних країн і згодом й їхнє майбутнє несе на собі й нестиме далі специфічні сліди контрреволюції, що заступила революцію. Немає способу викреслити радянську добу з російської чи й світової історії, так, ніби її й не існувало. Ніяким шляхом Санкт-Петербург не зможе повернутися в 1914 рік.

Однак непрямі наслідки доби перевороту, що була настала після 1917 року, такі самі глибокі, як і прямі її результати. Роки після Російської революції відкрили процес колоніальної емнасапації й деколонізації, принісши у Європу й політику дикої контрреволюції (у вигляді фашизму й інших подібних рухів — див. розділ 4), й політику соціал-демократії. Часто забувають, що до 1917 року всі робітничі й соціалістичні партії (за винятком трохи периферійної Австралії) воліли залишатися в постійній опозиції аж до моменту приходу соціалізму. Перші (нетихоокеанські) соціал-демократичні уряди чи урядові коаліції були сформовані в 1917-19 роках (Швеція, Фінляндія, Німеччина, Австралія, Бельгія), а за ними, в проміжку декількох літ, за ними пішли Британія, Данія й Норвегія. Ми схильні забувати, що сам перехід цих партій до поміркованості був до значної міри реакцією на більшовизм, а з другого боку й стара політична система виявилася готовою інтегрувати їх.

Одне слово, історію “основного з XX віку” годі досягнути без Російської революції з її прямими й непрямими впливами. І не в останню чергу завдяки тому, що вона виявилася рятівницею ліберального капіталізму, і то у два способи: давши змогу Заходові перемогти в Другій Світовій війні Гітлерову Німеччину й ставши для капіталізму спонукою до самореформування. А ще, хоч як це не парадоксально, СРСР своєю очевидною нечутливістю до Великої Депресії спонукав капіталізм обличити віру в ортодоксію вільного ринку. Як ми переконуємося в цьому у наступному розділі.

РОЗДІЛ **3**

В ЕКОНОМІЧНУ ПРІРВУ

Ще жоден Конгрес Сполучених Штатів, зібравшись, щоб розглянути стан держави, не мав перед собою таких приемних перспектив, які ми бачимо нині... Велике багатство, створене нашою підприємливістю й промисловістю та збережене нашою ощадливістю, якнайширше розподілилося серед нашого народу та ще й потекло неперервним потоком, аби послужити добродійництву й бізнесу цілого світу. Потреби існування перейшли з норми потреби в розряд розкоші. Дедалі більше виробництво споживається все ширшим попитом усередині країни й ростучою закордонною торгівлею. Країна може дивитися на сьогодні з задоволенням, оптимістично сподіваючись на добре майбутнє.

Президент Калвін Кулідж, Послання Конгресові,
4 грудня 1928 року

Найбільшою, найдокучливішою і найлихішою, після війни, болячкою нашого покоління стало безробіття: це найспецифічніша соціальна недуга західної цивілізації нашого часу.

"*Таймс*", 23 січня 1943 року

I

Припустімо, що Перша Світова війна була просто тимчасовою, хоч і катастрофічною, перервою в стабільній у всіх інших відношеннях діяльності економіки й культури. Тоді економіка просто повернулася б, розчистивши залишені

війною руйни, до якоїсь подоби норми і звідти б стартувала далі. Десь так, як Японія поховала 300 000 загиблих від землетрусу 1923 року, розчистила руїни й відбудувала місто, надавши йому трохи більшої стійкості до землетрусів і прихистивши два чи три мільйони, які були враз стали безпритульними. На що був би схожий міжвоєнний світ за подібних обставин? Цього ми не можемо знати, й безглуздо було б розмірковувати про те, чого не сталося і що майже напевне й не могло б статися. Однак поставлене запитання має сенс, бо допомагає нам збагнути, який глибокий вплив на історію XX віку справив світовий економічний крах, що стався в період між війнами.

Коли б не той крах, не було б ніякого Гітлера. Майже напевне не було б і Рузвельта. І вкрай мало ймовірно, щоб хтось добачив у радянській системі серйозного економічного суперника й альтернативу світовому капіталізмові. Наслідки економічної кризи в неєвропейському, незахідному світі (окреслені деінде) теж були явно драматичні. Одне слово, світ другої половини XX сторіччя годі збагнути без розуміння потужного впливу економічного колапсу. Саме йому й присвячено цей розділ.

Перша Світова війна спустошила тільки частину старого світу, переважно Європу. Світова ж революція, цей найдраматичніший аспект краху буржуазної цивілізації XIX сторіччя, захопила більше простору: від Мексики й до Китаю, а у вигляді рухів за колоніальне визволення — від Магрибу до Індонезії. Однак зовсім легко можна було знайти й такі куточки на земній кулі, де громадяни жили собі далеко і від війни, й від революції: США, а також великі регіони колоніальної Африки, що лежали на південь від Сахари. І все ж після Першої Світової війни прийшла така катастрофа, що була справді світовою, зачепивши всіх чоловіків і жінок, котрі тільки були хоч якось пов'язані з безособистісними ринковими обладнаннями. Та ще й самі горді Сполучені Штати виявилися не затишною гаванню, захищеною від корчів нещасніших континентів, а самісіньким епіцентром найбільшого з глобальних землетрусів, які тільки фіксувалися коли-небудь на шкалі Ріхтера економічних істориків, — Великої Міжвоєнної Депресії. Сказати б коротко: в період між двома війнами капіталістична світова економіка зазнала краху. І ніхто не тямив, як вона могла б знов зіп'ястися на ноги.

Операції капіталістичної економіки ніколи не бувають безперервними, й коливання різної тривалості, незрідка досить жорстокі, є складовою частиною цього способу ведення справ світу. Так званий "торгівельно-промисловий цикл" буму й спаду відомий усім підприємцям іще з XIX сторіччя. Спочатку помічено було, що він повторюється, з відхиленнями туди-сюди, кожні 7-11 років. Трохи довша періодичність привернула до себе увагу наприкінці XIX віку, коли спостерігачі захотіли оглянути несподівані перипетії проминулих десятиріч. Небачений, рекордно-тривалий світовий підйом десь від 1850 й до початку 1870-их потяг за собою двадцять із чимось років економічної непевності (автори-економісти трох передчасно заговорили про Велику Депресію), а потім почався інший, явно один на ціле сторіччя підйом світового народного господарства (див. *Вік Каніману, Вік Іннерїї*, розділ 2). На початку двадцятих російський економіст

Н.Д.Кондратьев, що згодом став однією з перших жертв Сталіна, вирізнув взірць економічного розвитку від кінця XVIII століття як серію “довгих хвиль” тривалістю в 50-60 років, хоча ні він сам, ні будь-хто інший не міг дати задовільного пояснення цим флуктуаціям, і скептично налаштовані статистики навіть відкинули їхнє існування. Але відтоді цей термін закріпився в спеціальній літературі під його ім'ям. Кондратьев, до речі, виснував, що тогочасна довга хвиля світової економіки саме повертала на спад¹⁹. І він мав слушність.

У минулому підприємці й економісти сприймали ті хвилі й цикли, довгі, середні та короткі, десь так, як селяни дивляться на погоду, що також буває то краща, то гірша. І з ними годі було щось удіяти: вони створювали щасливі нагоди чи проблеми, могли привести до казкового багатства чи до банкрутства індивідів чи й цілі промисловості, але тільки соціалісти разом із Карлом Марксом вірили, що цикли є частиною процесу, через який капіталізм породжує те, що насамкінець виявиться непереборними внутрішніми протиріччями, себто що вони ставлять під загрозу існування всієї економічної системи. Вважалося, що світова економіка зростатиме собі та розвиватиметься своїм звичайним ходом, зазнаючи лише раптових і короточасних катастроф циклічних спадів, якусь добру сотню років. Незвичайним у новій ситуації було те, що чи не вперше (й поки що востаннє) в історії капіталізму його флуктуації начебто й справді несли загрозу самій системі. До того ж столітній підйом цієї кривої нібито уривався у важливих відношеннях.

Історія світового народного господарства від часу Промислової Революції стала відтинком прискореного технологічного прогресу, неперервного, хоч і нерівномірного, економічного зростання й дедалі більшої “глобалізації”, себто все витонченішого й хитромудрішого світового розподілу праці, все тісніше переплетеної мережі потоків та обмінів, що в'язали кожну частину світового народного господарства до єдиної глобальної системи. І в Добу Катастрофи технічний прогрес тривав далі й навіть прискорювався, перетворюючи еру світових воєн і сам при цьому перетворюваний нею. Хоча в житті більшості чоловіків і жінок центральний економічний досвід епохи був катастрофічний, сягнувши своєї кульмінації у Великій Депресії 1929-33 років, економічне зростання протягом цих десятиріч не припинялося. Воно просто сповільнилося. У найбільшій і найбагатшій економіці того часу, в США, середній темп зростання ВВП на душу населення між 1913 і 1938 роками становив лише скромних 0,8 відсотка на рік. Світове промислове виробництво виросло трохи більше 80 відсотків за двадцять п'ять років після 1913-го, що становило близько половини темпу приросту за попередню чверть століття (W.W.Rostow, 1978, p. 662). Як ми ще переконаємося (розділ 9), контраст із добою, що настала після 1945 року, мав бути ще разючіший. І все ж, коли б котрий-небудь марсіанин поспостерігав криву економічного руху з достатньо далекої відстані, аби не звертати уваги на ті флуктуаційні зазублини, які так даються людям взнаки на земній поверхні, то він дійшов би висновку, що світова економіка безперечно й далі зростає.

А проте в одному відношенні вона явно не рухалася вперед. Скидалося на

те, що глобалізація в міжвоєнні роки перестала прогресувати. Хоч з якого боку підійди до неї, а інтеграція світового народного господарства стагнувала, а то й відкочувалась назад. Довоєнні роки стали найбільшим періодом масової міграції за всю писану історію, але тепер ці потоки висохли чи то, скорше, їх загатили вибухи воєнних конфліктів та політичні утиски. За останні п'ятнадцять літ до 1914-го майже п'ятнадцять мільйонів душ висадилося в США. У наступні п'ятнадцять той потік зменшився до п'яти з половиною мільйонів душ, а в тридцятих і за період Другої Світової війни майже повністю "пересох": до США в'їхало менше трьох чвертей мільйона (Historical Statistics I, p. 105, Table C 89-101). Міграція з Піренейського півострова, переважно до Латинської Америки, впала: від 1 750 000 за декаду 1911-20 років до менше чверті мільйона у тридцятих. Світова торгівля оговталася після воєнних злигоднів та повоєнної кризи й трохи перевищила рівень 1913 року наприкінці двадцятих, потім упала під час депресії, але наприкінці Віку Катастрофи (1948) вона не набагато перевищувала обсяг, зафіксований до Першої Світової війни (W.W.Rostow, 1978, p. 669). Між початком 1890-их і 1913-им вона була більш ніж подвоїлася. А в період між 1948 і 1971 роками зросла у п'ять разів. Ця стагнація тим більш дивує, коли ми пригадаємо, що Перша Світова війна створила стільки нових держав у Європі й на Середньому Сході. Таке велике зростання протяжності державних кордонів мало б змусити нас сподіватися автоматичного зростання міждержавної торгівлі, оскільки комерційні об'єкти, що колись відбувалися в межах однієї країни (скажімо, Австро-Угорщини чи Росії), тепер класифікувались як міжнародні. (Статистика світової торгівлі враховує тільки ту комерцію, що перетинає кордони.) Десь так і трагічний потік повоєнних та пореволюційних біженців, число яких доводилося вимірювати вже в мільйонах (див. розділ 11), мало б змусити нас сподіватися радше зростання, а не скорочення світової міграції. Під час Великої Депресії навіть міжнародний потік капіталу начебто "пересох". За період від 1927 до 1933 року міжнародна позиція впала більш, ніж на 90 відсотків.

Звідки ж цей застій? Висувалися різні причини, наприклад, нібито найбільша в світі американська економіка ставала практично самодостатньою, за винятком постачання деякої сировини: вона-бо ніколи не була особливо залежною від міжнародної торгівлі. Але ж навіть ті країни, що завжди активно торгували, на кшталт Британії й скандинавських держав, засвідчували ту саму тенденцію. Сучасники зосереджувалися на якій-небудь очевиднішій причині для своєї тривоги і майже напевне мали слухність. Тепер кожна держава щосили намагалась захистити своє народне господарство від зовнішніх загроз, себто від світової економіки, що видимо була у великій біді.

І підприємці й уряди сподівалися спочатку, що, після тимчасових руйнувань світової війни, світова економіка якось та повернеться в щасливі довоєнні дні, вважаючи стан до 1914 року за нормальний. Та й справді бум, що розпочався зразу по війні, принаймні в тих країнах, яких не розорили революції з громадянськими усобицями, виглядав багатонадійним, хоча і бізнесмени, й уряди хитали головами над незмірно зміцнілою силою робітничих партій і профспілок,

яка обіцяла збільшення затрат на виробництво через вищу платню й коротший робочий день. І все ж повторне налагодження виявилось тяжчим, ніж того сподівалися. Ціни разом із бумом колапсували в 1920 році. Це підірвало силу робітництва (британське безробіття відтоді ніколи не падало нижче 10 відсотків, а профспілки втратили половину своїх членів протягом наступних дванадцяти років), й знов шалюку терезів переконливо потягло до роботодавців, але процвітання так і не настало.

Англо-саксонський світ, країни, що під час війни дотримувалися нейтралітету, й Японія робили все від них залежне, аби знижувати ціни, себто привести свої економіки назад, до давніх, твердих принципів стабільних валют, гарантованих здоровими фінансами й золотим стандартом, які раніше не витримали воєнних напружень. І справді їм більш чи менш пощастило домогтися цього в проміжку між 1922 і 1926 роками. Але велика зона поразки й конвульсій від Німеччини на заході й Радянської Росії на сході зазнала разючого краху грошової системи, порівнянного хіба що з колапсом у частині посткомуністичного світу після 1989-го. У крайньому випадку Німеччини 1923 року грошова одиниця впала до мільйонної частини тієї своєї вартості, яку вона мала до 1913 року, себто практично цінність грошей була зведена до нуля. І навіть не в таких крайніх випадках наслідки були плачевні. Авторів дідусь, чий страховий поліс визрів під час австрійської інфляції¹⁴, любив розповідати історію про те, як він отримав цю велику суму в девальвованій валюті й з'ясував, що її якраз вистачило випити кави в його улюбленій кав'ярні.

Одне слово, приватні заощадження зникли, мов і не було, створивши тим самим майже повний вакуум робочого капіталу для бізнесу, що значною мірою пояснює масивне покладання німецької економіки на чужоземні позички в наступні роки. Це зробило її надзвичайно вразливою, коли прийшла депресія. Становище в СРСР було навряд чи краще, хоча там ліквідація приватних заощаджень у монетарній формі не мала тих самих ні економічних, ні політичних наслідків. Коли в 1922-23 роках покінчено з великою інфляцією, в основному завдяки ухвалі урядів перестати друкувати паперові гроші в необмежених кількостях і змінити валюту, ті німці, що поклалися на фіксовані прибутки й заощадження, виявилися розореними, хоча якусь невеличку частку цінності грошей збережено в Польщі, Угорщині й Австрії. Однак можна уявити, як травматично це вдарило по середньому класу й дрібніших торговцях. Це й зробило Центральну Європу готовою до фашизму. Засоби для призвичаєння населень до тривалих періодів патологічної інфляції цін (себто через "індексацію" платні та інших прибутків — це слово уперше вжито близько 1960 року) були винайдені вже аж після Другої Світової війни¹⁵.

На 1924 рік ці повоєнні урагани втихомирилися, і схоже було, що можна б сподіватися на повернення до того, що один американський президент назвав "нормальністю". Бо й справді намітилося щось подібне до повернення до світового зростання, хоча дехто з виробників сировини й харчів, особливо американські фермери, був стурбований тим, що знову, після короткого підйому, впали

ціни на первинні продукти. “Ревучі” двадцяті не стали золотим віком на фермах США. До того ж безробіття в більшій частині Західної Європи лишалось разюче, а коли судити за стандартами 1913 року, то й патологічно високим. Нелегко запам’ятати, що навіть у роки буму (1924-29) вона коливалася в середньому між 10 а 12 відсотками у Британії, Німеччині й Швеції, а в Данії та Норвегії становила не менше 17-18 процентів. Лиш американська економіка, з середнім показником безробіття в якихось 4 відсотки, що духу мчала вперед. Обидва ці факти вказували на серйозні слабини в економіці. Падіння первинних цін (якому не дозволили падати ще нижче, вдавшись до побудови дедалі більших резервів) просто засвідчило, що попит на них не встигав за спроможністю продукувати. Не слід випускати з уваги й того факту, що бум, яким він був, наснажувався переважно надмірними вливаннями міжнародного капіталу, що “заливав” промислові світи в ті роки, й особливо Німеччину. Сама лише та країна, що в 1928 році прийняла близько половини усього світового експорту капіталу, позичила від 20 000 до 30 000 мільярдів марок, і з тієї суми — чи не половину на короткий термін (Arndt, p. 47; Kindleberger, 1986). І вкотре це зробило німецьку економіку вкрай вразливою, що й підтвердилося, коли після 1929 року з неї забрано американські гроші.

Тож ні для кого й не стало дивиною, окрім хіба ділків містечкової Америки, з типовим образом яких тогочасний західний світ познайомився завдяки романові *Беміт* американського письменника Синклера Льюїса (1920), що через кілька років світова економіка знов зазнала потрясіння. Комінтерн і справді на самому підйомі буму провістив ще одну економічну кризу, сподіваючись (так принаймні вірили чи удавали, що вірили, його речники), що вона призведе до ще одного кола революцій. А створила вона, як видно неозброєним оком, протилежне. Однак ніхто, навіть, либонь, і революціонери в найкровожерніші свої моменти, не сподівався тієї надзвичайної всеосяжності й глибини кризи, що почалася, як це відомо й неісторикам, із краху Нью-Йоркської Фондової Біржі 29 жовтня 1929 року. Ця криза мало не призвела до цілковитого колапсу капіталістичної світової економіки, що начебто опинилася в зачарованому колі, де падіння бодай одного котрогось економічного показника (окрім безробіття, яке наближалося до все астрономічніших цифр) відгукувалося ще більшим падінням усіх інших індексів.

Як завважили гідні захвату експерти Ліги Націй, хоча ніхто й не звертав на них особливої уваги, драматична рецесія північноамериканської промисловості незабаром перекинулася й на інший індустріальний осередок — на Німеччину (Ohlin, 1931). Промислове виробництво США в 1929-31 роках упало десь на третину, німецьке виробництво — приблизно на стільки ж, але це лише гладенькі середні показники. Тож у США велика електротехнічна фірма “Вестінгаус” втратила дві третіх своїх продажів у проміжку 1929-33, тоді як чистий прибуток упав за два роки на 76 відсотків (Schatz, 1983, p. 60). Запанувала криза і в первинному виробництві, харчів та сировини, оскільки їхні ціни, більше вже не стримувані накопичуванням резервів, перейшли в стан вільного падіння. Ціна чаю й пшениці впала на дві третини, а шовку-сирцю — на три чверті. Це зламало (назвемо

лише країни, вказані у списку Ліги Націй за 1931 рік) Аргентину, Австралію, балканські країни, Болівію, Бразилію, (Британську) Малайю, Канаду, Чилі, Колумбію, Кубу, Єгипет, Еквадор, Фінляндію, Угорщину, Індію, Мексику, Нідерландську Індію (нинішню Індонезію), Нову Зеландію, Парагвай, Перу, Уругвай і Венесуелу, міжнародна торгівля яких засновувалася переважно на декількох первинних товарах. Одне слово, це зробило Депресію в буквальному розумінні глобальною.

Не меншого потрясіння зазнали й економіки Австрії, Чехословаччини, Греції, Японії, Польщі й Великої Британії, що були вкрай чутливими до сейсмічних струсів, хоч би звідки вони йшли: чи з заходу, чи зі сходу. Японська шовкова промисловість за п'ятнадцять років потроїла випуск своєї продукції, постачаючи величезний і все ростучий американський ринок шовкових панчіх, які тепер тимчасово зникли, а з ними щез і ринок для 90 відсотків японського шовку, що надходив тоді до США. Тим часом ціна й на інший основний товар японського сільськогосподарського виробництва, на рис, також канула вниз, достоту як і в усіх великих рисівницьких зонах Південної та Східної Азії. Оскільки так сталося, що ціна на пшеницю впала ще ґрунтовніше за рисову й тому пшениця виявилася дешевшою, подекуть, що багато мешканців Сходу перейшли з рису на пшеницю. Однак бум на всякі чапаті й локшину (якщо такий був), погіршив становище фермерів таких експортерів рису, як Бірма, Французький Індокитай та Сіам (нині Таїланд) (Latham, 1981, p. 178). Фермери спробували надолужити падіння цін вирощуванням і продажем більшої кількості зернових, а від цього ціни тільки упали ще нижче.

Для фермерів, що залежали від ринку, особливо від ринку експортного, це означало розорення, якщо вони не могли відступити на крайні традиційні позиції селянського самодостатнього виробництва. Це й справді було ще можливо у великій частині залежного світу, а що більшість африканців, південних та східних азіатів і латиноамериканців була все ще селянами, то це їх, безперечно, й порятувало. Бразилія увійшла в приказку про марнотратність капіталізму й глибину Депресії завдяки відчайдушним спробам її кавівників запобігти ціновому колапсу спалюванням кави замість вугілля в топках своїх паротягів. (А з тієї країни на світовий ринок надходило від двох третин до трьох чвертей усієї кави.) І все ж перетерпіти Велику Депресію бразильцям, переважно сільським, було куди легше, ніж економічні катаклізми вісімдесятих, — значною мірою завдяки тому, що сподіванки простолоду на можливі здобутки від якоїсь там економіки все ще були вкрай скромні.

Проте навіть у колоніальних селянських країнах дехто постраждав також, як можна висувати з падіння на дві третини ввезення цукру, борошна, рибних консервів на Золотий Берег (тепер Гана), де геть був розвалився заснований на селянській праці ринок какао, не згадуючи вже про 98-відсоткове падіння імпорту джину (Ohlin, 1931, p. 52).

Для тих, хто, за визначенням, не мав контролю над засобами виробництва чи доступу до них (якщо тільки вони не могли повернутися до селянської родини в яке-небудь село), власне, для чоловіків і жінок, що були найняті працюю-

вати за платню, первинним наслідком депресії стало безробіття небаченого, безпрецедентного масштабу, і то на довше, ніж будь-хто міг сподіватися. У найгірший період Депресії (1932-33) 22-23 відсотки британських та бельгійських трудових сил, 24 проценти шведських, 27 — американських, 29 — австрійських, 31 — норвезьких, 32 — данських і не менше 44 відсотків німецьких робітників були без роботи. І так само доречно буде зазначити, що навіть поживлення після 1933 року не звело середньої незайнятості тридцятих нижче 16-17 відсотків у Британії й Швеції чи нижче 20 процентів у решті Скандинавії, Австрії й США. Єдиною західною державою, котра спромоглася ліквідувати безробіття, стала нацистська Німеччина в період між 1933 і 1938 роками. Нічого подібного до цієї економічної катастрофи не було в житті трудящих, скільки вони могли пам'ятати.

Драматичності додавало ще й те, що державних припасів для соціального забезпечення, включно з допомогою безробітним, або зовсім не існувало, як у США, або ж, як на норми кінця ХХ віку, вони були вкрай мізерні, особливо для довгострокових безробітних. Ось чому забезпечення завжди було насущною проблемою для трудящих: як убезпечитися від жахливих непевностей безробіття (себто безоплатності), недуг і нещасливих випадків, а також від страхітливих певностей старості без заощаджень. Ось чому робітництво мріяло бачити своїх дітей хай на скромно оплачуваних, зате надійних і забезпечених пенсією роботах. Навіть у тій країні, що перед Великою Депресією була якнайповніше охоплена схемами страхування від безробіття, навіть у Великій Британії менше 60 відсотків трудових ресурсів це мали, і то тільки завдяки тому, що Британія від 1920 року мусила пристосовуватися до масового безробіття. А по решті Європи (за винятком Німеччини, де безробітних було понад 40 відсотків) пропорція робітників, що претендували на допомогу, сягала від нуля до близько чверті (Flora, 1983, p. 461). Люди, що звикли до коливань зайнятості чи до скороминущих часових відтінків циклічного безробіття, впадали у відчай, коли їм ніде не траплялася робота, після того, як їхні скромні заощадження розтавали й вичерпувався кредит у місцевого бакалійника.

Звідси й той центральний травматичний вплив масового безробіття на політику в індустріалізованих країнах, бо ж передовсім саме це означала Велика Депресія для основної частини їхнього населення. Що їм було до того, що історики економіки логічно доводили, як дедалі краще ведеться більшості національної трудової армії, що має роботу і в найгірші моменти, адже ціни в міжвоєнні роки все падали, а ціни на харчові продукти і в найгірші роки депресії падали швидше за будь-які інші. В ті часи панував образ супової кухні та "маршів голоду" від бездимних селищ, де ні сталь не плавилася, ні кораблі не склалися, на столічні міста, аби затаврувати тих, кого безробітні мали за винних. А ще політики завважили: до 85 відсотків членства Німецької Комуністичної партії, що в "депресивні" літа зростала майже так само швидко, як і партія нацистів, а в останні місяці перед приходом Гітлера до влади навіть швидше, становили безробітні (Weber, I, p. 243).

Не дивно, що безробіття сприймалось, як глибока й потенційно смертельна рана в тілі політики. "Після війни, — писав автор передової статті в лондонській "Тайме", — безробіття стало найпоширенішою, найневигойнішою і найлихішою недугою нашого покоління; це — специфічно "західна" болячка нашого часу" (Arndt, 1944, p. 250). Ніколи доти за всю історію індустріалізації не могли бути написані подібні рядки. Вони краще за тривалі архівні дослідження пояснюють політику післявоєнних урядів Заходу.

Досить дивно, але спричинені Великою Депресією відчуття катастрофи й дезорієнтації були чи не дужчі серед підприємців, економістів і політиків, аніж серед мас. Масове безробіття, падіння сільськогосподарських цілей дошкулюю по них ударило, але вони не сумнівалися, що десь та є якесь політичне рішення для цих нежданих-негаданих кривд, чи ліворуч, чи праворуч, адже вбогим людям досить було задовольнити свої щонайскромніші потреби. Але ж саме відсутність хоч би яких розв'язків у структурі старої ліберальної економіки й робила такою драматичною скруту людей, які мали ухвалювати економічні рішення. Аби дати раду нагальним короткостроковим кризам, треба було, як вони гадали, підірвати довготермінову основу процвітаючого світового народного господарства. В час, коли світова торгівля за чотири роки (1929-32) впала на 60 відсотків, держави й незчулись, як почали вибудовувати все вищі бар'єри для захисту своїх національних ринків і валют від світових економічних ураганів, цілком усвідомлюючи, що це означає позбавити світову систему багатосторонньої торгівлі, на яку, вірилося їм, і має спиратися світове процвітання. Наріжний камінь такої системи, так званий "статус найпривілейованішої нації", вивітрився з майже 60 відсотків 510 комерційних угод, підписаних у часовому проміжку 1931-39 років, а де лишився, там в обмеженому вигляді (Snyder, 1940)¹⁶. Де ж цьому кінець? І чи є вихід із цього зачарованого кола?

Ми розглянемо нижче безпосередні політичні наслідки цього найбільшнього епізоду в історії капіталізму. Однак його найзначущішу довготривалу імплікацію нам слід згадати зараз-таки. Одним реченням: Велика Депресія зруйнувала економічний лібералізм на півсторіччя. У 1931-32 роках Британія, Канада, вся Скандинавія й США облишили золотий стандарт, що завжди вважався основою міжнародних обмінів, і вже на 1936 рік до них приєдналися і бельгійці з голландцями, ці найпалкіші прихильники металевого грошообміну, а насамкінець і самі французи¹⁷. Майже символічно, що Велика Британія в 1931 році відмовилася від вільної торгівлі, яка від 1840-их була настільки ж основоположною для британської економічної ідентичності, наскільки Американська Конституція — для політичної ідентичності США. Відступ Британії від принципів вільних оборудок у єдиній світовій економіці є драматичною ілюстрацією загального гарячого намагання в той час заховатися кожному в своєму національному самозахисті. А ще Велика Депресія змусила західні уряди віддати у своїй державній політиці пріоритет соціальним міркуванням перед економічними. Надто загрозливими були ризики не піти на це: радикалізація лівих і, як засвідчили Німеччина й інші країни, правих сил.

Тож уряди більше вже не захищали сільського господарства просто тарифами проти чужоземної конкуренції, хоча там, де вони це робили раніше, тепер підняли тарифні бар'єри ще вище. Протягом Депресії вони вдалися до субсидювання сільськогосподарського виробництва: через гарантування фермових цін, закуповування надлишків чи оплачування фермерам невирощування продукції, от як було в США після 1933 року. Витоки дивоглядних парадоксів "Спільної сільськогосподарської політики" ЄЕС, завдяки яким у сімдесятих та вісімдесятих дедалі дрібніші фермерські меншини загрожували довести до банкрутства Співтовариство тими субсидіями, що ними вони користувалися, слід шукати у Великій Депресії.

Що ж до робітництва, то після війни "повна зайнятість", себто усунення масового безробіття, стала наріжним каменем економічної політики в країнах реформованого демократичного капіталізму, чийм найславетнішим пророком і першопрохідцем, хоч і не єдиним, став Джон Мейнард Кейнс (1883-1946). Кейнсівське доведення вигідності усунення постійного масового безробіття мало й економічний, і політичний характер. Кейнсівці слушно вважали, що той попит, який породять прибутки повністю зайнятих робітників, якнайкраще простимулює занепаді від депресії економіки. Однак ще більшою підставою для надання пріоритету цьому засобові збільшення попиту (британський уряд удався до нього навіть ще до закінчення Другої Світової війни) стала віра в те, що масове безробіття є політично й соціально вибуховим, і так воно насправді й було під час Депресії. Це переконання було настільки сильне, що, коли через багато років масове безробіття повернулося, надто ж під час серйозної депресії початку вісімдесятих, спостерігачі (з автором цієї книги включно) впевнено чекали соціальних заворушень і вельми були подивовані, коли їх не сталося (див. розділ 14).

Не сталося цього, звісно, великою мірою завдяки іншому профілактичному заходові, що вживався під час, після і внаслідок Великої Кризи: запровадження сучасних систем добробуту. Кого може здивувати те, що США прийняли свій Акт про соціальне забезпечення в 1935 році? Ми настільки звикли до загального превалювання амбіційних систем добробуту в розвинених країнах індустріального капіталізму (за такими винятками, як Японія, Швейцарія й США), що й забуваємо, як небагато "держав добробуту" в сучасному розумінні слова було до Другої Світової війни. Навіть скандинавські країни ще тільки починали їх розвивати. Справді-бо, й самого терміну "держава добробуту" не було у вжитку до сорокових років.

Травму Великої Депресії підкреслив ще й той факт, що нечутливою до неї виявилася та єдина країна, що галасливо порвала з капіталізмом: Радянський Союз. У той час, як решта світу, чи принаймні ліберально-західний капіталізм, переживала застій, СРСР саме здійснював масовану надшвидку індустріалізацію згідно зі своїми п'ятирічними планами. Від 1929 до 1940 року радянське промислове виробництво щонайменше потроїлося. Від 5 відсотків від світового промислового виробництва в 1929 воно зросло до 18 процентів у 1938 році, тоді як за цей самий період сукупна частка США, Британії й Франції у світовому вироб-

ництві впала від 59 до 52 відсотків. До того ж там не було безробіття. Ці досягнення вражали чужоземних спостерігачів усіх ідеологій, включно з невеличким, зате впливовим потічком соціо-економічних туристів, що їздили до Москви в 1930-35 роках, дужче, ніж видима примітивність і неефективність радянського народного господарства, а чи жорстокість і брутальність Сталінових колективізації й масових репресій. Адже вони намагалися не так досягнути реальний феномен СРСР, як дати раду крахові власної економічної системи, досягнути глибини відмови західного капіталізму. В чому ж полягав секрет радянської системи? Чи можна щось у неї перейняти? Відлунками російських п'ятирічок замелькали в політиці модні слівця "план", "планування". Соціал-демократичні партії, наприклад, у Бельгії й Норвегії, почали приймати "плани". Сер Артур Салтер, британський чиновник великої заслуженості й респектабельності, надійний стовп істеблішменту, написав книжку *Видужання*, в якій доводив, начебто без плановості ну ніяк не вивести суспільства із зачарованого кола Великої Кризи. Інші британські чиновники й функціонери, яким було ще далеко до кінця кар'єри, заснували безпартійний "мозковий центр" під назвою ПЕП (Політичне й Економічне Планування). Молоді консервативні політики на кшталт майбутнього прем'єр-міністра Гарольда Макміллана (1894-1986) поробилися речниками "планування". Навіть нацисти запозичили цю ідею: 1933 року Гітлер запровадив "чотирирічний план". (Із причин, що їх ми розглянемо в наступному розділі, власний успіх самих нацистів у подоланні Кризи після 1933 року мав не так багато міжнародних відлунків.)

II

Чому ж капіталістична економіка не спрацювала в міжвоєнний період? Центральною частиною хоч би якої відповіді на це запитання буде становище США. Бо, коли економічні негаразди у повоєнній Європі, принаймні в тих її країнах, що брали участь у війні, можна бодай почасти списати на воєнні руйнування, США були від війни далеко й тільки на короткий час узяли в ній участь, хоч і вирішальну. Та й не підірвала Перша Світова американської економіки, а принесла їй, достоту як і Друга, помітну користь. На 1913 рік США вже були стали найбільшою економічною потугою світу, виробляючи третину всієї світової продукції, лише трохи менше за сукупне виробництво Німеччини, Великої Британії й Франції. В 1929 році вони виробили понад 42 відсотки від сукупної світової продукції, а ті три європейські індустріальні держави — лише трохи менше 28 процентів (Hilgerdt, 1945, Table 1.14.) Це й справді разюча цифра. Ось конкретніший приклад: за період від 1913 до 1920 року американське виробництво сталі зросло приблизно на чверть, а в решті світу це виробництво упало десь на третину (Rostow, 1978, p. 194, Table III. 33.) Сказати б коротко, після закінчення Першої Світової війни США були в багатьох відношеннях такою ж панівною світовою

економікою, якою вони знову стали вже й після Другої Світової. А Велика Депресія лише тимчасово урвала це сходження.

До того ж війна (Перша) не тільки укріпила становище США як найбільшого в світі промислового виробника, а й зробила Штати найбільшим кредитором світу. Британці за війну втратили близько чверті своїх світових інвестицій, переважно в США, мусячи продавати їх за військові поставки; французи втратили близько половини своїх, здебільшого через революцію й поруйновану Європу. А тим часом американці, що вступили у війну країною-боржником, вийшли з неї головним міжнародним позикодавцем. Оскільки ж США зосередили свої операції у Європі й західній півкулі (британці все ще липалися найбільшими інвесторами в Азії й Африці), то й вплив їх на Європу виявився вирішальним.

Одне слово, світової економічної кризи не пояснити без США. Зрештою, це ж була в двадцятих найперша країна-експортер світу й, після Великої Британії, найперша країна-імпортер. Коли говорити про сировину й харчові продукти, то Штати ввозили майже 40 відсотків від усього імпорту п'ятнадцяти найрозвиненіших у промисловому відношенні країн, і цим фактом пояснюється катастрофічний вплив кризи на виробників таких товарів, як пшениця, бавовна, цукор, гума, шовк, мідь, олово й кава (Lagu, pp. 28-29). І через це ж США мали стати й головною жертвою Кризи. Якщо в період між 1929 і 1932 роками їх імпорт упав на 70 відсотків, то на стільки ж упав і експорт. Світова торгівля від 1929 до 1932 року скоротилася майже на третину, але ж американський експорт упав майже на половину.

Це не означає, що слід недооцінювати й суто європейські корені лиха, які були переважно політичні за походженням. За Версальським мирним договором (1919), на Німеччину накладалися величезні, але невизначені виплати як "репарації" за військові видатки й шкоду, завдану країнам-переможцям. Для надання тим репараціям правомірності у договір внесли положення, що робило Німеччину *єдино* відповідальною за війну (так званий пункт про "вину за війну"), а це було й історично сумнівним, і стало подарунком німецькому націоналізмові. Обсяг того, що Німеччина мала відшкодувати, так і лишився непевним — як компроміс між позицією США, що пропонували установити розмір німецьких репарацій відповідно до платоспроможності тієї країни, й точкою зору інших Союзників, переважно французів, які наполягали на відшкодуванні всіх військових збитків. Їхньою (французів принаймні) реальною метою було тримати Німеччину слабкою й мати засоби, щоб чинити на неї тиск. У 1921 році визначили суму: 132 мільярди золотих марок, себто 33 мільярди американських доларів тогочасної вартості, хоча всі розуміли, що то фантастика.

Репарації призвели до нескінченних дебатів, періодичних криз та врегулювань під американським покровительством, оскільки США, на невдоволення колишнім своїм союзникам, бажали поєднати питання німецької їм заборгованості з питанням військових боргів союзників перед Вашингтоном. А ці останні склалися в чи не таку саму шалену суму, як і те, що вимагалось від німців (близько півтора національних доходів тієї країни за 1929 рік); британська заборгова-

ність Штатам дорівнювала половині національного доходу Британії, а французька, відповідно, — двом третім (Hill, 1988, pp. 15-16). "План Доза" в 1924 році фактично визначив суму річної сплати Німеччиною, а "молодий план" за 1929 рік модифікував схему боргових виплат, заснувавши, між іншим, Банк Міжнародних Врегулювань у Базелі (Швейцарія), першу з міжнародних фінансових інституцій, яким судилося розплодитись після Другої Світової війни. (На момент написання цієї книги він усе ще діяв.) Із практичних міркувань усі ті виплати, і німецькі, й союзницькі, припинено в 1932 році. Тільки Фінляндія все виплачувала свої воєнні борги Сполученим Штатам.

Коли не заходити в деталі, то вирішувалися, власне, два питання. *По-перше*: була слухність у суворій критиці молодого Джона Мейнарда Кейнса на адресу Версальської конференції, де він брав участь як молодший член британської делегації й написав *Економічні наслідки Мифу* (1920). Без відновлення німецької економіки, доводив він, відбудова стабільної ліберальної цивілізації й економіки в Європі буде неможлива. Французька політика утримування Німеччини в слабкості задля французької "безпеки" непродуктивна. Фактично французи були слабкі, аби накинати свою політику, навіть окупувавши на короткий час індустриальний осередок Німеччини в 1923 році під приводом відмови німців платити. Зрештою їм довелося змиритися з політикою німецького "виконання" після 1924 року, яка зміцнила німецьке народне господарство. Але, *по-друге*, було ще й питання того, як мали виплачуватися репарації. Ті, хто хотів мати Німеччину слабкою, бажали одержати радше готівку, ніж (як було б раціонально) товари з поточного виробництва чи принаймні з прибутку від німецького експорту, оскільки це зміцнило б німецьку економіку супроти її конкурентів. Насправді ж вони змусили Німеччину лізти у великі борги, так що виплачувані репарації надходили з масивних (американських) позичок у середині двадцятих років. Для ворогів Німеччини видавалося додатковою перевагою те, що вона лізла в тяжкі борги замість розширювати свій експорт задля досягнення зовнішньої рівноваги. Насправді різко зріс німецький імпорт. Однак, як ми вже переконалися, вся та оборудка зробила і Німеччину, й цілу Європу дуже чутливою до спаду американського позичання, який почався ще до кризи й перекриття американського позичкового "краника" після вибуху кризи на Вол-Стріті в 1929 році. Під час Депресії завалився весь картковий будиночок репарацій. На той момент закінчення тих виплат не мало позитивного впливу ні на Німеччину, ні на світову економіку, бо ця остання розвалилась як об'єднана система, а з нею, в 1931-33 роках, і всі оборудки міжнародних платежів.

Однак сама війна й повоєнні руйновища з політичними ускладненнями в Європі можуть лише почасти пояснити глибину міжвоєнного економічного краху. З економічної точки зору розглядати його можна двояко.

Перший погляд добачить в основному різючу й дедалі більшу розбалансованість міжнародної економіки, породжену асиметрією в розвитку між США й рештою світу. Можна доводити, що світова система не спрацювала тому, що США, на відміну від Великої Британії, яка була її осередком до 1914 року, не дуже потре-

бували решти світу, а тому, знов на відміну від Великої Британії, що знала: система світових платежів ґрунтується на фунтові стерлінгів, і дбала про стабільність фунта, США не брали на себе клопоту виступати в ролі глобального стабілізатора. США не дуже потребували світу, бо після Першої Світової війни мали меншу потребу в імпорті капіталу, робочої сили й (відносно кажучи) товарів, ніж будь-коли доти (за винятком деякої сировини). Їхній експорт, хоч і важливий у міжнародному розумінні (Голівуд практично монополізував міжнародний кіноринок), робив куди менший внесок до національного доходу, ніж у будь-якій іншій країні. Можна сперечатися, наскільки значущим було це, сказати б, самоусунення США зі світової економіки. Однак саме це пояснення Депресії справило вирішальний вплив на американських економістів і політиків у сорокових, допомігши переконати Вашингтон у воєнні роки перебрати на себе відповідальність за стабільність світової економіки після 1945-го (Kindelberger, 1973).

Другий погляд на Депресію зосереджується на відмові світової економіки породжувати достатній попит на тривале розширення виробництва. Основи для процвітання у двадцятих роках, як ми переконалися, були слабкі, навіть у самих США, де фермерське господарство уже перебувало в стані депресії, а грошова платня, навсупереч міфів про великий джазовий вік, не зростала драматично, будучи практично застійною протягом останніх шалених літ буму (Historical Statistics of the USA, I, p. 164, Table D722-727). Відбувалося те, що часто трапляється під час бумів вільного ринку: з відставанням зарплатні прибутки зростали диспропорційно, й ті, хто процвітав, дістали більший шмат національного пирога. Але, оскільки масовий попит не встигав за швидко зростаючою продуктивністю промислової системи в час процвітання Генрі Форда, результатом стали перевиробництво й спекуляція. А ці, своєю чергою, стали спусковим механізмом колапсу. Знов же, хоч би які аргументи наводили історики й економісти, що й досі сперечаються на цю тему, ті з сучасників, котрі неабияк цікавилися урядовою політикою, були глибоко вражені слабкістю попиту, й серед них і Джон Мейнард Кейнс.

Коли ж настав колапс, то був він, звісно, жорстокіший у США, бо фактично відставання у розширенні попиту ще й підстобнували надмірним розширенням кредитування споживачів. (Для тих із читачів, хто пам'ятає кінець вісімдесятих, це може стати перебуванням на знайомій території.) Банки, вже вражені бумом спекуляцій з нерухомістю, який, із звичайною допомогою оптимістів-самоошуканців та пошесті фінансових махінацій¹⁸, сягнув свого піку за кілька років перед Великим Крахом, були перевантажені поганими боргами й відмовлялися давати позички під нове чи додатково фінансувати вже триваюче будівництво. Але це не вберегло їх від банкрутування тисячами¹⁹, тоді як (у 1933-му) майже половина всіх американських внутрішніх застав була в стані дефолту й по тисячі власностей на день позбавлялися права користування ними (Miles et al., 1991, p. 108). Із загальної особистої заборгованості в 6 500 мільйонів доларів за коротко- й довгостроковими позичками лише покупці автомобілів заборгували 1 400 мільйонів (Zieburg, p. 49). А ще робило економіку настільки вразливішою у зв'язку з цим

кредитним бумом те, що клієнти не використовували своїх позичок на купівлю товарів масового споживання для підтримання тіла й душі: їжі, одягу тощо, а отже, були досить негнучкими. Хоч який ти вбогий, а не можеш опустити свою потребу в бакалійних товарах нижче певного рівня, і попит не подвоїться з подвоєнням прибутків. Натомість вони купували тривкі споживчі товари сучасного суспільства споживання, першопрохідцями якого й були США вже в ту пору. Але ж купівлю автомобілів та будинків можна б легко відкласти, адже вони, в будь-якому разі, мали й мають вельми високу еластичність попиту.

Отож, якщо стався такий крах, що розтягся на довший час та ще й підірвав віру в майбутнє, наслідки подібної кризи могли бути драматичними. Так автомобільна промисловість США за період 1929-31 років скоротилася *наполовину*, а от випуск, на багато нижчому рівні, грамофонних записів для вбогих ("расові" записи, джази для чорношкірої публіки) практично припинився на певний час. Сказати б коротко: "на відміну від залізниць чи дієвіших кораблів, а чи запровадження нових машин і знарядь, що здешевлювали вартість, нові продукти й новий спосіб життя вимагали для свого швидкого розповсюдження високих і дедалі поширеніших рівнів прибутку, а також високого ступеня упевненості в майбутньому" (Rostow, 1978, p. 219). Але ж саме це й зазнавало краху.

І найгірша циклічна криза рано чи пізно доходить свого кінця, тож після 1932 року завидніли вже виразні призивістки того, що найгірше минуло. Деякі економіки просто рвонули вперед. Японія і, в скромнішому масштабі, Швеція досягли майже удвічі вищого, порівняно з докризовим, рівня виробництва на кінець тридцятих, а німецька (тільки не італійська) економіка на 1938 рік піднялася на 25 відсотків понад рівень 1929-го. Навіть такі забарні економіки, як британська, показали чимало ознак динамічності. І все таки сподіваний підйом чогось та не повернувся. Світ залишився у депресії. Найпомітніш це було по найбільшій з усіх економік, по американській, адже різні експерименти в справі стимулювання народного господарства, затіяні в рамках "Нового Курсу" президента Ф.Д.Рузвельта й незрідка суперечливі, так і не принесли обіцяних результатів. За потужним підйомом прийшов новий спад, у 1937-38 роках, хоча масштаб тут був трохи скромніший, ніж 1929-го. Виробництво автомобілів, цей провідний сектор американської індустрії, так і не здобуло знову свого піку 1929 року. У 1938 автомашин тут випустили трохи більше, ніж у 1920 році (Historical Statistics, II, p. 716). Коли ми озиряємося на той час із висоти дев'яностих, нас вражає песимізм розумних коментаторів. Здібні, блискучі економісти бачили майбутнє капіталізму, полишеного на самого себе, як суцільну стагнацію. Цей погляд, передчуття якого прозирає вже з Кейнсового памфлета проти Версальського договору, став, природно, популярним у післякризових Штатах. Чи ж не повинна всяка дозріла економіка мати тенденцію до застою? Австрійський економіст Шумпетер, автор ще одного песимістичного прогнозу для капіталізму, сказав: "У всякий затяжний період економічної недути економісти, підпадаючи, подібно до інших людей, настроям свого часу, пропонують теорії, які претендують на доведення того, що ось ця депресія прийшла, щоб лишитися" (Schumpeter, 1954, p. 1172).

Можливо, й історики, що подивляться на період від 1973 й до кінця “основного з ХХ віку” з такої самої відстані, будуть так само вражені постійною нехиттю сімдесятих та вісімдесятих передбачити можливість загальної депресії світової капіталістичної економіки.

І все це попри той факт, що тридцяті стали десятиріччям помітних технологічних нововведень у промисловості, наприклад, розвитку пластмас. Бо й справді в одній галузі, розваг і того, що згодом здобуло назву ЗМІ, міжвоєнні роки побачили великий прорив, принаймні в англо-саксонському світі, з тріумфом масового радіо й голівудської кіноіндустрії, не згадуючи вже ілюстрованої ротографією преси (див. розділ 6). Либонь, це не таке вже й чудо, що посеред сірих міст масового безробіття вирости, мов казкові палаці, гігантські кінотеатри, адже квитки в кіно були дивовижно дешеві, тож і наймолодші, й найстарші, диспропорційно зачеплені безробіттям тоді, як і тепер, мали де вбивати час, і, як завважили соціологи, під час депресії подружжя були більше, ніж доти, схильні збувати разом години дозвілля (Stouffer, Lazarsfeld, pp. 55, 92).

III

Велика Депресія утвердила інтелектуалів, активістів і простих громадян у переконанні, нібито в самій глибині того світу, де їм випало жити, закладено якийсь фундаментальний негаразд. Хто ж знав, що тут можна вдіяти? Звісно ж, небагато хто з тих, що перебувають при владі в їхніх країнах, і вже ж не ті, хто намагається тримати курс, покладаючись на традиційні навігаційні інструменти світського лібералізму чи традиційної віри та на карти морів ХІХ сторіччя, яким більше ні в якому разі не можна довіряти. І чи на велику довіру заслуговують економісти, хай там які блискучі, що доводять із великою переконливістю, нібито Депресія, в якій навіть вони живуть, не може трапитися в добре керованому суспільстві вільного ринку, оскільки (згідно з економічним законом, поійменованим на честь одного француза, що жив на початку ХІХ сторіччя) неможливе таке перевиробництво, яке б хутко не виправило саме себе? У 1933 році нелегко було повірити, наприклад, що, де попит споживача, а отже, й споживання, падає в депресію, там і процентні ставки упадуть саме настільки, наскільки потрібно для стимулювання інвестицій, так, щоб заповнити прогалину, яку лишив дрібніший споживач. Коли безробіття стало масовим, хто б тоді повірив (як, очевидно, вірило британське міністерство фінансів), що державні підприємства зовсім не збільшать зайнятості, бо витрачені на них гроші будуть просто забраними з приватного сектора, який за інших обставин дав би стільки ж зайнятості. Видно ж було, що економісти, які радили просто дати економіці спокій, уряди, чий першим інстинктом, після захищення золотого стандарту дефляційною політикою, було триматися фінансової ортодоксії, збалансованих бюджетів і скорочення витрат, не виправляли ситуації на краще. Дійсно, що довше тривала депресія, то з

більшою силою доводилося, і не в останню чергу Кейнсом, який відповідно зробився найвпливовішим економістом наступних сорока літ, що вони тільки поглиблюють депресію. Ті з нас, хто пережив роки Великої Кризи, досі (майже) не можуть збагнути, як це ортодоксальні приписи чистого вільного ринку, тоді так очевидно дискредитовані, знов запанували над глобальним періодом депресії кінця вісімдесятих — дев'яностих, якої вони знову так само не могли ні збагнути, ні виликувати. І все ж таки цей дивний феномен мав би нагадати нам про чільну характерну рису історії, яку він символізує: неймовірну куцість пам'яті й теоретиків, і практиків економіки. А ще він дає нам яскраву ілюстрацію потреби суспільства в істориках, які є професійними запам'ятовувачами того, що їхні співгромадяни хотіли б забути.

І взагалі, що воно таке — “економіка вільного ринку”, якщо економіка, де все більше домінують гігантські корпорації, робить безглуздим термін “абсолютна конкуренція”, а економісти, що критикували Карла Маркса, доходять висновку, що він таки мав слушність, бодай у провіщенні дедалі більшої концентрації капіталу (Leontiev, 1977, p. 78). Не треба бути марксистом чи Марксом цікавитися, щоб завважити, яким неподібним до економіки ХІХ сторіччя був міжвоєнний капіталізм вільної конкуренції. Справді, ще задовго до вол-стрітівського краху один розумний швейцарський банкір спостеріг, що неспроможною економічного лібералізму (й, додав він, соціалізму взірця до 1917 року) утвердитися в ролі універсальних програм пояснюється сильна тенденція до автократичних економік фашистської, комуністичної, а чи під егідою великих корпорацій, незалежних від своїх акціонерів (Somary, 1929, pp. 174, 193). І на кінець тридцятих ліберальні ортодоксії вільноринкової конкуренції виявилися такими далекими, що світову економіку можна було розглядати, як таку собі потрібну систему, що складалася з ринкового сектора, міжурядового сектора (в межах котрого такі плановані чи контрольовані народні господарства, як японське, турецьке, німецьке й радянське, здійснювали свої оборудки одне з одним), а також сектора державної чи майже державної влади, яка регулювала певні частини економіки (наприклад, через міжнародні торговельні угоди) (Staley, 1939, p. 231).

Тож і не дивно, що Велика Депресія незагадно й драматично відбилася на політиці й громадській думці. Горе тому урядові, якому випало керувати країною під час катаклізму, хай він буде чи правим, як президентство Герберта Гувера в США (1928-32), а чи лівим, як лейбористські уряди Британії й Австралії. Зміна влади не обов'язково бувала такою блискавичною, як у Латинській Америці, де дванадцять країн у проміжку між 1930 і 1931 роками змінили свої уряди чи й режими, десятеро з них — шляхом військового путчу. І все ж на середину тридцятих небагато зосталося держав, що не змінилися б вельми істотно порівняно з тим, якими вони були до Краху. У Європі й Японії сталося різке зміщення праворуч, але виняток склали Скандинавія, де Швеція 1932 року ввійшла у своє півсторіччя соціал-демократичного урядування, та Іспанія, де монархія Бурбонів 1931 року поступилася нещасливій республіці, якій не судилося довгожителюство. Більше про це поговоримо в наступному розділі, хоча тут неодмінно слід

додати: майже одночасна перемога націоналістичних, войовничих, активно агресивних режимів у двох чільних мілітарних державах: Японії (1931) й Німеччині (1933) — стала найдалекосяжнішим і найгрізнішим політичним наслідком Великої Депресії. Ворота до Другої Світової війни відчинено 1931 року.

Зміцнення радикально правого крила ще й посилювалося, принаймні протягом найгіршого періоду Депресії, завдяки кричущим прорахункам революційного лівого крила. Депресія не тільки не започаткувала нового кола соціальної революції, як того сподівався Комінтерн, а й звела міжнародний комуністичний рух поза межами СРСР до стану безпрецедентної слабкості. Всі погоджуються, що почасти призвела до цього самовбивча політика Комінтерну, який не лише грубо недооцінив небезпеку націонал-соціалізму в Німеччині, а й провадив таку політику сектярської ізоляції, що видається неймовірною в ретроспекції, вирішивши, нібито головний його ворог — це організований масовий робітничий рух соціал-демократичних і робітничих партій (називаних “соціал-фашистськими”)²⁰. Звісно, вже на 1934 рік, коли Гітлер знищив німецьку компартію (КПН), колишню надію Москви на світову революцію і все ще незрівнянно найбільшу, очевидно найгрізнішу й дедалі ростучу секцію Інтернаціоналу, коли навіть китайські комуністи, викурені з сільських партизанських баз, були просто зацькованим караваном у своєму Довгому Марші до якогось далекого, безпечного прихистку, дуже мало, як видавалося, зосталося із вагомого організованого міжнародного революційного руху, легального чи й нелегального. У Європі 1934 року лише Французька компартія все ще мала справжню політичну присутність. У фашистській Італії, через десять років після Маршу на Рим і в самісінький розпал міжнародної кризи, Муссоліні почувався досить упевнено, щоб випустити з тюрми декотрих з ув'язнених комуністів, аби вони змогли відсвяткувати ту річницю (Spriano, 1969, p. 397). Усе це мало змінитися через кілька років (див. розділ 5). Але факт лишається той, що безпосереднім наслідком Кризи, принаймні у Європі, стало якраз протилежне тому, чого сподівалися соціальні революціонери.

Але цей занепад лівого крила не обмежився випаданням самого комуністичного “пір'я”, бо, з Гітлеровою перемогою, не стало видно й Німецької Соціал-Демократичної партії, а через рік упала, після короткого збройного опору, й австрійська соціал-демократія. Британська Лейбористська партія ще в 1931 році стала жертвою Кризи, чи то, скорше, своєї віри в економічну ортодоксію XIX сторіччя, а її трейд-юніони, втративши половину свого членства після 1920-го, були слабкіші, ніж у 1913 році. Європейський соціалізм здебільшого притискався до стінки.

Однак деінде поза Європою була відмінна ситуація. Північні частини Америки помітно зрушувалися ліворуч, у міру того, як США, під керівництвом свого нового президента Франкліна Д. Рузвельта (1933-45), експериментували з ще радикальнішим Новим Курсом, а Мексика, за президента Ласара Карденаса (1934-40), воскрешала первісний дух ранньої Мексиканської революції, особливо у справі аграрної реформи. Вельми потужні соціальні й політичні рухи поставали на пригнічених кризою преріях Канади. *Соціальна Довіра* й Кооперативна Феде-

рація Співдружності (нинішня *Нова Демократична партія*) належали обидві до лівих, згідно з критеріями тридцятих.

Не так легко схарактеризувати політичний вплив кризи на решту Латинської Америки, адже коли тамтешні уряди чи правлячі партії попадали, мов кеглі, після того, як падіння світових цін на основні товари їхнього експорту зруйнувало їхні фінанси, то валилися вони не в одному й тому самому напрямку. Однак здебільшого падали вони таки ліворуч, а не праворуч, хай і на короткий час. Аргентина після тривалого періоду цивільного правління вступила в добу військового урядування, і, хоча по-фашистському налаштовані лідери на кшталт генерала Урібуру (1930-32) незабаром відійшли набік, країна таки виразно посувалася праворуч, хай навіть і до традиційної "правиці". А Чилі навпаки: скористалася кризою, аби, ще задовго до ери генерала Піночета, скинути Карлоса Ібаньєса (1927-31), одного зі своїх рідкісних мілітарних президентів-диктаторів, і шалено рвонула ліворуч. Ця країна навіть пройшла моментальну стадію "соціалістичної республіки" в 1932-му, під проводом гучноіменного полковника Мармадюка Грове, аби перерости в успішний Народний Фронт за європейським взірцем (див. розділ 5). У Бразилії Криза вилилася в олігархічну "стару Республіку" 1889-1930 років, привівши до влади Жетуліу Варгаша, якого найліпше буде назвати націоналістом-популістом (див. с. 128). Він на двадцять наступних років запанував в історії своєї країни. А в Перу відбувся зсув більш ліворуч, хоча Американський Народно-Революційний Альянс (APRA), найсильніша з нових партій і одна з найуспішніших масових робітничих партій європейського взірця у західній півкулі²⁹, спізнала гіркоту невдачі у своїх революційних амбіціях (1930-32). Зміни в Колумбії мали ще виразніший "лівий" характер. Тут ліберали, за реформістськи налаштованого президента, що перебував під враженням від Рузвельтового Нового Курсу, перебрали на себе владу після тридцятилітнього правління консерваторів. Радикальні зміни ще виразніші були на Кубі, де Рузвельтова інаугурація дозволила мешканцям цього заморського протекторату США скинути ненависного і надзвичайно корумпованого, як навіть на тодішні кубинські мірки, президента.

А в неозорому колоніальному секторі світу Криза породила значне пожвавлення антиімперіалістської активності: почасти завдяки падінню цін на товари, на яких ґрунтувалися колоніальні економіки (чи принаймні їхні державні фінанси й середні класи), а почасти тому, що країни-метрополії самі поквапилися захистити своє сільське господарство й свої робочі місця, не думаючи, як подібна політика відіб'ється на їхніх колоніях. Сказати б коротко, європейські держави, що у своїх економічних рішеннях керувалися внутрішніми чинниками, не спромоглися надовго утримати прикупі свої імперії з їх нескінченно складними виробничими інтересами (Holland, 1985, p. 13) (див. розділ 7).

Це й була причина, чому в переважній частині колоніального світу Депресія ознаменувалася справжнім початком місцевого політико-соціального невдоволення, яке не могло не спрямуватися проти (колоніального) урядування навіть там, де політичні націоналістські рухи реально виявилися вже аж після Другої Світової війни. І в Західній (британській) Африці, і в країнах Карібського басей-

ну вже тоді помітні були ознаки соціального неспокою. А породила його безпосередньо криза місцевих експортних продуктів (какао й цукру). Однак навіть у країни з уже розвиненими антиколоніальним національними рухами депресійні роки принесли загострення конфлікту, особливо ж там, де політична агітація досягла мас. Зрештою, це ж були літа експансії Мусульманського Братства у Єгипті (засновано 1928 року) й другої мобілізації індійських мас зусиллями Ганді (1931) (див. розділ 7). Либонь, і перемогу республіканських ультра під проводом Де Валери на ірландських виборах 1932 року слід також розглядати, як припізнілу антиколоніальну реакцію на економічний крах.

Мабуть, ніщо так не засвідчує і глобальності Великої Депресії, й глибини її впливу, як це побіжне охоплення з висоти пташиного польоту практично всесвітніх політичних заворушень, що їх вона породила протягом періоду, вимірюваного місяцями чи одним-єдиним роком, від Японії до Ірландії, від Швеції до Нової Зеландії, від Аргентини до Єгипту. І все одно про глибину її впливу не випадає судити лише, чи навіть здебільшого, за її короточасними політичними ефектами, хоч би якими драматичними вони незрідка були. Це була така катастрофа, що знищила всі надії на відбудову економіки, та й суспільства, довгого ХІХ сторіччя. Період 1929-33 років став таким собі каньйоном, який зробив повернення до 1913-го не лише неможливим, а й немислимим. Старомодний лібералізм упокоївся чи видавався приреченим. Три варіанти вибору змагались за інтелектуально-політичну гегемонію. Одним із них був комунізм марксистського взірця. Так чи інак, а Марксові передбачення начебто збувалися, як сказано самій Американській Економічній Асоціації в 1938 році, та ще й СРСР показав себе ніби несприйнятливим до катастрофи. Другою альтернативою був капіталізм, позбавлений своєї віри в оптимальність вільних ринків і реформований таким собі неофіційним шлюбом чи то постійним зв'язком із поміркованою соціал-демократією некоммуністичних робітничих рухів (цей варіант і виявився найдієвішим після Другої Світової війни). Однак у тій короточасній перспективі цей шлюб був не так свідомою програмою чи альтернативною політикою, як відчуттям, що, коли скінчиться Криза, не можна буде дозволити, щоб таке сталося знов, і, в щонайліпшому випадку, готовністю експериментувати, підігрітою очевидним провалом класичного вільноринкового лібералізму. Тож шведська соціал-демократична політика після 1932 року була свідомою реакцією на провали економічної ортодоксії, яка домінувала в злочасному урядуванні британських лейбористів протягом відтинку 1929-31 років, — чи принаймні так гадав Гунар Мірдаль, один із головних її архітекторів. А теорія, що була б альтернативною збанкрутілій вільноринковій економіці, ще тільки вироблялася. Кейнсова *Загальна теорія зайнятості, інтересу й грошей*, цей найвпливовіший до неї внесок, вийшла друком аж у 1936 році. Альтернативна урядова практика: засноване на обліку національного доходу макроекономічне керування й управління економікою, — розвинулось аж ген після Другої Світової війни, хоча в тридцятих уряди й інші державні утворення, озираючись, либонь, на СРСР, дедалі більше розглядали національну економіку як цілість, оцінюючи обсяг її сукупного продукту чи доходу²².

Третім на вибір був фашизм, перетворений кризою на світовий рух, а, коли точніше, то на світову загрозу. Фашизм у його німецькій версії (націонал-соціалізм) скористався з двох речей: з німецької інтелектуальної традиції, що (на відміну від австрійської) вороже ставилася до неокласичних теорій економічного лібералізму, які після 1880-их стали міжнародною ортодоксією, а також із безжальності уряду, що заповзявся будь-якою ціною позбутися безробіття. Слід сказати, що він розправився з Великою Кризою хутко й успішніше, ніж інші подібні режими (економічні здобутки італійського фашизму не були такими разючими). Однак не це було головною його привабою у Європі, що розгубила свої орієнтири. Та коли з Великою Депресією почала наростати й хвиля фашизму, стало зрозуміло (і що далі, то ставало все зрозуміліше): в цю Добу Катастрофи не тільки мир, соціальна стабільність і народне господарство, а й політичні інституції та інтелектуальні цінності ліберально-буржуазного суспільства XIX сторіччя або відступали, або гинули. Ось цей процес ми зараз і розглянемо.

РОЗДІЛ 4

ПАДІННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ

У нацизмі ми маємо феномен, що начебто ніяк не улягає раціональному аналізу. Підпорядкувавшись лідерів, що в апокаліптичних тонах говорив про владу над світом чи загибель, і режимів, заснованому на відворотній ідеології расової ненависті, одна з культурно й економічно найрозвиненіших країн Європи спланувала собі війну, запалила світову пожежу, в якій загинуло 50 мільйонів людей, і коїла дикі жорстокості, кульмінацією яких стало механічне масове вбивство мільйонів євреїв, такої природи й масштабності, що кидають виклик уяві. Перед лицем Освенціма пояснювальні здатності історика видаються геть німі.

Іан Кершоу (1993, pp. 3-4)

Померти за Батьківщину, за Ідею!.. Ні, це втеча. Навіть на фронті головне — це вбивати... А померти — це ніщо, це неіснування. Ніхто не може уявити своєї власної смерті. Убивати — ось воно. Оце той кордон, який треба перейти. Так, це конкретний акт твоєї волі. Бо тут ти вживляєш свою волю в іншу людину.

З листа молодого добровольця
Фашистській Соціалній Республіці 1943-45
(Pavone, 1991, p. 431)

I

З усіх “досягнень” Доби Катастрофи тих, що встигли пожити в ХІХ сторіччі, чи не найтяжче шокувало зруйнування цінностей та інституцій ліберальної цивілізації, поступ якої їхнє століття вважало за само собою зрозуміле, принаймні в “розвинених” частинах світу чи в таких, що “розвивалися”. Цими цінностями були недовіра до диктатури й абсолютизму, відданість конституційному правлінню з вільно обраними урядами чи представницькими зібраннями, з гарантованим верховенством права та загальноприйнятим набором громадянських прав і свобод, включно зі свободами думки, слова й зібрань. Держава й суспільство повинні надихатися цінностями розуму, громадського обговорення, освіти, науки й удосконалованості (хоч і не обов'язково довершеності) становища людини. Здавалося зрозумілим, що ці цінності забезпечували прогрес протягом усього сторіччя, а отже, їм судилося розвиватися й далі. Зрештою, на 1914 рік навіть дві останні автократії Європи, Росія й Туреччина, зробили поступки в напрямку конституційного правління, а Іран навіть запозичив конституцію в Бельгії. До 1914-го тим цінностям кидали виклик лише традиціоналістські сили на кшталт Римської Католицької церкви, вибудовуючи оборонні догматичні барикади супроти вищих сил сучасності; та ще декілька інтелектуальних бунтівників і пророків судьби, переважно з “добрих родин” і усталених осередків культури, а отже, певним чином, самі частина тієї цивілізації, проти якої виступали; а ще сили демократії, назагал новий і клопітний феномен (див. *Вік Імперії*). Невігластво й відсталість цих мас, їхня відданість справі знищення буржуазного суспільства шляхом соціальної революції, а також латентна людська ірраціональність, яку так легко експлуатувати демагогам, були справжньою причиною тривоги. Однак соціалістичні робітничі партії, найбезпосередніша небезпека з усіх цих нових демократично-масових рухів, були насправді не менш віддані цінностям розуму, науки, прогресу, освіти й індивідуальної свободи, як і будь-хто інший. На Травневій медалі Німецької Соціал-Демократичної партії з одного боку був зображений Карл Маркс, а з другого — статуя Свободи. Виступали вони проти економіки, а не проти конституційного правління й освіченості. Непросто було б уваяти уряд на чолі з Віктором Адлером, Августом Бебелем чи Жаном Жоресом в ролі кінця “цивілізації, якою ми її знаємо”. В будь-якому випадку подібні уряди все ще здавалися чимось далеким.

У політичному відношенні інституції ліберальної демократії й справді розвивалися, і той вибух варварства у 1914-18 роках начебто лише прискорив цей розвиток. За винятком Радянської Росії, всі режими після Першої Світової війни, старі й нові, що виникали, були у своїй основі обраними представницькими парламентськими устроями, навіть Туреччина. В 1920 році та Європа, що лежала на захід від радянського кордону, всуціль складалася з таких держав. Бо й справді основна інституція ліберально-конституційного правління — вибори до представницьких зібрань плюс (чи) вибори президента — була на цей час уже майже універсальною в світі незалежних держав, хоча нам не слід забувати, що ті

шістдесят п'ять чи скільки там незалежних держав міжвоєнного періоду первісно були європейським та американським явищем: третина світового населення жила під колоніальним ярмом. Єдиними державами, що не мали ніяких виборів у період 1917-47 років, були ізольовані політичні допотопності, а саме: Ефіопія, Монголія, Непал, Саудівська Аравія та Йемен. Ще п'ять держав мали тільки *одні* вибори за цей період, що є невеликим доказом прихильності до ліберальної демократії, а саме: Афганістан, гомінданівський Китай, Гватемала, Парагвай і Таїланд, тоді все ще відомий як Сіам, але вже сам факт тих виборів принаймні свідчить про певне проникнення туди ліберальних політичних ідей, бодай в теоретичному вигляді. Звісно, ніхто не припускає, нібито саме існування чи частота виборів доводить щось більше за це. Ні Іран, що мав шість виборів після 1930 року, ні Ірак, що провів їх три, не могли навіть на той час вважатись за оплоти демократії.

І все ж представницькі виборчі устрої стали досить частим явищем. Однак ті двадцять літ, що пролягли між муссолінівським так званим "маршем на Рим" і шкочом успіху держав Осі в Другій Світовій війні, засвідчили прискорений, ба навіть катастрофічний відступ ліберальних політичних інституцій.

У 1918-20 роках законодавчі зібрання були розпущені чи втратили дієвість у двох європейських державах, за двадцять — в шести, за тридцять — в дев'яти, тоді як протягом Другої Світової війни німецька окупація знищила конституційну владу ще в п'яти країнах. Сказати б коротко, єдиними європейськими державами з адекватними демократичними політичними інституціями, які безперервно профункціонували весь міжвоєнний період, були Британія, Фінляндія (саме стільки), Ірландська Вільна Держава, Швеція й Швейцарія.

А в обох Америках, цьому ще одному регіоні незалежних держав, ситуація була більш мішана, але не дуже засвідчувала якийсь загальний поступ демократичних інституцій. Перелік *послідовно* конституційних і неавторитарних держав західної півкулі був короткий: Канада, Колумбія, Коста-Ріка, США й Уругвай — та сама нині забута вже "Швейцарія Південної Америки", єдина її реальна демократія. Найбільше, що ми можемо сказати, це що від кінця Першої Світової війни й до кінця Другої траплялися тут порухи і ліворуч, і праворуч. Що ж до решти планети, велика частина якої була покрита колоніями, а отже, лишалася неліберальною за визначенням, то вона відверто дрейфувала геть від ліберальних конституцій, якщо де такі були. У Японії поміркований ліберальний режим поступився в 1930/31 роках націоналістично-мілітаристському урядові. Таїланд був зробив кілька кроків навромацки до конституційного правління, а в Туреччині на початку двадцятих запанував прогресивний військовий осучаснювач Кемаль Ататюрк — не такий чоловік, що дозволив би якимось виборам стати йому на заваді. На трьох континентах Азії, Африки й Австралазії лише Австралія й Нова Зеландія були послідовно демократичними, адже більшість південноафриканців залишалася строго поза межами дії конституції білошкірих.

Одне слово, політичний лібералізм протягом Доби Катастрофи відступав "по всіх фронтах", і цей відступ різко прискорився після обрання Адольфа Гітлера канцлером Німеччини в 1933 році. Коли розглядати світ загалом, то в 1920 ро-

шістдесят п'ять чи скільки там незалежних держав міжвоєнного періоду первісно були європейським та американським явищем: третина світового населення жила під колоніальним ярмом. Єдиними державами, що не мали ніяких виборів у період 1917-47 років, були ізольовані політичні допотопності, а саме: Ефіопія, Монголія, Непал, Саудівська Аравія та Йемен. Ще п'ять держав мали тільки *одні* вибори за цей період, що є невеликим доказом прихильності до ліберальної демократії, а саме: Афганістан, гомінданівський Китай, Гватемала, Парагвай і Таїланд, тоді все ще відомий як Сіам, але вже сам факт тих виборів принаймні свідчить про певне проникнення туди ліберальних політичних ідей, бодай в теоретичному вигляді. Звісно, ніхто не припускає, нібито саме існування чи частота виборів доводить щось більше за це. Ні Іран, що мав шість виборів після 1930 року, ні Ірак, що провів їх три, не могли навіть на той час вважатись за оплоти демократії.

І все ж представницькі виборчі устрої стали досить частим явищем. Однак ті двадцять літ, що пролягли між муссолінівським так званим “маршем на Рим” і піком успіху держав Осі в Другій Світовій війні, засвідчили прискорений, ба навіть катастрофічний відступ ліберальних політичних інституцій.

У 1918-20 роках законодавчі зібрання були розпущені чи втратили дієвість у двох європейських державах, за двадцять — в шести, за тридцять — в дев'яти, тоді як протягом Другої Світової війни німецька окупація знищила конституційну владу ще в п'яти країнах. Сказати б коротко, єдиними європейськими державами з адекватними демократичними політичними інституціями, які безперервно профункціонували весь міжвоєнний період, були Британія, Фінляндія (саме стільки), Ірландська Вільна Держава, Швеція й Швейцарія.

А в обох Америках, цьому ще одному регіоні незалежних держав, ситуація була більш мішана, але не дуже засвідчувала якийсь загальний поступ демократичних інституцій. Перелік *послідовно* конституційних і неавторитарних держав західної півкулі був короткий: Канада, Колумбія, Коста-Ріка, США й Уругвай — та сама нині забуга вже “Швейцарія Південної Америки”, єдина її реальна демократія. Найбільше, що ми можемо сказати, це що від кінця Першої Світової війни й до кінця Другої траплялися тут порухи і ліворуч, і праворуч. Що ж до репти планети, велика частина якої була покрита колоніями, а отже, лишалася неліберальною за визначенням, то вона відверто дрейфувала геть від ліберальних конституцій, якщо де такі були. У Японії поміркований ліберальний режим поступився в 1930/31 роках націоналістично-мілітаристському урядові. Таїланд був зробив кілька кроків навіпамачки до конституційного правління, а в Туреччині на початку двадцятих запанував прогресивний військовий осучаснювач Кемаль Ататюрк — не такий чоловік, що дозволив би якимось виборам стати йому на заваді. На трьох континентах Азії, Африки й Австралазії лише Австралія й Нова Зеландія були послідовно демократичними, адже більшість південноафриканців залишалася строго поза межами дії конституції білошкірих.

Одне слово, політичний лібералізм протягом Доби Катастрофи відступав “по всіх фронтах”, і цей відступ різко прискорився після обрання Адольфа Гітлера канцлером Німеччини в 1933 році. Коли розглядати світ загалом, то в 1920 ро-

ці існувало якихось тридцять п'ять (чи й трохи більше) конституційних та обраних урядів (залежно від того, куди ми віднесемо декотрі латиноамериканські республіки). На 1938 рік було десь сімнадцять таких держав, а на 1944-ий — якихось дванадцять із світової сукупності шістдесяти чотирьох. Світова тенденція видавалася досить прозорою.

Тут, можливо, добре було б нам нагадати самим собі, що в цей період загроза ліберальним інституціям виходила винятково від політичного правого крила, бо між 1945 і 1989 роками припускалось як щось само собою зрозуміле, нібито вона йде переважно від комунізму. Доти термін “тоталітаризм”, первісно придуманий як опис чи самоопис італійського фашизму, прикладали практично лише до таких режимів. Радянська Росія (від 1922 року — СРСР) була ізольована й ані не могла, ані, після вивищення Сталіна, не хотіла поширювати комунізм. Соціальна революція під леніністським (чи хоч би яким) керівництвом перестала розповсюджуватися після того, коли пішла на спад її початкова повоєнна хвиля. (Марксистські) соціал-демократичні рухи з підривних обернулися на державо-підтримувальні, а їхня відданість демократії не викликала сумніву. Комуністи з робітничих рухів у більшості країн були меншостями, а де мали більше сили, там або вже були придушені, або їх от-от мали придушити. Страх перед соціальною революцією та роллю комуністів у ній був досить реалістичний, як те й підтвердила друга хвиля революції під час і після Другої Світової війни, але за ті двадцять років відступу лібералізму жоден устрій, що мав підстави називатися ліберально-демократичним, не був скинутий лівими силами²³. Небезпека йшла винятково з правого боку. А що правий рух являв собою не просто загрозу конституційному й репрезентативному правлінню, а й ідеологічну загрозу ліберальній цивілізації як такій, будучи потенційно світовим рухом, то ярлик “фашизм” є для нього хоч і недостатній, але й не зовсім невідповідний.

Недостатній, бо аж ніяк не всі ті сили, що скидали ліберальні устрої, були фашистські. Досить таки відповідний, бо фашизм, у своїй первісній італійській формі, потім — у вигляді німецького націонал-соціалізму, і надихав інші антиліберальні сили, й підтримував їх, надаючи міжнародній правизні чуття історичної впевненості, адже в тридцятих він скидався на хвилю майбутнього. Як висловився один знавець цієї галузі: “Невипадково... й східноєвропейські королівські диктатори, бюрократи, офіцери, й Франко (в Іспанії) мали наслідувати фашизм”. (Linz, 1975, p. 206).

Сили, що скидали ліберально-демократичні устрої, були трьох типів, коли не брати до уваги традиційнішої форми військових путчів, котрі приводили до влади латиноамериканських диктаторів-*caudillos*, що апріорі не мали ніякого особливого політичного забарвлення. Всі були проти соціальної революції, тож і справді в 1917-20 роках в основі усіх їх коренилася реакція проти підриву старого соціального ладу. Всі вони були авторитарні й вороже налаштовані до ліберальних політичних інституцій, хоча іноді більше з прагматичних причин, аніж принципово. Старомодні реакціонери могли забороняти певні партії, особливо ж комуністичні, але не всі. Після повалення недовговічної Угорської радянської

республіки 1919 року, адмірал Хорті, ставши керівником того, що він називав королівством Угорщиною, хоча вона уже не мала ні короля, ні військово-морського флоту, став правити в авторитарній державі, що залишалася парламентарною, але не демократичною, в олігархічному розумінні старого XIX віку. Всі вони схильні були покровительствувати військовим і плекати поліцію чи які інші колективи людей, здатних здійснювати фізичний примус, оскільки це були найбезпосередніші bastions супроти підривної діяльності. Справді, незрідка їхня підтримка виявлялася істотним чинником у приході правих до влади. І всі мали тенденцію до націоналізму, почасти завдяки обуренню проти чужоземних держав, програних воєн чи недостатньо великих імперій, а почасти через те, що вимагування національними прапорами було способом здобути і легітимність, і популярність. А проте були тут і відмінності.

Старомодні авторитаристи чи консерватори: адмірал Хорті, маршал Маннергейм у Фінляндії, переможець у громадянській війні білих із червоними у Фінляндії, яка допіру здобула незалежність; полковник, згодом маршал, Підсудський, визволитель Польщі; цар Олександр, первісно Сербії, а це вже й щойно об'єднаної Югославії; генерал Франсіско Франко в Іспанії, — не мали ніякої конкретної ідеологічної програми, окрім антикомунізму й традиційних для їхнього класу передсудів. Вони могли ставати союзниками Гітлерової Німеччини чи фашистських рухів у своїх власних країнах, але тільки тому, що в міжвоєнній кон'юнктурі той "природний" альянс був єдиним із-поміж усіх секторів політичної правизни. Звісно ж, національні міркування могли й перекреслювати цю спілку. Вінстон Черчіль, на той час вельми правокрилий, хоч і не характерний, торі, висловлював певну симпатію до Італії Муссоліні й ніяк не міг присилувати себе підтримати Іспанську Республіку супроти сил генерала Франко, але загроза Британії від Німеччини зробила його поборником міжнародного антифашистського союзу. А з другого боку, таким старим реакціонерам теж могло випасти конфронтувати з опозицією щиро фашистських рухів, причому з істотною підтримкою мас, у своїх рідних країнах.

А друга жила правизни породила те, що називали "органічним статизмом" (Linz, 1975, pp. 277, 306-13), чи то консервативні режими, що не стільки боронили традиційний лад, скільки свідомо відтворювали його принципи як спосіб і вчинити опір ліберальному індивідуалізму, й кинути виклик робітництву та соціалізму. Позад цього стояла ідеологічна ностальгія за уявним середньовіччям чи феодалним суспільством, де визнавалося існування класів чи економічних груп, але жадлива перспектива класової боротьби була загнана в глибину добровільним прийняттям соціальної ієрархії, визнанням того, що всяка соціальна група (чи всякий "стан") мала відігравати свою роль в органічному суспільстві, яке складалося з усіх і мало визнаватись за колективну цілість. Це породило різні типи "корпоративістських" теорій, що замінили ліберальну демократію представленням економічних і заняттєвих груп інтересів. Це іноді описувалось як "органічна" участь чи демократія, а тому, мовляв, це краще за те, що є в реальності, однак насправді воно незмінно пов'язувалося з авторитарними режимами й

сильними державами, керованими згори, переважно бюрократами й технократами. Тут незмінно обмежувалася чи й скасовувалася виборча демократія (“Демократія, заснована на корпоративних корективах”, за висловом угорського прем’єр-міністра графа Бетлена) (Ranki, 1971). Найдовершеніші приклади подібних корпоративних держав подибувалися в деяких римо-католицьких країнах, особливо ж у Португалії професора Олівейри Салазара, найбільшого довгожителю з усіх європейських антиліберальних правих режимів (1927-74), але ще й в Австрії, у проміжку між зруйнуванням демократії й вторгненням Гітлера (1934-38), а ще, до певної міри, у франкістській Іспанії.

Однак, хай реакційні режими цього типу й мали давніші за фашизм витoki та інспірації, а часом то й вельми відмінні від нього, ніяка чітка лінія не розділяла одного й другого, бо в обох були ті самі вороги, коли не ті самі цілі. Так Римо-католицька церква, глибоко й несхитно реакційна у тій своїй версії, яку офіційно освятила перша Ватиканська Рада 1870 року, не була фашистська. Бо й справді, зважаючи на її ворожість до істотно світських держав із тоталітарними претензіями, вона мала бути супротивною й до фашизму. І все ж доктрину “корпоративної держави”, якнайповніш проілюстровану в католицьких країнах, великою мірою розробили саме (італійські) фашистські кола, хоча вони, звісно, спиралися і на католицьку традицію. Дійсно, дехто іноді називав ці режими “клерикально фашистськими”. Фашисти в католицьких країнах можуть виникати безпосередньо з інтегрисцького католицизму, як ото в “рексистському” русі бельгійця Леона Дегреля. Часто відзначають дзвончачність ставлення Церкви до Гітлерового расизму, але не так часто згадують ту істотну допомогу, яку церковники, незрідка поважного сану, надавали по війні нацистським чи різношерстим фашистським утікачам, серед котрих було й чимало звинувачуваних у страхотливих воєнних злочинах. Не лише зі старомодними реакціонерами, а й з фашистами Церкву поєднувала спільна ненависть до Просвітництва XVIII сторіччя, Французької революції та до всього, що, на думку Церкви, звідти походило: до демократії, лібералізму й, звичайно ж, до “безбожного комунізму”.

По суті фашистська доба ознаменувала поворотний момент у католицькій історії — значною мірою тому, що ідентифікація Церкви з правим рухом, чільними прапорonoсцями якого виступали нині Гітлер з Муссоліні, створювала істотні моральні проблеми для соціально налаштованих католиків, не згадуючи вже істотних політичних проблем, що поставали в міру наближення фашизму до неминучої поразки, із недостатньо антифашистськими ієрархіями. І навпаки: антифашизм, чи просто патріотичний опір чужоземним загарбникам, уперше породив демократичний католицизм (Християнську Демократію), що узаконився в рамках Церкви. Виникли політичні партії, що змобілізували римо-католицькі виборчі голоси: на прагматичних основах, у країнах, де католики становили значну більшість, й для захисту, зазвичай, інтересів Церкви супроти світських держав, — як то було у Німеччині й Нідерландах. Церква в офіційно католицьких країнах опиралася подібним поступкам політиці демократії й лібералізму, хоча вона й була досить стурбована зміцненням безбожного соціалізму, аби сформу-

лювати у 1891 році — радикальне нововведення! — таку соціальну політику, що наголошувала на потребі віддавати робітникам належне, стверджуючи водночас і святість родини та приватної власності, але *не* капіталізму як такого²⁴. Це й надало першу точку опори соціальним католикам та й іншим, готовим організовувати такі форми робітничої оборони, як католицькі робітничі спілки, що подібною діяльністю також горнулися до ліберальнішої сторони католицизму. За винятком Італії, де папа Бенедикт XV (1914-22) дозволив не надовго, після Першої Світової війни, виникнути (Католицькій) Народній партії, аж поки її знищив фашизм, демократичні й соціальні католики залишалися політично маргінальними меншостями. Саме наступ фашизму в тридцятих вивів їх на відкритий простір, хай навіть ті католики, що виголошували свою підтримку іспанській Республіці, були невеличким, хоча інтелектуально й видатним, гуртком. Більшість католиків підтримала генерала Франко. Саме Опір, який вони могли виправдовувати на засадах радше патріотизму, а не ідеології, давав їм їхній шанс, а перемога й дозволила його взяти. Але тріумфи політичної Християнської Демократії в Європі, а кількома десятиріччями пізніше і подекуди в Латинській Америці, належать до пізнішого періоду. А в той період, коли впав лібералізм, Церква, за рідкісними винятками, раділа його падінню.

II

Лишається ще розглянути рухи, що можуть бути по правді названі фашистськими. Першість тут має італійський рух, що й дав цьому явищу назву — витвір соціалістського журналіста-ренегата Беніто Муссоліні, власне ім'я якого, данина мексиканському антиклерикальному президентові Беніто Хуаресу, символізувало палкий антипапізм його рідної Романьї. Сам Адольф Гітлер визнавав свій борг перед Муссоліні й віддавав йому шану навіть тоді, коли й сам дуче, і фашистська Італія виказували свою слабкість і некомпетентність під час Другої Світової війни. Навзамін Муссоліні перейняв у Гітлера, хоч і трохи запізнило, антисемітизм, абсолютно непритаманний його рухові до 1938 року — та й усій Італії від часу її возз'єднання²⁵. Однак сам італійський фашизм не мав великої притягальної сили в міжнародному масштабі, хоча й намагався інспірувати, фінансувати подібні рухи деінде, домагаючись певного успіху в несподіваних місцях: вплинувши, наприклад, на Володимира Жаботинського, засновника сіоністського “ревізіонізму”, якому судилося стати урядом Ізраїлю за Менахема Бегіна в сімдесятих роках.

Без тріумфу Гітлера в Німеччині на початку 1933 року фашизм так і не став би загальним рухом. Фактично всі фашистські рухи поза межами Італії, які були хоч чогось варті, заснувалися вже після приходу фюрера до влади, особливо ж угорський Стрілохрест, що здобув 25 відсотків голосів у першому за всю історію Угорщини таємному голосуванні (1939), та румунська Залізна Гвардія, яка здобула ще більшу реальну підтримку. А ті рухи, що їх фактично повністю фінан-

сував Муссоліні, на кшталт хорватських терористів *усташив* Анте Павеліча, не здобули собі великої опори, ідеологічно фашизувавшись аж у тридцятих, коли частина їх почала сподіватися натхнення й коштів уже від Німеччини. Навіть більше: без Гітлерового тріумфу в Німеччині ідея фашизму як *світового* руху, такого собі різновиду правого відповідника міжнародному комунізмові з осередком у Берліні, як той — у Москві, так і не розвинулася б. І то це породило не так серйозний рух, як, під час Другої Світової війни, ідеологічно мотивованих колабораціоністів, що співпрацювали з німцями в окупованій Європі. Саме через цей момент, особливо у Франції, чимало з традиційних ультраправих, хай і реакційних до нестями, відмовилося йти за окупантами: вони були або націоналісти, або ніщо. Дехто з них навіть приєднався до Опору. До того ж без міжнародного становища Німеччини як очевидно успішної й дедалі могутнішої світової держави фашизм не мав би серйозного впливу поза Європою та й нефашистські реакційні правителі не завдавали б собі клопоту перевдягати у фашистських симпатиків, от як португальський Салазар був заявив у 1940 році, що його з Гітлером “єднає одна й та сама ідеологія” (Delzell, 1970, p. 348).

Що спільного мали між собою різні гатунки фашизму (окрім, після 1933-го, загального розуміння німецької гегемонії), розрізнити нелегко. Теорія не була сильною стороною рухів, відданих неадекватностям розуму й раціоналізму та верховенству інстинкту й волі. Вони приваблювали різнорідних реакційних теоретиків у країнах із активним консервативним інтелектуальним життям (Німеччина є очевидним випадком у цьому зв'язку), але то були не так структурні, як скорше декоративні елементи фашизму. Муссоліні міг би залюбки обійтися без свого “домашнього” філософа Джованні Джентіле, а Гітлерові, либонь, було і невідомо й байдуже про підтримку від філософа Гайдеггера. І фашизм годі ідентифікувати з котрою-небудь формою державної організації, скажімо, з корпоративною державою; нацистська Німеччина швидко втратила цікавість до таких ідей, тим більше, що нацисти зайшли в конфлікт з ідеєю єдиної, неподільної й тотальної *Volksgemeinschaft, народної спільноти*. Навіть такий очевидно центральний елемент, як расизм, напочатку був відсутній в італійському фашизмі. І навпаки, звісно, як ми переконалися, фашизм поділяв націоналізм, антикомунізм, антилібералізм тощо з іншими нефашистськими правими елементами. А декілька з них, особливо з-поміж французьких нефашистських реакційних груп, і собі поділяли з ним преференцію до політики як вуличного насильства.

Головна різниця між фашистською й нефашистською правизною полягала в тому, що фашизм існував завдяки мобілізуванню мас ізнизу. Він значною мірою належав до ери демократичної й народної політики, яку традиційні реакціонери оплакували, а поборники “органічної держави” намагалися обійти стороною. Фашизм тішився мобілізацією мас, стверджуючи це символічно у формі публічного театру: нюрнберзькі зборища, маси на Piazza Venezia, зачаровані жєстами Муссоліні на його балконі, — достоту, як і комуністичні рухи цим тішились. Фашисти були революціонерами контрреволюції: у своїй риториці, в апелюванні до тих, хто мав себе за жертву суспільства, в закликанні до тотальної

перебудови суспільства, ба навіть у свідомому пристосуванні до символів та імен соціальних революціонерів, на що з усією очевидністю вказує сама назва Гітлерової “Націонал-Соціалістичної Робітничої Партії” з її (модифікованим) червоним прапором і негайним запровадженням у 1933 році Першотравня червоних у якості офіційного свята.

Так само, хоч і фашизм спеціалізувався на пишномовних словесах про повернення до традиційного минулого, діставши чимало підтримки від таких груп людей, що щиро хотіли б, по змозі, стерти минуле сторіччя з лиця історії, він не був традиціоналістським рухом у реальному розумінні слова, як, скажімо, карлісти з Наварри, що стали однією з основних підпор для Франко в Громадянській війні, а чи кампанії Ганді за повернення до ручних ткацьких верстатів та сільських ідеалів. Він робив наголос на багатьох традиційних *цінностях*, а це вже інша річ. Фашисти нападалися на ліберальну емансипацію: жінки повинні сидіти вдома й народжувати багато-багато дітей, а ще виступали проти розтлінного впливу сучасної культури, а надто модерністського мистецтва, яке націонал-соціалісти уживали дегенеративним, “культурним більшовизмом”. І все ж основні фашистські рухи, італійський та німецький, не апелювали до Церкви й Короля, цих історичних охоронців консервативного ладу, а, навпаки, намагалися підмінити їх принципом цілковито нетрадиційного керівництва, втіленням якого виступали узаконені масовою підтримкою самовисуванці, а також світськими ідеологіями, іноді — культами.

Минуле, на яке вони покликалися, було артефактом. Традиції їхні були вигадані. Навіть Гітлерів расизм був не гордістю неперервної та незмішаної лінії походження родичів, на підставі якої американці засипають фахівців з генеалогії дорученнями розкопати й довести їхнє походження від котрогось сафолкського йомена з XVI віку, а претензією постдарвіністської, ще з XIX сторіччя, мішанини на підтримку (що її, на жаль, частенько й діставала в Німеччині) нової науки генетики, чи, точніш, тієї гілки прикладної генетики (“евгеніки”), яка мріяла створити людську суперрасу за допомогою селекції та винищування калік. Та раса, якій Гітлер пророчив панування над світом, не мала навіть назви до 1898 року, коли один антрополог вигадав термін “нордичний, нордична”. Принципово ворожий до спадку Просвітництва XVIII сторіччя й Французької революції, фашизм не міг офіційно вірити в сучасність і прогрес, але йому нетяжко було поєднувати якийсь божевільний набір переконань із технологічною модерністю в практичних справах, за винятком тих випадків, коли він підтинав дослідження своєї фундаментальної науки на ідеологічних підставах (див. розділ 18). Фашизм був тріумфально антиліберальний. А ще він став доказом того, що люди легко можуть поєднувати безумні уявлення про світ із досконалим володінням сучасними високими технологіями. Кінець XX віку з його фундаменталістськими сектами, що користуються зброєю збирання коштів за допомогою телебачення й комп’ютерного програмування, докладніше ознайомив нас із цим феноменом.

Незважаючи на це, таки треба пояснити це поєднання консервативних цінностей, технологій масової демократії та інноваційної ідеології ірраціона-

лістського дикунства, до значної міри зосереджених у націоналізмі. Подібні нетрадиційні радикально праві рухи зародилися в кількох європейських країнах наприкінці XIX сторіччя як реакція і проти лібералізму (себто прискореного перетворення суспільств капіталізмом), й проти наростання соціалістичних рухів робітничого класу, і, ще загальніше, проти мас чужинців, які хвилею найбільшої в історії міграції заливали на той час світ. Чоловіки й жінки мігрували не тільки через океани й міжнародні кордони, а й з села до міста, з одного регіону однієї й тієї самої держави до іншого, — одне слово, з “дому” до краю чужинців чи, повернувши монету другим боком, непроханими гостями в чужий дім. Майже п’ятнадцять із кожної сотні поляків покинули свою країну навіки плюс іще півмільйона в якості сезонних мігрантів — переважно, як те було з подібними мігрантами, щоб приєднатися до робітничих класів країн-реципієнтів. Провіщаючи кінець XX сторіччя, кінець XIX-го породив масову ксенофобію, в якій расизм — захист чистої тубільної породи від споганення, ба навіть затоплення загарбницькими ордами недолюдків, — знайшов своє загальне вираження. Його силу можна виміряти не лише страхом перед польською імміграцією, що спонукала великого німецького ліберального соціолога Макса Вебера виступити, на короткий час, на підтримку Пангерманської Ліги, а й дедалі гарячковішою кампанією проти масової імміграції до США, яка зрештою змусила країну Статуї Свободи, під час і після Першої Світової війни, закрити свої кордони перед тими, що для їх вітання ту статую й споруджено.

Загальним цементувальним матеріалом цих рухів стало обурення маленьких людей суспільством, що зчавило їх між скелею великого бізнесу з одного боку й твердокаменем наростання масових робітничих рухів — з другого. Або ж воно, суспільство, щонайменше позбавило їх тієї шанованої позиції, яку вони посідали в суспільному ладі й вважали за належний їм набуток; забрало в них такий соціальний статус у соціальній динаміці, що на нього вони, як відчували, мали право. Ці сентименти знайшли своє характерне вираження в антисемітизмі, що в останню чверть XIX сторіччя почав породжувати у кількох країнах специфічні політичні рухи, базовані на ворожості до євреїв. Євреї перебували майже скрізь, і їх легко можна було зробити символом усього щонайненависнішого в несправедливому світі, несправедливість якого не в останню чергу полягала в його відданості ідеям Просвітництва й Французької революції, що їх емансипувала, чим і зробила їх настільки помітнішими. Вони могли правити за символи ненависного капіталіста/фінансиста, революційного агітатора, розтліваючого впливу “безрідних інтелектуалів” та нових ЗМІ, конкуренції (якою ж іще вона могла бути, коли не “нечесною?”), що віддавала їм диспропорційно велику частку робіт у певних професіях, які вимагали освіти, а також чужинця й профана як такого. Не згадуючи вже загальноприйнятого поміж старомодних християн погляду, що вони вбили Ісуса Христа.

Нелюбов до євреїв і справді була повсюдною в Західному світі, а їхнє становище в суспільстві XIX сторіччя дійсно було двозначне. І все ж той факт, що робітники-страйкарі могли, навіть бувши членами нерасистських робітничих

рухів, нападати на крамарів-євреїв чи вважати своїх роботодавців за євреїв (незрідка так воно й бувало, надто в зонах Центральної та Східної Європи), не повинен змушувати нас розглядати їх як прото-націонал-соціалістів, не більше принаймні, ніж зрозумілий антисемітизм едвардіансько-британських ліберальних інтелектуалів на кшталт Групи Блумсбері зробив би їх симпатиками *політичних* антисемітів радикальної правіці. Селянський антисемітизм Східно-Центральної Європи, де з практичних причин євреїв був точкою контакту між життєвими потребами селянина й зовнішньою економікою, від якої ті потреби залежали, був, звісно, постійніший і вибуховіший, і набував дедалі більшої вибухонебезпечності в міру того, як слов'янські, мадярські чи румунські сільські суспільства стало трясти незбагненними землетрусами сучасного світу. В середовищі таких темних людей досі ще вірили в байки про жертвоприносини християнських дітей євреями, тож моменти соціальних вибухів призводили до *погромів*, заохочуваних реакціонерами в царській імперії, особливо після вбивства Олександра II соціальними революціонерами в 1881 році. Звідси прямі дороги ведуть від первісного стихійного антисемітизму до винищення єврейства під час Другої Світової війни. Авжеж, стихійний антисемітизм породив такі східноєвропейські фашистські рухи, що мали масову основу, помітними серед яких були угорський Стрілохрест і румунська Залізна Гвардія. Хай там як, а на колишніх територіях Габсбургів і Романових цей зв'язок був куди зрозуміліший, ніж у Німецькому Райху, де стихійний сільський і провінційний антисемітизм, хоч і сильний та глибоко закорінений, був не такий насильницький, сказати б навіть, толерантніший. Євреї, що в 1938 році повтікали з допіру окупованого Відня до Берліна, були вражені відсутністю вуличного антисемітизму. Тут насильство йшло згори, з урядовими розпорядженнями, от як у листопаді 1938-го (Kershaw, 1983). І все ж не порівняти випадкової, непостійної дикості погромів із тим, що настало поколінням пізніше. Жменька загиблих у 1881 році, від 40 до 50 жертв Кишинівського погрому 1903-го збурили світ — і справедливо, бо в ті дні перед наступом варварства така кількість жертв здвалася нестерпною світові, що сподівався поступального розвитку цивілізації. Навіть куди більші погроми, якими супроводжувалися масові селянські повстання Російської Революції 1905 року, принесли просто скромні жертви, коли судити за пізнішими мірками: усього якихось 800 загиблих. Це можна порівняти з 3 800 євреями, що їх убили литовці у Вільнюсі (Вільні) за три дні 1941 року, коли німці напали на СРСР і масові винищення ще не набули свого розмаху.

Нові праворадикальні рухи, які покликалися на ці старіші традиції нетерпимості, хоч і фундаментально їх переробляли, особливо апелювали до нижчих і середніх груп європейських суспільств, а формулювали їх як фразеологію й теорію націоналістичні інтелектуали, що виникли як течія у 1890-их. Сам термін "націоналізм" придумали саме в тому десятиріччі, щоб схарактеризувати цих нових речників реакції. Войовничість середнього й підсереднього класів прихилилася до радикально правих здебільшого в країнах, де ідеології демократії й лібералізму не були панівними, або серед тих верств, що не ототожнювалися з

ними, себто в країнах, що не пройшли чогось подібного до Французької революції. Бо й справді, в корінних країнах західного лібералізму: у Британії, Франції й США — загальна гегемонія революційної традиції не допускала виникнення скільки-небудь істотних масово-фашистських рухів. Це помилка, коли переплутують расизм американських популістів чи шовінізм французьких республіканців із протофашизмом: то все були ліві рухи.

Хоча це не означало, нібито, коли гегемонію Свободи, Рівності й Братерства усунути з дороги, старі інстинкти не приліпляться самі до нових політичних гасел. Можна не сумніватися, що активістів Свастики випадало набирати переважно з провінційних професіоналів у Австрійських Альпах: з ветеринарів, землемірів тощо, — які були колись місцевими лібералами, освіченою й емансипованою меншістю в оточенні, де панував селянський клерикалізм. Десь так і пізніше в ХХ сторіччі розпад класичних пролетарських робітничих та соціалістських рухів дав вільний вихід інстинктивному шовінізму й расизму стількох трудівників фізичної праці. А доти вони, хоч і не мали імунітету від подібних сентиментів, усе ж не зважувалися висловлювати їх публічно, з лояльності партіям, що палко виступали проти такого фанатизму. Після шістдесятих ксенофобія й політичний расизм на Заході подибуються в основному серед верств фізичної праці. Однак у тих десятиліттях, коли зароджувався фашизм, ці речі були прикметними для людей, що не каляли рук брудною роботою.

Середня й підсередня верстви залишалися головною опорою подібних рухів протягом усієї доби підйому фашизму. Цього не дуже заперечують навіть ті історики, що намагаються переглянути консенсус “практично” всякого здійсненого в проміжку 1930-60-их аналізу підтримки нацистам (Childers, 1983; Childers, 1991, pp. 8, 14-15). Взяти хоча б один випадок з-поміж багатьох досліджень членства й підтримки таких рухів у міжвоєнній Австрії: з націонал-соціалістів, обраних членами муніципальної ради у Відні 1932 року, 18 відсотків були підприємцями, 56 — “білими комірцями”, конторськими й державними службовцями, ще 14 — робітниками. Із нацистів, обраних до п’яти австрійських зібрань поза Віднем того самого року, 16 відсотків були підприємцями й фермерами, 51 — конторськими службовцями тощо й 10 — робітниками (Larsen et al., 1978, pp. 766-67).

Це не означає, нібито фашистські рухи не могли здобувати істинно масової підтримки серед трудящої бідноти. Хай нам з чого склалися кадри румунської Залізної Гвардії, а підтримували її вбогі селяни. Електорат угорського Стрілохреста складався переважно з робітничого класу (оскільки Комуністична партія була заборонена, а Соціал-Демократична, завжди невеличка, платила ціну за те, що режим Хорті її терпів), а після поразки австрійської соціал-демократії в 1934 році робітники помітно переметнулися до Нацистської партії, особливо в австрійських провінціях. До того ж, коли тільки фашистські уряди законно перебирали на себе владу, як то було в Італії й Німеччині, куди більше робітників із колишніх соціалістів та комуністів, ніж ліва традиція воліє визнавати, починало співпрацювати з новими режимами. Незважаючи на це, оскільки фашистським

рухам непросто було покликатися на істинно традиційні елементи в сільському суспільстві (хіба що зміцнившись, як у Хорватії, організаціями на кшталт Римської Католицької церкви), й оскільки вони були заклятими ворогами ідеологій і партій, які ідентифікувалися з організованими робітничими класами, своїх осововних виборців вони природно знаходили в середніх верствах суспільства.

Яке ж поширення в середньому класі мав первісний заклик фашизму? На це запитання немає такої певної відповіді. Звісно, він дуже приваблював молодь середнього класу, надто ж студентів університетів континентальної Європи, які в міжвоєнний час (це загальновідомо) хилилися до ультраправих. 13 відсотків членів італійського фашистського руху в 1921 році (себто до “маршу на Рим”) були студенти. У Німеччині від 5 до 10 відсотків усіх студентів були членами нацистської партії уже в 1930 році, коли величезна більшість майбутніх наци ще й не починала цікавитися Гітлером (Kater, 1985, p. 467; Noelle/Neumann, 1967, p. 196). Як ми ще переконаємося, тут був потужно представлений елемент колишніх офіцерів із середнього класу — той тип, що для нього Велика Війна, з усіма її жахіттями, була мов гірська вершина його особистого досягнення, звідки погляд показував лише безвідрадні низовини його майбутнього цивільного життя. Це були, звісно, сегменти середньої верстви, особливо чутливі до закликів активізму. В широкому розумінні слова, приваба радикально правого була тим дужче, чим більша загроза виникала для збереження реальної чи умовно сподіваної діяльності середнього класу, коли гнувся й ламався каркас того, що, як гадалося, мало тримати на місці їхній соціальний лад. У Німеччині подвійний удар Великої Інфляції, що звела вартість грошей до нуля, а за нею — Великої Кризи, радикалізував навіть верству середнього класу, себто чиновників середнього й вищого рівнів, становище яких видавалося забезпеченим і які, за не таких травматичних обставин, щасливо й далі були б консервативними патріотами старого стилю, тужачи за кайзером Вільгельмом, але охоче виконуючи свій обов'язок перед республікою фельдмаршала Гінденбурга, коли б вона на їхніх очах не розвалювалася у них під ногами.

Більшість політично незаангажованих німців у міжвоєнний період тужила за Вільгельмовою імперією. Уже в шістдесяті роки, коли більшість західних німців дійшла висновку (цілком обгрунтованого), що найкращі часи німецької історії вони мають *тепер*, 42 відсотки з цих уже шістдесятирічних людей усе ще вважали, нібито часи до 1914 року були кращими за сьогоднішні, і лише 32 відсотки, які повірили у *Wirtschaftswunder*, економічне чудо, гадали навпаки (Noelle/Neumann, 1967, p. 1967). Ті, що раніше голосували за буржуазний Центр і Праве Крило, в 1930-32 роках масово перекинулися до нацистської партії. Однак не вони були будівниками фашизму.

Такі консервативні середні класи були, звісно, потенційними прибічниками чи навіть наверненнями до фашизму, і все завдяки тому, як накреслено міжвоєнні лінії політичної боротьби. Загроза ліберальному суспільству з усіма його цінностями начебто йшла винятково з правого боку, а загроза суспільному ладові — з лівого. Люди середнього класу вибирали свою політику відповідно до своїх

страхів. Традиційні консерватори зазвичай симпатизували демагогам фашизму й ладні були піти до них у спілку, щоб побороти головного ворога. Італійський фашизм пожав досить добру пресу в двадцятих і навіть у тридцятих, за винятком хіба лівого лібералізму. “Коли не брати до уваги сміливого експерименту фашизму, проминуле десятиріччя виявилось неплідним у царині конструктивного державництва,” — писав Джон Бакан, видатний британський консерватор та автор трілерів. (Смак до писання трілерів, на жаль, рідко зникав разом із лівими переконаннями.) (Graves/Hodge, 1941, p. 248.) Гітлер прийшов до влади завдяки спілці з традиційними правими, яких він потім проковтнув. Генерал Франко залучив до свого національного фронту нічим не примітну на той час іспанську *Фалангу*, бо те, що він репрезентував, було союзом усіх правих сил проти привидів 1789 й 1917 років, поміж якими він не добачав тонших відмінностей. Йому досить-таки пощастило, що він не втягся до Другої Світової на Гітлеровому боці, але він послав корпус добровольців, “Блакитну Дивізію”, побивати безбожних російських комуністів пліч-о-пліч із німцями. Маршал Петен не був, звісно, ні фашистом, ні нацистським симпатиком. Однією з причин, чому після війни так нелегко було розрізнити, де щирі французькі фашисти й пронимецькі колабораціоністи, а де основна частина підтримки режиму Віші маршала Петена, було те, що насправді не було ніякої чіткої риси, яка відділяла б одне від другого. Ті, чії батьки ненавиділи Дрейфуса, євреїв та суку-Республіку, — дехто з постатей Віші був досить старим, щоб і самому все те колись робити, — самі незчулись, як поробилися фанатичними прихильниками гітлерівської Європи. Одне слово, “природна” спілка правих у міжвоєнний період простягалася від традиційних консерваторів, через реакціонерів старого стилю й до зовнішніх облямівок фашистської патології. Традиційні сили консерватизму й контрреволюції були дужі, але незрідка інертні. Фашизм надав їм динаміки й, що, либонь, навіть важливіше, показав приклад перемоги над силами безладу. (Чи не на користь фашистської Італії склалися приказки типу: “Муссоліні примусив поїзди ходити вчасно”?) Достоту як динамізм комуністів став привабою для дезорієнтованих і некерованих лівих після 1933 року, так і успіхи фашизму, надто ж після приходу до влади націонал-соціалістів у Німеччині, справляли враження хвилі майбутнього. Вже сам факт того, що в цей час фашизм здійснив свій помітний, хоч і короткий, вихід на політичну сцену — з усіх країн! — консервативної Великої Британії, засвідчує силу цього “ефекту демонстрації”. Те, що він навернув до своєї віри одного з найвидатніших політиків нації й здобув підтримку одного з найбільших “лордів преси”, має більшу значущість, ніж факт, що рух сера Освальда Мослі невдовзі полишили респектабельні політики, а “Дейлі Мейл” лорда Розерміра незабаром перестала підтримувати Британський Союз Фашистів. Адже в Британії весь світ усе ще, й цілком справедливо, добачав взирець політичної й суспільної стабільності.

III

Виникнення радикально-правого крила після Першої Світової війни безперечно стало відповіддю на небезпеку, ба навіть на реальність соціальної революції й сили робітничого класу взагалі, на Жовтневу революцію й ленінізм зокрема. Без них не було б і ніякого фашизму, бо, хоч ультраправі демагоги й подавали політичний голос, і демонстрували агресивність у багатьох європейських країнах після кінця XIX віку, до 1914 року їх майже незмінно тримали під добрим контролем. До цієї міри апологети фашизму, либонь, і мають слухність, вважаючи, що Ленін породив Муссоліні й Гітлера. Однак було б зовсім неправомірно знімати вину з фашистського варварства твердженнями, що, мовляв, фашисти надихалися раніше коєними варварствами Російської революції й наслідували їх, як майже буквально заявляли декотрі німецькі історики у вісімдесятих (Nolte, 1987).

Однак треба зробити два важливі застереження до тези, буцім виступ правих був в основному відсіччю революційним лівим. По-перше, ця теза недооцінює вплив Першої Світової війни на важливу верству націоналістичних солдатів (вихідців переважно з середнього й підсереднього класів) чи молодиків, які після листопада 1918 року обурювалися втратою свого шансу на героїзм. Так званий фронтовик (*Frontsoldat*) мав відіграти важливу роль у міфології радикально-правих рухів — сам Гітлер був фронтовиком, — і саме з фронтовиків склався основний блок перших ультра націоналістських загонів насильства, от як ті офіцери, що вбили ватажків німецького комунізму Карла Лібкнехта й Розу Люксембург на початку 1919 року; як італійські *squadristi* й німецькі *Freikorps*. 57 відсотків перших італійських фашистів були колишні солдати. Як ми переконалися, Перша Світова війна стала машиною бруталізації світу, а ці люди тішилися вивільненням прихованої в них бруталності.

Сильна заангажованість лівих, починаючи від лібералів, до антивоєнних та антимилітаристських рухів і потужна народна відраза до масового людоубою Першої Світової війни стали причиною того, що багато хто недооцінив виникнення порівняно невеликої, але досить численної меншості, для якої переживання бою, навіть за умов 1914-18 років, стало основним надихаючим чинником; для кого мундир і дисципліна, жертвування (собою й іншими) і кров, зброя й сила стали тим, що надає вартісності життю чоловіка. Вони не писали багато книжок про війну, хоча дехто (особливо в Німеччині) таки написав. Ці тогочасні Рембо були природними рекрутами до радикально правого руху.

А другим застереженням буде те, що свою відсіч праві спрямовували не стільки проти більшовизму як такого, скільки проти всіх рухів, особливо ж організованого робітничого класу, що загрожували існуючому суспільному ладові чи могли бути звинувачені в його крахові. Ленін для них був скорше символом цієї загрози, аніж справжньою дійсністю, що її, для більшості політиків, репрезентували не так соціалістичні робітничі партії, де ватажками були досить помірковані люди, як наростання сили, впевненості й радикалізму робітництва, що надавало старим соціалістичним партіям нової політичної сили, роблячи їх фактично

невід'ємними попорами ліберальних держав. Тож не випадково зразу ж по війні майже вся Європа прийняла вимогу, яку соціалістичні агітатори висунули ще 1889 року: восьмигодинний робочий день.

Саме загроза, якою дихало наростання сили робітництва, найдужче морозила кров у консерваторських жилах, а не саме перетворення профспілкових лідерів та опозиційних ораторів на урядових міністрів, хоча й це сприймалося з гіркотою. Вони ж бо, за визначенням, належали до "лівих". У добу соціального перевороту ніяка чітка лінія не відділяла їх від більшовиків. Справді, чимало соціалістичних партій залобки приєдналося б до комуністів у перші повоєнні роки, коли б ті не відмовили їм у спорідненості. Чоловіком, якого забив Муссоліні після свого "маршу на Рим", був не лідер компартії, а соціаліст Матеотті. Традиційні праві могли добачати в Росії втілення світового зла, але ж повстання іспанських генералів у 1936-му було спрямоване не проти комуністів як таких хоча б тому, що вони становили тільки найменшу частину в Народному Фронті (див. розділ 5). Спрямоване воно було проти підйому народних мас, що до Громадянської війни віддавали перевагу соціалістам та анархістам. Це вже пізніші домисли зробили з Леніна й Сталіна виправдання для фашизму.

І все ж треба з'ясувати саме те, чому відсіч правих сил після Першої Світової війни здобула свої вирішальні перемоги у формі фашизму. Адже екстремістські рухи ультраравих існували й до 1914 року: істеричні націоналісти й ксенофоби, що ідеалізували війну й насильство; нетолерантні й схильні до насильницького примусу, палко антиліберальні, антидемократичні, антипролетарські, антисоціалістичні й антираціоналістичні, що снили кров'ю й землею та поверненням до тих цінностей, які руйнувала сучасність. Вони мали певний політичний вплив у рамках правого крила, а ще — в деяких колах інтелігенції, але ніде вони не домінували й не контролювали.

Тим, що дало їм їхній шанс після Першої Світової війни, був крах старих устроїв, а з ними й старих правлячих класів з їхньою машинерією влади, впливом і гегемонією. Де ці речі лишалися в доброму робочому стані, там не було потреби у фашизмі. Фашизм не набув розвитку в Британії, попри зазначене вище нетривале лоскотання нервів. Тут традиційні консервативні праві сили й далі контролювали ситуацію. Не набув він реального розвитку і в Франції — аж до її поразки в 1940 році. Хоча традиційні французькі праві радикали: монархістська *Action Française* і *Croix de Feu* (Вогняний Хрест) полковника Ла-Рока — були досить готові побивати лівих, але вони не були строго фашистськими. Бо й справді декотрі їх члени забажали навіть приєднатися до Опору.

Знов же, фашизм не був потрібен там, де новий націоналістичний правлячий клас чи група спромогався перебрати на себе владу в країнах, які щойно здобули незалежність. Ці люди могли бути реакціонерами і ще й як виступати за авторитарне правління (з причин, які ми висвітливо нижче), але то була просто фразеологія, що характеризувала всякий поворот до антидемократичної правизни у міжвоєнній Європі. Не було ж істотних фашистських рухів ні в новій Польщі, якою керували авторитарні мілітаристи, ні в чеській частині Чехословаччини.

котра була демократичною, ні в панівному сербському осередку нової Югославії. А коли й існували значні фашистські чи подібні рухи в країнах, чий правитель були стромодними правими чи реакціонерами: в Угорщині, Румунії, Фінляндії, навіть у франкістській Іспанії, де сам Франко не був фашистом, — там їх досить легко було тримати під контролем, якщо тільки німці (скажімо, в Угорщині 1944 року) не натисли. Але це не означає, ніби меншинні націоналістичні рухи в старих чи нових державах не могли знайти привабу в фашизмі, хоча б сподіваючись на фінансову й політичну підтримку від Італії й, після 1933 року, від Німеччини. Безсумнівно, саме так воно й було в Бельгійській Фландрії, Словаччині та в Хорватії.

Оптимальними умовами для тріумфу шалених ультраправих були стара держава та її механізми управління, які більше вже не могли функціонувати; маса розчарованих, дезорієнтованих і невдоволених громадян, що розгубили свої лояльності; сильні соціалістичні рухи, які загрожували чи нібито загрожували соціальною революцією, але насправді не були здатні її здійснити, а також рух націоналістичного протесту проти мирних договорів 1918-20 років. Оце такі були умови, за яких безпомічні старі правлячі еліти піддавалися спокусі звернутися до ультрарадикалів; так італійські ліберали в 1920-22 роках попросили допомоги у фашистів Муссоліні, а німецькі консерватори в 1932-33 удалися до Гітлерових націонал-соціалістів. До того ж саме ці умови перетворювали рухи правих радикалів на могутні організовані й іноді навіть вбрані в уніформу парамілітарні сили (*squadristi*, штурмовики) або, як було в Німеччині під час Великої Кризи, на масові виборчі армії. Однак у жодній з двох фашистських держав фашизм не “завойовував владу”, хоча і в Італії, і в Німеччині лунало багато тріскотні про “захоплення вулиці” й “маршування на Рим”. В обох випадках фашизм прийшов до влади за потуранням чи й навіть (як в Італії) за ініціативою старого режиму, себто в “конституційний” спосіб.

Нового у фашизмі було те, що він, коли вже приходив до влади, відмовлявся грати в старі політичні ігри, й перебирав на себе повністю все, що міг. На тотальне захоплення влади чи винищення всіх супротивників пішло трохи більше часу в Італії (1922-28), ніж у Німеччині (1933-34), але, коли вже цього досягнуто, тоді не лишалося більш ніяких внутрішніх політичних меж для характерної необмеженої диктатури верховного популістського “вождя” (*duce; Führer*).

На цьому місці нам доведеться облишити на хвилину дві однаково неадекватні тези про фашизм, одна з яких фашистська, але її підхопило чимало ліберальних істориків, а друга дорога ортодоксальному радянському марксизму. Не було ніякої “фашистської революції” і не був фашизм вираженням “монополювання капіталізму” чи великого бізнесу.

Фашистські рухи мали елементи революційних рухів остільки, оскільки вони охоплювали людей, що хотіли основоположної перебудови суспільства, часто з виразним антикапіталістичним та антиолігархічним ухилом. Однак кінць революційного фашизму не бігав, а то й не рушав з місця. Гітлер хутко розправився з тими, хто сприймав елемент “соціалістична” в назві Націонал-Соціалістичної Німецької Робітничої партії всерйоз, бо сам він, звісно ж, так до того

елемента не ставився. Утопічна мрія про повернення до такого собі середньовіччя маленької людини, де повно спадкових власників-селян, ремісників на кшталт Ганса Сакса і закосичених білявих дівчат, — це не та програма, яку можна було б реалізувати в провідних державах ХХ віку (за винятком хіба кошмарної версії Гімлерових планів створити расово очищений народ), і вже ж ніяк не за режимів, що, подібно до італійського та німецького фашизмів, були по-своєму віддані справі модернізації й технологічного поступу.

Чого запевне домігся націонал-соціалізм, так це радикальної чистки старих імперських еліт та інституційних структур. Зрештою, єдиною групою, що задумала справжній заколот проти Гітлера й зазнала внаслідок цього децимації, була стара аристократична прусська армія в липні 1944 року. Це знищення старих еліт і структур, яке ще й посилилося після війни завдяки політиці окупаційних західних армій, уможливило зрештою побудову Федеративної Республіки на куди здоровішій основі, ніж збудовано Ваймарську республіку 1918-33 років, що була нічим іншим, як переможена імперія мінус кайзер. Нацизм, звісно, мав і почасти зреалізував свою соціальну програму для мас: свята, спорт, запланований "народний автомобіль", що після Другої Світової війни став відомий світові як фольксваген-"жук". Однак головним його досягненням стала ліквідація Великої Кризи, дієвіша, ніж у будь-якого іншого уряду, оскільки антилібералізм нацистів мав ту позитивну якість, що не зобов'язував їх до апріорної віри у вільний ринок. І все ж нацизм був скорше перелицьованим і воскресеним старим режимом, аніж фундаментально новим і відмінним ладом. Подібно до імперсько-мілітаристської Японії тридцятих (яку ніхто б не назвав революційною системою), то була неліберальна капіталістична економіка, що домоглася разючої динамізації своєї промислової системи. Економічні й інші досягнення фашистської Італії були аж ніяк не такі разючі, що й засвідчила Друга Світова війна. Її військова економіка була незвичайно слабка. Розмови про "фашистську революцію" були риторикою, хоча, безперечно, для багатьох рядових італійських фашистів — щирою риторикою. Це був більшою мірою режим в інтересах старих правлячих класів, котрий заіснував більше для захисту від повоєнного революційного неспокою, а не так, як у Німеччині, де новий режим став реакцією на травми Великої Кризи й на нездатність ваймарських урядів дати їм раду. Італійський фашизм, що в одному розумінні продовжив розпочатий у ХІХ столітті процес італійського об'єднання, створивши таким чином сильніший і централізованіший уряд, мав у своєму активі кілька значущих досягнень. Наприклад, це був єдиний італійський режим, якому пощастило придушити сицилійську мафію й неаполітанську каморру. Проте його історичне значення полягало не в його цілях та досягненнях, а в його ролі як світового першопрохідця нової версії переможної контрреволюції. Муссоліні надихнув Гітлера, а Гітлер ніколи не стомлювався визнавати італійське натхнення й першенство. З другого ж боку, італійський фашизм був і довго лишався аномалією поміж праворадикальних рухів у своїй терпимості до мистецького авангарду, мавши навіть певний смак до цього "модернізму", а також у цілковитому бракові цікавості до антисемітського расизму, аж поки 1938 року Муссоліні завторував Німеччині в цій справі.

Що ж до тези “монополістичного капіталізму”, то сутність справді великого бізнесу така, що він може порозумітися з будь-яким режимом, котрий не береється його експропріювати, і всякий режим мусить порозуміватися з ним. Фашизм був не більшим “вираженням інтересів монополістичного капіталу”, ніж американський Новий Курс чи британські лейбористські уряди, а чи Ваймарська республіка. Великий бізнес на початку тридцятих не так щоб дуже хотів Гітлера, а волів би мати якийсь ортодоксальніший консерватизм. Він не надто його підтримував до Великої Кризи, але й тоді підтримка та була пізній і непослідовна. Однак, коли Гітлер прийшов до влади, бізнес щиро пішов на співпрацю з ним — аж до використання рабської праці й робочої сили таборів винищення для своєї діяльності протягом Другої Світової війни. Бізнес, великий і малий, нажився, звісно, на експропріації євреїв.

І все ж годиться зазначити, що фашизм стосовно до бізнесу мав певні великі переваги над іншими устроями. По-перше, він усунув “лівокрилу” соціальну революцію і здавався навіть головним оплотом боротьби з нею. По-друге, знищив робітничі профспілки й інші обмеження на права керівництва розпоряджатися своєю робочою силою. По суті фашистський “принцип лідерства” був тим, що більшість босів і директорів застосовувала до своїх підлеглих на своїх власних підприємствах, отож фашизм лише надав цій засаді владного виправдання. По-третє, зруйнування робітничих рухів допомогло забезпечити неналежно сприятливий для бізнесу вихід із Депресії. Тоді як у США вищі 5 відсотків одиниць споживання зазнали у проміжку 1929-41 років падіння своєї частки в сукупному (національному) доході на 20 процентів (подібна, хоч і скромніша егалітаріанська тенденція спостерігалась і в Британії та скандинавських країнах), у Німеччині горішні 5 відсотків розжилися на 15 процентів протягом порівнянного періоду (Kuznets, 1956). І, нарешті, як ми вже зазначали, фашизм добре динамізував і модернізував важку промисловість, хоча не так добре, як західні демократії, справувався з ризикованим і довгостроковим плануванням.

IV

Чи став би фашизм аж таким значущим у світовій історії, коли б не було Великої Депресії? Навряд чи. Сама Італія не була багатонадійною базою, з якої потрясати б світ. У двадцятих жоден інший європейський рух праворадикальної контрреволюції не виглядав таким, ніби мав перспективи на майбутнє, і значною мірою чи не з тієї самої причини, з якої невдачею скінчилися повстанські спроби здійснити комуністичну соціальну революцію: після 1917 року революційна хвиля начебто пішла на спад, а економіка почала оживати. У Німеччині стовпи імперського суспільства: генерали, чиновники й інші, — після Листопадової революції й справді надали певну підтримку вільним напіввійськовикам та іншим праворадикальним шаленцям, хоча (і в цьому їх можна було зрозуміти)

основні свої зусилля вони спрямували на збереження нової республіки консервативною, антиреволюційною й, понад усе, здатною підтримувати певний міжнародний простір для маневрування. Однак, коли доводилося вибирати, як було під час Капшового путчу 1920 року чи Мюнхенського заколоту в 1923-му, коли Адольф Гітлер уперше засвітився в заголовках, вони без вагань підтримували статус-кво. Після економічного поліпшення 1924 року Націонал-Соціалістична Робітнича партія скоротилася до огузка, що мав лише 2,5-3 відсотки електорату, набравши на виборах 1928 року трохи більше половини від голосів навіть невеликої й цивілізованої Німецької Демократичної партії, трохи більше п'ятої частини від набраного комуністами і куди менше десятої від голосів, поданих за соціал-демократів. А проте через два роки вона виросла до понад 18 відсотків голосів електорату, ставши другою, за силою, партією в німецькій політиці. Через чотири роки, влітку 1932-го, вона вже була незрівнянно найсильнішою, забравши собі понад 37 відсотків усіх голосів виборців, хоч і не використала цієї підтримки повністю, поки тривали демократичні вибори. Явно Велика Криза зробила Гітлера з політичного маргінала потенційним, і зрештою реальним, господарем країни.

Однак навіть Велика Криза не надала б фашизмові ні тієї сили, ні впливу, що їх він недвозначно виявив у тридцяті, коли б вона привела до влади подібний рух не в Німеччині, державі, якій судилося і своїми розмірами, й економічним та військовим потенціалом, і, не в останню чергу, географічним розташуванням відігравати чільну політичну роль у Європі за будь-якої форми правління. Нищівна поразка у двох світових війнах таки не перешкодила Німеччині закінчити ХХ вік у якості панівної на цьому континенті держави. Достоту, як, у лівому спектрі, перемога Маркса у найбільшій на світі державі ("шостій частині землі", як любили хвалитися комуністи в міжвоєнний період) дала комунізму чільну міжнародну присутність, навіть у ті часи, коли його політична сила поза межами СРСР була нікчемна, так і захоплення Німеччини Гітлером начебто підтвердило успіх муссолінівської Італії й перетворило фашизм на могутню світову політичну течію. Успішна політика агресивно-мілітаристського експансіонізму обох держав (див. розділ 5), підтримана такою ж агресивністю Японії, домінувала в міжнародній політиці десятиліття. Тож цілком природно було, щоб фашизм притягував до себе відповідні держави чи рухи, впливав на них, а вони щоб шукали підтримки Німеччини й Італії і, завдяки експансіонізму цих країн, незрідка її й одержували.

У Європі, з очевидних причин, подібні рухи в переважній своїй більшості належали до правого крила. Так у рамках сіонізму (що на цей час майже винятково зводився до руху ашкеназьких євреїв, мешканців Європи) те крило руху, яке озиралося на італійський фашизм, "ревізіоністи" Володимира Жаботинського, недвозначно бачили й відносили себе до правих, на противагу (панівним) соціалістським та ліберальним сіоністським осередкам. Проте вплив фашизму в тридцятих не міг не бути до певної міри світовим — хоча б тому, що асоціювався з двома динамічними й активними державами. Але ж поза Європою майже не існувало тих умов, що породжували фашистські рухи на рідному континенті. Ось

чому там фашистські чи профашистські рухи коли й виникали, то їхнє політичне становище й функціонування виявлялися куди проблематичнішими.

Звісно, певні характерні риси європейського фашизму відгукнулися й за морями. Дивним було б, коли б Муфтії Єрусалима й інші араби, що чинили опір єврейській колонізації Палестини (та британцям, які цьому сприяли) не вподобали Гітлерового антисемітизму, хоча він аж ніяк не був споріднений із традиційними способами ісламського співіснування з невірними різних типів. Декотрі індуїсти з вищих каст усвідомлювали, подібно до сучасних сингальських екстремістів на Шрі-Ланці, свою расову вищість як офіційно засвідчені первісні “арії” над чорнішими народами свого субконтиненту. І активісти бурів, що їх інтерновано як пронимецьких під час Другої Світової війни, також мали ідеологічну спорідненість із Гітлером і як переконані расисти, й через теологічний вплив елітистського ультраправого крила кальвіністських течій у Нідерландах. Але цього ще замало для доведення того основного положення, що фашизм, як і комунізм, не існував у Азії й Африці (хіба, може, поміж декого з тамтешніх європейських поселенців), бо він начебто не мав ніякого впливу на місцеві політичні ситуації.

Це є незаперечно істинним навіть стосовно до Японії, хоча та країна була союзницею Німеччини й Італії, виступала на їхньому боці в Другій Світовій війні і в її політиці домінували “праві” мотиви. Риси спорідненості між панівними ідеологіями східного й західного кінців “Осі” були й справді сильні. Японці були неперевершені в їхній переконаності у власному расовому верховенстві, в потребі расової чистоти, у вірі в воєнні чесноти самопожертви, в абсолютне прийняття наказів, самозречення і стоїцизм. Усякий самурай підписався б під девізом Гітлерового СС “Meine Ehre ist Treue”, що найкраще перекладається як “Честь — це сліпа субординація”. Це було суспільство жорсткої ієрархії, тотальної відданості індивіда (якщо існує хоч якийсь місцевий відповідник цьому західному термінові) нації та її божественному Імператору й абсолютного відкидання Свободи, Рівності й Братерства. Японці безперешкодно розуміли вагнерівську інтерпретацію міфів про варварських богів, чистих та героїчних середньовічних лицарів і специфічно німецьку природу гір і лісів, наповнених німецькими народними мріями. Вони мали таку саму здатність поєднувати варварську поведінку з витонченою естетичною чутливістю: смак концтабірного ката до Шубертових квартетів. Оскільки фашизм надавався до перекладу на терміни дзен-буддизму, остільки японці й могли його вітати, хоч і не мали в ньому потреби. Однак серед дипломатів, акредитованих до європейських фашистських держав, а особливо серед ультра націоналістських терористичних груп, що займалися вбивствами недостатньо патріотичних політиків, і в Квантунській армії, яка завойовувала, тримала й поневолювала Маньчжурію та Китай, траплялися японці, котрі визнавали ці риси спорідненості й виступали за ближчу ідентифікацію з європейськими фашистськими державами.

І все ж європейський фашизм годі було звести до східного феодалізму з імперською національною місією. Він значною мірою належав до ери демократії й простої людини, тоді як саме поняття “руху” масової мобілізації заради якихось

нових, а насправді облудних революційних цілей, на чолі з лідерами-самовисуванцями не мало ніякого сенсу в Японії Хірохіто. Японським поглядам на світ більше, ніж Гітлер, відповідала пруська армія з її традиціями. Одне слово, попри подібності до німецького націонал-соціалізму (спорідненостей з Італією було куди менше), Японія не була фашистською.

Що ж до держав і рухів, які сподівалися підтримки від Німеччини й Італії, особливо під час Другої Світової війни, коли здавалося, що Вісь перемагає, то не ідеологія була їхнім головним мотивом, хоча декотрі з дрібніших націоналістичних режимів Європи, становище яких цілковито залежало від німецької підтримки (особливо ж усташистська Хорватія), залюбки виставляли себе в ролі більших нацистів, ніж СС. Однак було б безглуздя мати Ірландську Республіканську армію чи орієнтованих на Берлін індійських націоналістів за “фашистських” хоч би в якому розумінні, лише на тій підставі, що і в Другій Світовій війні, як і в Першій, дехто з них провадив переговори задля німецької підтримки, діючи за принципом “ворог мого ворога — мій друг”. Бо й справді, лідер ІРА Френк Раен, що вступав у такі переговори, ідеологічно був настільки антифашист, що подався до Інтернаціональних Бригад битися з генералом Франко в Іспанській Громадянській війні, аж поки його спіймали франкісти й видали Німеччині. Подібні випадки не повинні затримувати нашу увагу.

І все ж лишається материк, де вплив європейського фашизму годі заперечити: Америка.

У Північній Америці інспіровані Європою люди й рухи не мали великого значення поза конкретними іммігрантськими громадами, що їх члени приносили з собою й ідеології своєї колишньої батьківщини, от як скандинави та євреї принесли з собою й схильність до соціалізму, або хто зберіг і певну вірність країні свого походження. Так сентименти американських німців та, меншою мірою, італійців, зробили свій внесок до ізоляціонізму США, хоч і немає переконливих свідчень того, щоб багато з них та були фашистами. Атрибутика парамілітарних формувань, кольорові сорочки й руки, піднесені в салютуванні ватажкам не належали до місцевих правих і расистських рухів, з яких найвідомішим був ку-клукс-клан. Антисемітизм, був, звісно, сильний, хоча його тогочасна “правокрила” американська версія, от як у популярних радіопроповідях отця Когліна з Детройта, більше, либонь, запозичувала з правого корпоративізму європейсько-католицької інспірації. Характерним для США тридцятих було те, що найуспішніший і чи не найнебезпечніший популізм десятиріччя — завоювання Г'ю Лонгом Луїзіани — походив із, за американськими термінами, виразно радикальної й лівої традиції. Він підтинав демократію в ім'я демократії, апелюючи не до обурень дрібної буржуазії чи антиреволюційних інстинктів самозбереження багатих, а до егалітаріанства убогих. Не був цей популізм і расистським. Жоден рух із гаслом “Всяк собі король!” ніяк не міг би належати до фашистської традиції.

Зате в Латинській Америці впливу європейського фашизму судилося здобути відкритість і визнання: як в особах окремих політиків на кшталт колумбійського Хорхе Елієзера Гайтана (1898-1948) та аргентинського Хуана Домінго

Перона (1895-1974), так і в цілих режимах, от як було в 1937-45 роках у Бразилії, в *Estado Novo, Новій Державі* Жетуліу Варгаша. По суті, й попри безпідставні страхи США перед нацистським оточенням із півдня, головний наслідок фашистського впливу в Латинській Америці так і лишився внутрішнім. Крім Аргентини, що недвозначно виказувала свою прихильність Осі, але чинила так і до Перонового приходу до влади в 1943 році, й опісля, уряди західної півкулі вступали у війну на боці США, бодай номінально. Правда, однак, і те, що в декотрих південноамериканських країнах їхні військові послуговувалися моделлю німецької системи, або ж їх готували німецькі чи навіть нацистські кадри.

Фашистський вплив південніше Ріо-Гранде легко пояснити. Після 1914 року США, як на “погляд з півдня”, більше вже не виглядали, як то було в ХІХ столітті, союзником місцевих сил прогресу й дипломатичною противагою імперським чи екс-імперським іспанцям, французам та британцям. Новоімперіалістичні завоювання США 1898 року, Мексиканська революція, не кажучи вже про виникнення нафтової та бананової промисловостей, породили “антиянкійський” антиімперіалізм у латиноамериканській політиці, якого аж ніяк не розходжував очевидний у першій третині сторіччя смак Вашингтону до дипломатії канонерок і десантів морських піхотинців. Віктор Рауль Гайя де ла Торре, засновник Американського Народного Революційного Альянсу (APRA), мав панлатиноамериканські амбіції, попри обмеженість цієї організації рідним Перу, й планував, щоб підготовку його кадрів здійснював у Нікарагуа уславлений антиянкійський бунтівник Сандіно. (Тривала партизанська війна Сандіно після 1927 року проти північноамериканської окупації згодом надихнула “сандіністську” революцію в Нікарагуа вісімдесятих років.) До того ж ослаблені Великою Депресією США тридцятих виглядали неначе не такими вже грізними й панівними, як доти. Те, що Франклін Д. Рузвельт облишив канонерки й морських піхотинців своїх попередників, можна було розцінювати не лише як “політику доброго сусіди”, а й (цілком хибно) як знак слабкості. Латинська Америка тридцятих не схильна була задивлятися на північ.

А от фашизм, коли було подивитися на нього через океан, безперечно виглядав історією про успіх на все десятиліття. Якщо у світі й існував взірєць для наслідування багатонадійним політикам континенту, що завжди брав натхнення в культурно гегемонійних регіонів, то такі потенційні проводирі країн, котрі завжди роззиралися, де б підхопити рецепт, як стати сучасним, багатим і великим, тепер, звісно, задивлялися на Берлін і Рим, оскільки Лондон із Парижем уже давали не надто багато політичного натхнення, а Вашингтон вийшов із гри. (На Москву все ще дивилися в основному, як на модель соціальної революції, що обмежувало її політичну привабливість.)

І все ж наскільки відмінними від тих європейських взірців були політичні напрямки й досягнення людей, що не робили секрету зі своєї інтелектуальної заборгованості перед Гітлером і Муссоліні! Я досі пам'ятаю, який я був приголомшений, почувши це з вуст президента революційної Болівії, коли він, оком не моргнувши, визнав такий зв'язок у приватній розмові. Тоді в Болівії солдати з по-

комуністичним партіям дозволили вперше вийти з нелегальності. Неподолання прірва між ідеологічними правими й поміркованими лівими підірвала австрійську демократію в 1930-34 роках, хоча після 1945 року демократія процвітала в тій країні за достеменно такої самої двопартійної системи католиків і соціалістів (Seton Watson, 1962, p. 184). Іспанська демократія зламалась за такого самого перенапруження в тридцятих. Драматичним є контраст між тією подією й догвірним переходом від франкістської диктатури до плюралістської демократії в сімдесятих.

Ті шанси стабільності, що їх мали такі режими, не змогли пережити Великої Депресії. Ваймарська республіка впала переважно тому, що Велика Криза унеможливила дотримання мовчазної згоди між державою, підприємцями й організованими робітниками, яка й тримала її на плаву. Промисловість з урядом відчували, що в них немає іншого вибору, як тільки вдатися до скорочення економічних та соціальних видатків, а масове безробіття зробило решту роботи. У середині 1932 року націонал-соціалісти й комуністи поділили між собою абсолютну більшість усіх німецьких голосів, а віддані Республіці партії разом зібрали трохи більше третини. І навпаки: годі заперечити, що стабільність демократичних режимів після Другої Світової війни, і в тому числі й Федеративної Республіки Німеччини, засновувалась на економічних чудесах тих десятиліть (див. розділ 9). Де уряди мають досить, щоб розподіляти й задовольняти всіх претендуючих, а рівень життя більшості громадян постійно зростає в будь-якому випадку, там температура демократичної політики рідко підскакує до лихоманкової позначки. Компроміс і консенсус здебільшого переважали, тож навіть найпалкіші прихильники знищення капіталізму визнавали, що цей статус-кво не такий нестерпний на практиці, як у теорії, і навіть найбезкомпромісніші поборники капіталізму визнавали за само собою зрозуміле системи соціального забезпечення та регулярні переговори з профспілками про підвищення платні й додаткові виплати.

І все ж, як засвідчила сама Велика Криза, це лише частина відповіді. Дуже схожа ситуація: відмова організованих робітників прийняти пов'язані з Депресією скорочення видатків — призвела до падіння парламентського уряду й зрештою до номінації Гітлера главою уряду в Німеччині, а от у Британії — лише до різкого зміщення від лейбористського до (консервативного) "Національного Уряду" в рамках стабільної й зовсім не захитаної парламентської системи²⁶. Депресія не призводила автоматично до призупинення чи скасування представницької демократії, що з усією очевидністю впливає з її політичних наслідків у США (Рузвельтів Новий Курс) і в скандинавських країнах (тріумф соціальної демократії). Лише в Латинській Америці, де урядові фінанси залежали переважно від експорту одного-двох первинних продуктів, ціна на які впала раптово й драматично (див. розділ 3), Криза призвела до майже негайного й автоматичного падіння урядів, які тільки були там, а допомагали урядам упасти здебільшого військові пуччі. Тут слід додати, що політична зміна в протилежному напрямі відбулася тоді і в Чилі та Колумбії.

В основі своєї ліберальна політика була вразлива, бо характерна для неї форма уряду, представницька демократія, рідко була переконливим способом керування державами, а обставини Віку Катастрофи рідко гарантували умови, що надали б їй життєздатності, не кажучи вже про дієздатність.

Першою з цих умов була та, що їй потрібні загальна згода й легітимність. Сама демократія спирається на цю згоду, але не створює її, окрім хіба того, що за стійких і стабільних устроїв сам процес регулярного голосування мав тенденцію давати громадянам, навіть тим, які перебувають у меншості, відчуття, що виборчий процес узаконює створювані ним уряди. Але небагато з міжвоєнних демократій були стійкі. Справді, до початку XIX століття демократія була рідкістю поза США й Францією (див. *Вік Імперії*, розділ 4). Дійсно, щонайменше десять із європейських держав були після Першої Світової війни або цілковито новими, або настільки зміненими порівняно зі своїми попередницями, що не мали для своїх громадян ніякої особливої легітимності. Ще менше демократій були стабільними. Політика держав у Вік Катастрофи надто часто була політикою кризи.

Другою ж умовою був рівень сумісності між різними компонентами “народу”, чие суверенне голосування й мало визначити спільний для всіх уряд. Офіційна теорія ліберально-буржуазного суспільства не визнавала “народ” за набір груп, спільнот та інших колективностей з інтересами як такими, хоча антропологи, соціологи й всі політики-практики визнавали. Офіційно народ, скорше такий собі теоретичний концепт, а не реальний комплекс людських істот, складався з якогось зібрання самодостатніх індивідів, чії голоси склалися в арифметичні більшості й меншості, що переводилися у вибрані зібрання як уряди більшості й опозиції меншості. Де демократичне голосування переходило через лінії поділів національного населення чи де можливо було залагодити або розрядити конфлікти між ними, там демократія була життєздатна. Однак у добу революції й радикальних соціальних напружень не так класовий мир бував правилом, як класова боротьба переходила в політику. Ідеологічна й класова непримиренність могла підірвати демократичний уряд. До того ж абияк склепані мирні врегулювання після 1918 року розмножили те, що ми, наприкінці XX віку, знаємо як фатальний вірус демократії, а саме: розкол збору громадян виключно по етнічно-національних чи релігійних лініях (Glenny, 1992, pp. 146-48), от як у колишній Югославії й Північній Ірландії. Три етнічно-релігійні спільноти голосують як блоки в Боснії; дві непримиренні громади — в Ольстері; шістьдесят дві політичні партії, що з них кожна представляє плем'я чи клан, у Сомалі... Таке, як нам відомо, забезпечує не основу для демократичної політичної системи, а, якщо тільки одна котрась із груп-суперниць чи якась стороння влада не є досить сильна, щоб установити (недемократичне) домінування, лише стабільність і громадянську війну. Падіння трьох багатонаціональних імперій: Австро-Угорщини, Росії й Туреччини — вилилося в заміну тих трьох наднаціональних держав, чії уряди були нейтральні щодо численних національностей, якими правили, куди більшою кількістю багатонаціональних держав, що з них кожна асоціювалася вже з *однією* чи щонайбільше з двома-трьома етнічними спільнотами в межах її кордонів.

Третьою умовою була та, що демократичним урядам не доводилося здійснювати забагато керування. Парламенти заіснували не так для керування, як для контролю влади тих, хто керує, — така функція, що досі очевидна у стосунках між Конгресом і Президентом США. Вони були засобами, які накреслено, щоб були гальмами, а їм довелося виступати в якості двигунів. Суверенні зібрання, обрані на основі обмеженого, але дедалі ширшого права голосу, ставали, звісно, починаючи від Віку Революції, дедалі звичайнішим явищем, але буржуазне суспільство XIX століття вирішило, що більшість життів його громадян матимуть місце не в сферу урядування, а в саморегульованій економіці та в світі приватних і неофіційних спілок (“громадянське суспільство”)²⁷. Воно обійшло труднощі керування урядами через обрані зібрання у два способи: через несподівання від своїх парламентів надто великого керування чи навіть законодавства й через забезпечення того, щоб уряд, чи скорше адміністрація, міг продовжувати працювати незалежно від їхніх забаганок. Як ми вже переконалися (див. розділ 1), комплекси незалежних, постійно призначуваних державних урядовців стали істотним засобом урядування в сучасних державах. Парламентська більшість була істотно важливою тільки там, де треба було ухвалювати чи схвалювати чільні й суперечливі виконавчі рішення, а організовувати чи підтримувати відповідний корпус прихильників стало головним завданням урядових керівників, оскільки, за винятком Америк, виконавча влада за парламентських устроїв обиралася зазвичай не прямим голосуванням. У державах з обмеженим правом голосу (себто де електорат складається переважно з багатой, могутньої чи впливової меншості) це полегшувалося за допомогою загального консенсусу стосовно до того, що становить їхній колективний інтерес (“національний інтерес”), не згадуючи вже ресурсів роздавання посад партією-переможницею.

XX вік примножив ті випадки, коли урядам доводилося урядувати-керувати. Той тип держави, що обмежувалась забезпеченням основних правил для бізнесу й громадянського суспільства та ще дбала про поліцію, в'язниці й збройні сили для приборкання внутрішньої й зовнішньої небезпеки, “держава — нічний сторож” політичної мудрості, застаріла, як і ті “нічні сторожі”, що надихнули цю метафору.

Четвертою умовою було багатство, процвітання. Демократії двадцятих гинули під натиском революції й контрреволюції (Угорщина, Італія, Португалія) чи національного конфлікту (Польща, Югославія), а демократичні режими тридцятих не витримували перенапружень Кризи. Щоб переконатися в цьому, досить лише порівняти політичну атмосферу Ваймарської Німеччини й Австрії двадцятих із політичною атмосферою Федеративної Німеччини й Австрії після 1945 року. Навіть національним конфліктам легше було давати раду, поки політики від кожної меншості мали доступ до державної годівниці. Сила Аграрної партії у Чехословаччині, єдиній істинній демократії Східно-Центральної Європи, полягала в тому, що вона надавала пільги всім національностям. А в тридцятих навіть Чехословаччина не змогла втримати прикупі чехів, словаків, німців, угорців та українців.

За цих обставин демократія запевне ставала механізмом формалізування поділів між непримиренними групами. Досить часто навіть за найкращих обставин вона ніяк не могла створити сталої основи для демократичного урядування, надто коли теорія демократичного представництва застосовувалася в найпедантичніших версіях пропорційної репрезентації²⁸. Де в час кризи не виявлялося парламентської більшості, от як у Німеччині (на відміну від Британії)²⁹, там виникала спокуса вдатися до чогось іншого. Навіть у стабільних демократіях багато громадян дивляться на імпліковані системою політичні поділи радше як на збитки, а не як на переваги системи. Сама політична риторика рекламує кандидатів і саму партію більш як представників національного, а не вузько партійного інтересу. В часи кризи видатки на систему здаються недозволено великими, а вигоди від неї — непевними.

За цих обставин легко зрозуміти, що парламентська система в державах — наступниця колишніх імперій, а також у більшості середземноморських і латиноамериканських країн, була кволим паростком, посадженим у кам'янистий ґрунт. Найсильніший аргумент на її користь, що, мовляв, хоч яка вона погана, але все ж таки ліпша за будь-котру іншу альтернативну систему, сам по собі суперечливий. У міжвоєнний період вона рідко коли виглядала реалістичною й переконливою. Навіть її поборники промовляли не на повен голос, мов не мали в ній певності. Здавання нею позицій скидалося на неминучість, бо ж навіть у Сполучених Штатах поважні, але аж занадто похмурі спостерігачі зазначали: «Це може статися й тут» (Sinclair Lewis, 1935). Ніхто всерйоз не передрікав і не сподівався її повоєнного відродження, а ще менше — її повернення, хай і на короткий час, у якості панівної на всій планеті форми урядування на початку дев'яностих. Для тих, хто в цей час озирався на міжвоєнний період, падіння ліберальних політичних систем здавалося короткою перервою в столітньому завоюванні ними світу. На жаль, в міру наближення нового тисячоліття, непевності довкола політичної демократії уже не видавалися надто віддаленими. Можливо, світ невдало вступає до такого періоду, коли її переваги більше вже не виглядатимуть такими очевидними, як у період 1950-90 років.

РОЗДІЛ **5**

ПРОТИ СПІЛЬНОГО ВОРОГА

Завтра для юних поети вибухатимуть бомбами,
Прогулянки понад озером, тижні довшеного спілкування;
Завтра перегони велосипедні
У передмістях літніми вечорами. А нині — бій...

В.Г.Оден, "Іспанія", 1937

Люба матусю! З усіх людей, я знаю, ти єдина найкраще це відчуєш, тому найостанніші мої думки линуть до тебе. Не звинувачуй нікого, крім мене, в моїй смерті, бо ж я сам вибрав свою долю.

Не знаю, що й написати тобі: голова ясна, а не знаходжу потрібних слів. Я знайшов своє місце в Армії Визволення, і помираю, коли вже сяє здала світло перемоги... За якусь хвилину мене розстріляють разом із двадцятьма трьома іншими товаришами.

Після війни ти повинна написати заяву на пенсію. У тюрмі тобі видадуть мої речі, тільки татову спідню сорочку я лишаю на собі, бо не хочу труситися від холоду...

І ще раз кажу тобі: до побачення! Тримайся!

Твій син.

Спартакo

Спартакo Фонтано, металіст, 22 роки,
член групи Місака Манучяна
Французького Опору

I

Дослідження громадської думки — це дитя Америки тридцятих років, адже саме Джордж Гелап у 1936 році поширив “вибірковий огляд” ринкових дослідників і на політику. Поміж перших результатів цієї нової технології є один, що вразив би всіх президентів США до Ф.Д.Рузвельта й вразить усіх читачів, що виростили вже після Другої Світової війни. Коли в січні 1939 року американців запитали, кого б вони бажали бачити переможцем, якщо спалахне війна між СРСР і Німеччиною, то 83 відсотки висловились за радянську перемогу й лише 17 — за німецьку (Miller, 1989, pp. 283-84). У сторіччі, над яким домінувала конфронтація між антикапіталістичним комунізмом Жовтневої революції, представленим СРСР, та антикомуністичним капіталізмом, де найбільшим верховою були США, чи ж могло бути щось аномальніше за цей вияв симпатії, чи принаймні преференції, до батьківщини світової революції, а не до переконано антикомуністичної країни з виразно капіталістичною економікою. Тим більше, що саме в цей час, як ніколи, лютувала в СРСР сталінська тиранія, і всі про це знали.

Та історична ситуація була, звісно, виняткова й порівняно короткочасна. Протривала вона щонайбільше від 1933 (коли США офіційно визнали СРСР) до 1947 року (коли ті два ідеологічні табори законфронтували як вороги в “холодній війні”), але, реальніше, від 1935 до 1945 року. Сказати б інакше, вона визначалася підйомом і падінням гітлерівської Німеччини (1933-45) (див. розділ 4), проти якої США й СРСР вели спільну боротьбу, оскільки вважали її за більшу небезпеку, ніж добачали одне в одному.

Причини, чому вони так учинили, виходять за рамки узвичаєних міжнародних стосунків чи державної політики, й саме це робить такою значущою ту аномальну заблокованість держав і рухів, які вступили в Другу Світову війну й виграли її. А викував цей союз проти Німеччини той факт, що це була не просто якась нація-держава з підставами бути невдоволеною своїм становищем, а така, чий політика й зазіхання визначалися її ідеологією. Одне слово, що то була фашистська держава. Коли б не брати цього до уваги чи не оцінювати, тоді звичайні розрахунки тієї *Realpolitik* трималися купи. Німеччині можна було чинити опір, можна було її умиротворяти, зрівноважувати чи, при потребі, й дати їй бій, залежно від інтересів державної політики тієї чи іншої країни й загальної ситуації. По суті за період 1933-41 років у різні моменти всі інші ключові гравці міжнародної гри перепробували всі названі способи ставитися до Німеччини. Лондон і Париж задобрювали Берлін (себто пропонували поступки за рахунок інших), Москва перейшла від опозиції до зичливого нейтралітету в обмін за територіальні здобутки, і навіть Італія з Японією, чий інтереси вивели їх на “співвісність” із Німеччиною, з’ясували, що ці ж їхні інтереси підказують їм, що тим часом, у 1939 році, на перших стадіях Другої Світової війни, їм краще постояти збоку. Вийшло ж так, що логіка Гітлерової війни зрештою таки втягла всіх їх до неї.

Але що ближче до кінця тридцятих, то зрозуміліше ставало: йдеться про більше, ніж про відносну рівновагу сил між націє-державами, з яких складалася міжнародна (себто первісно європейська) система. Справді, політику Заходу (від СРСР через Європу до Америки) можна найкраще зрозуміти не через змагання держав, а як таку собі міжнародну ідеологічну громадянську війну. Як ми ще переконаємося, це не найліпший спосіб зрозуміти політику Афрозії й Далекого Сходу, де панував фактор колоніалізму (див. розділ 7). І, як з'ясувалося, вирішальні лінії в цій громадянській війні пролягли не між капіталізмом як таким і комуністичною соціальною революцією, а між ідеологічними родинами: з одного боку, між спадкоємцями Просвітництва XVIII століття й великих революцій, включаючи сюди, очевидно, й Російську революцію, та з її опонентами з другого. Одне слово, кордон проліг не між капіталізмом і комунізмом, а між тими, що XIX століття назвало б “прогресом” і “реакцією”, — ото тільки, що ці терміни більше вже не вважалися цілком відповідними.

Це була міжнародна війна, оскільки вона порушувала по суті одні й ті самі питання в більшості західних країн. Це була громадянська війна, бо лінії між про-й антифашистськими силами проходили через кожне суспільство. Ніколи ще не було такого періоду, коли патріотизм, у розумінні автоматичної лояльності громадянина до свого національного уряду, цінувався менше. Коли закінчилася Друга Світова війна, на чолі щонайменше десяти старих європейських країн стояли люди, що на початку її (а в випадку Іспанії, то на початку Громадянської війни) були бунтівниками, політичними вигнанцями чи принаймні особами, які вважали уряди своїх країн за аморальні й незаконні. Чоловіки й жінки, незрідка з “глибинки” політичних класів своїх країн, вибирали лояльність комунізму (себто Радянському Союзові), ставлячи її вище вірності рідній державі. “Кембриджські шпигуни” та японські члени шпигунської мережі Зорге (з більшим, можливо, практичним ефектом) були тільки двома групами з багатьох³⁰. А з другого боку придумали термін “квіслінг” (за прізвищем одного норвезького нациста) для назви тих політичних сил всередині атакованих Гітлером держав, які вирішували, не з практичних міркувань, а радше з переконаності, приєднатися до ворога своєї країни.

Це було істинним навіть стосовно до людей, що керувалися більше патріотизмом, ніж світовою ідеологією. Адже навіть традиційний патріотизм тепер розколовся. Такі палко імперіалістичні й антикомуністичні консерватори, як Вінстон Черчіль, і люди реакційно-католицького тла на кшталт Де Голя вирішували дати бій Німеччині не через якусь особливу ворожість до фашизму, а через “певну ідею Англії” або “*une certaine idée de la France*”. Однак навіть і для таких людей їхня участь у боротьбі могла бути частиною міжнародної громадянської війни, оскільки їхнє поняття патріотизму не обов'язково було концептом їхніх урядів. Приїхавши до Лондона й заявивши 18 червня 1940 року, що “Вільна Франція” під його проводом продовжуватиме боротьбу з Німеччиною, Шарль де Голь учинив акт бунту проти законного уряду Франції, який конституційно ухвалив покінчити з війною й майже напевне, на той час, був підтриманий у цьому рішенні вели-

кою більшістю французів. Безперечно, й Черчіль у подібній ситуації вчинив би десь так само. Коли б Німеччина виграла війну, то французький уряд поставився б до де Голя як до зрадника, достоту як і росіяни, що боролися проти СРСР на стороні німців, були засуджені їхньою країною після 1945-го. Достеменно так і словаки з хорватами, чії країни отримали перший смак здобутої державної незалежності як сателіти гітлерівської Німеччини, розглядали лідерів своїх держав воєнного часу ретроспективно або як патріотів і героїв, або як фашистських посіпак, залежно від ідеологічної точки зору: члени кожного народу билися по обидва боки³¹.

А тим, що зв'язало усі ці національні громадянські розколи в єдину світову війну, і міжнародну, й громадянську, стало виникнення гітлерівської Німеччини. Чи, коли точніше, похід, у проміжку 1931-41 років, за завоювання світу, в який вирушили поєднані Німеччина, Італія й Японія, на чолі з Німеччиною, центральною опорою коаліції. І з цих трьох країн гітлерівська Німеччина виявилася найбезоглядніше, найочевидніше відданою справі знищення цінностей та інституцій "західної цивілізації" Доби Революції, а також спроможною виконати свій варварський задум. Потенційні жертви Японії, Німеччини й Італії стежили, як ці держави, названі "Віссю", крок за кроком поширювали свої загарбання, ведучи справу до всеосяжної війни, яка після 1931 року здавалася неминучою. Як казали тоді, "фашизм — це війна". У 1932 році Японія вторглася в Маньчжурію й зробила там маріонеткову державу. У 1932-му вона ж захопила Китай північніше Великої стіни й висадила в Шанхаї. У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Гітлер — із програмою, якої зовсім не приховував. У 1934 році коротка громадянська чвара в Австрії усунула австрійську демократію, увінчавшись напівфашистським режимом, що відзначився в основному опором об'єднанню з Німеччиною і ліквідацією (цього разу з італійською допомогою) нацистського державного перевороту, який убив австрійського прем'єр-міністра. У 1935 році Німеччина денонсувала мирні договори, знов поставши чільною військовою й морською державою, знов забравши собі (згідно з плебісцитом) Саарську область на західному своєму кордоні й демонстративно вийшовши з Ліги Націй. Того ж самого року Муссоліні, подібно зневаживши міжнародну думку, вторгся в Ефіопію, продовживши завоювання й колонізацію її в 1936-37 роках, після чого також порвав зі своїм членством у Лізі. У 1936-му Німеччина повернула собі Райнланд, а в Іспанії військовий заколот, із відкритою допомогою й інтервенцією з боку Італії й Німеччини, започаткував великий конфлікт, Іспанську Громадянську війну, про яку поведем мову нижче. Дві фашистські держави вступили у формальний союз, вісь Рим-Берлін, тоді як Німеччина й Японія уклали "Антикомінтернівський Пакт". У 1937 році Японія знову вторглася в Китай, ступивши на шлях відкритої війни, що припинилась аж у 1945-му. У 1938 році Німеччина явно відчула, що настав час і їй завойовувати. У березні вторглася в Австрію й анексувала її, не зустрівши збройного опору, а потім, після різних погроз, Мюнхенська угода у жовтні розірвала Чехословаччину, передавши великі її частини Гітлерові, знов же без боротьби. Решту країни захоплено в березні 1939-го, і тоді Італія, що кілька

місяців не демонструвала імперських амбіцій, і собі розохотилася, загарбавши Албанію. І, майже без перерви, Європу паралізувала Польська криза, що знов виникла з німецьких територіальних домагань. А Польська криза вилилася в Європейську війну 1939-41 років, яка переросла в Другу Світову війну.

Однак було щось інше, що сплело нитки окремих національних політик у єдину міжнародну тканину: послідовна й дедалі помітніша слабкість ліберально-демократичних держав (переможниць, до речі, в Першій Світовій війні); їхня нездатність чи неготовність діяти, чи поодинці, чи спільно, щоб зупинити наступ їхніх ворогів. Як ми переконались, саме ця криза лібералізму й зміцнила і аргументи, й сили фашизму та авторитарного правління (див. розділ 4). Мюнхенська угода 1938 року чудово продемонструвала це поєднання самовпевненої агресії з одного боку й страху та поступливості — з другого. Ось чому для багатьох поколінь слово "Мюнхен" стало синонімом, у європейському політичному дискурсі, боягузливого відступу. Ганьба Мюнхена, що переживалася навіть у момент підписання угоди тими, хто підписував, полягала не просто у врученні Гітлерові дешевого тріумфу, а в фізично відчутному страхові війни, який передував тому підписанню, і навіть більше — у відчутті полегшення, що війни уникнуто бодай такою ціною. "*Bande de cons,*" (Банда телепнів, *фр.*) — нібито пробурмотів зневажливо французький прем'єр Даладье, коли, після того, як своїм підписом запродав життя союзника Франції, сподівався, що його освищать у Парижі, але почув тільки вигуки несамовитої радості. Популярність СРСР на Заході й небажання критикувати те, що там коїлося, пояснювалися в основному послідовною опозицією Москви нацистській Німеччині, такою відмінною від вагань Заходу. Тим дужчим був шок від укладення радянського пакту з Німеччиною в серпні 1939 року.

II

Ось чому мобілізація повного потенціалу проти фашизму, себто проти німецького табору, стала потрібним закликком: за союз усіх політичних сил, що мали спільний інтерес боротися проти наступу Осі; за реальну політику опору й за уряди, які були б готові здійснювати таку політику. По суті на цю мобілізацію пішло більш, ніж вісім років, чи й десять, коли датувати початок перегонів до світової війни 1931 роком. Бо відповідь на ці заклики неминуче була непевною, притамованою чи змішаною.

Заклик до антифашистської єдності мусив, певним чином, дістати негайну відповідь, оскільки фашизм відкрито ставився до лібералів різних гатунків, до соціалістів і комуністів, до всіляких демократичних і радянських режимів, як до ворогів, що всіх їх годиться однаково знищити. За старою англійською приказкою, треба триматися разом, щоб не пропасти поодинці. Комуністи, що доти виступали вирішальною силою лівого просвітництва, зосереджуючи свій запал (гай-гай, як це характерно для політичних радикалів!) не на очевидному воро-

гові, а на найближчому потенційному суперникові, й передовсім на соціал-демократах (див. розділ 2), змінили свій курс через вісімнадцять місяців після Гітлерового приходу до влади, ставши найпослідовнішими й найдієвішими поборниками антифашистської єдності. Це усунуло основну перепону єдності лівих сил — але не глибоко закорінену взаємну підозрливість.

По суті своїй стратегія, висунута (за згодою Сталіна) Комінтерном (що обрав своїм новим генеральним секретарем болгарина Георгія Димитрова, чий сміливий публічний виклик нацистським властям на суді, присвяченому підпалові Райхстагу в 1933 році, наснажив усіх антифашистів³²), була стратегією концентричних кіл. Об'єднані сили робітників ("Об'єднаний Фронт") мали утворити основу для ширшого виборчого й політичного альянсу з демократами й лібералами ("Народний Фронт"). А далі, оскільки наступ Німеччини продовжувався, комуністи передбачали ще більше розширення — аж до "Національного фронту" всіх, хто, незважаючи на ідеологічні й політичні переконання, розглядав фашизм (чи держави Осі) як первинну небезпеку. Це розширення антифашистського альянсу за політичний центр аж до правого крила: французькі комуністи хай подадуть руку католикам, а британські хай обіймуться з сумнозвісним "червононенависником" Вінстоном Черчилем, — викликало більше опору в традиційно лівому середовищі, але логіка війни зрештою таки повернула їх до того. Однак союз центристів і лівих мав політичний сенс, і "Народні Фронти" засновано у Франції (яка стала першопрохідцем цього нововведення) та в Іспанії, завдяки чому відкинуто наступи правих сил і виграно драматичні вибори в Іспанії (лютий 1936) й Франції (травень 1936 року).

Ці перемоги драматизували шкоду від колишнього розколу, адже об'єднані виборчі списки центристів і лівих здобули істотні парламентські більшості, але, хоча вони й засвідчили різке зміщення громадської думки, особливо у Франції, на користь Комуністичної партії, не помітно було серйозного розширення політичної підтримки антифашизму. По суті тріумф Французького Народного Фронту, що породив перший в історії французький уряд на чолі з соціалістом — інтелектуалом Леоном Блюмом (1872-1950), стався завдяки збільшенню всього на один голос здобутку об'єднаних радикалів-соціалістів-комуністів порівняно з тими голосами, яких вони набрали в 1932 році, а виборча перемога Іспанського Народного Фронту завдячувала трохи більшому зміщенню, хоча проти нового уряду лишилась майже половина голосів (та ще й з трохи міцнішою позицією правих). І все ж ці перемоги збуджували надію, викликали навіть ейфорію в лавах місцевих робітничих і соціалістичних рухів, чого не скажеш про Лейбористську Партію Великобританії, побиту депресією та політичною кризою 1931 року (звелася до ядра з 50 душ), яка й через чотири роки не повернула собі всіх докризових голосів, себто мала не набагато більше місць, ніж у 1929 році. У проміжку 1931-35 років кількість набраних консерваторами голосів упала лише з бл. 61 до бл. 54 відсотків. Так званий "Національний" уряд Британії, очолюваний від 1937 року Невілом Чемберленом, прізвище якого стало синонімом "умиротворення" Гітлера, спирався на підтримку солідної більшості.

Немає підстав припускати, ніби, коли б війна не розпочалася в 1939, а вибори відбулися в 1940 році, як і мали відбутися, нова перемога далася б консерваторам нелегко. Як по правді, то, хіба за винятком Скандинавії, де соціал-демократи здобули міцні позиції, не видно було в Західній Європі тридцятих років прикмет значущого виборчого зміщення на користь лівих, а натомість відбулися досить масовані зрушення праворуч у тих частинах Східної й Південно-Східної Європи, де все ще провадилися вибори. Помітний був різкий контраст між Старим і Новим світом. Ніде в Європі не відбулося нічого подібного до драматичного переходу мас від республіканців на сторону демократів у 1932 році (за чотири роки число набраних Демократичною партією голосів зросло від 15-16 до майже 28 мільйонів), хоча слід сказати також, що, за виборчою термінологією, Ф.Д.Рузвельт сягнув свого піку саме в 1932, хай навіть і (всім на подив, окрім народу) трохи не скотився з нього в 1936-му.

Отже, антифашизм зорганізував традиційних супротивників правого крила, але не наростив своїх лав; мобілізувати меншості йому було легше, ніж більшості. З-поміж цих меншостей особливо відкритими для його закликів були інтелектуали й митці (за винятком міжнародної літературної течії, що надихалася націоналістичними й антидемократичними силами; див. розділ 6), бо зарозуміла й агресивна ворожість націонал-соціалізму до незаперечних доти цінностей цивілізації відразу відчувалася в дотичних до них царинах. Нацистський расизм негайно призвів до масової втечі єврейських і “лівокрилих” учених, що розпорозилися по решті світу, де панувала терпимість. Нацистська ворожість до інтелектуальної свободи майже негайно вигнала з німецьких університетів чи не третину викладачів. Нападки на “модерністську” культуру, привселюдне спалювання “єврейських” та інших небажаних книг почалися практично відразу після приходу Гітлера до влади. Однак, хоча звичайні громадяни, можливо, й не схвалювали найбрутальніших варварств системи: концтаборів та зведення німецьких євреїв (куди відносилися всі, хто мав бодай одного дідуся-єврея) до сегрегованого безправного підкласу, напрочуд багато німців дивилися на це, як на, в гіршому випадку, обмежені відхилення від норми. Зрештою ж концтабори все ще лишалися, в основному, місцями ув’язнення для потенційної комуністичної опозиції, а тюрми — для підривних елементів, і чимало узвичаєних консерваторів ці речі якось схвалювали, та й, коли розпочалася війна, утримувалося в тих місцях не більше якихось 8 000 осіб. (Їх розширення до *універсальних вмістищ* терору, тортур і смертей сотень тисяч, ба навіть мільйонів, відбулося вже під час війни.) А до війни нацистська політика, попри варварське поводження з євреями, все ще начебто передбачала “остаточне вирішення” “єврейської проблеми” у вигляді не так масового винищення, як масового вигнання. Сама Німеччина здавалася незаангажованому політично споглядачеві такою собі стабільною, навіть економічно процвітаючою країною з популярним у народі урядом, хоч і не без декотрих непривабливих характерних рис. А хто читав книжки й, зокрема, фіурерову *Mein Kampf*, той міг швидше вчути в цій кровожерливій риториці расистських агітаторів та в локалізованих тортурах і вбивствах Дахау чи Бухенвальда загрозу

цілому світові, причому вибудовану на свідомому перевертанні цивілізації з ніг на голову. Тому західні інтелектуали (хоча напочатку — лише частина студентів, але потім — переважна більшість контингенту синів і майбутніх членів “респектабельного” середнього класу) й стали першою соціальною верствою, що масово зобілізувалася проти фашизму в тридцятих. Це все ще був невеликий прошарок, хоч і надзвичайно впливовий, не останньою чергою тому, що містив і журналістів, які відіграли в нефашистських країнах Заходу вирішальну роль, остерігаючи навіть консервативніших зі своїх читачів та ухвалювачів рішень щодо природи націонал-соціалізму.

Реальна політика опору зростанню фашистського табору була, знов же, проста й логічна на папері. Вона мала об'єднати всі країни проти агресорів (Ліга Націй надавала для цього потенційну структуру), щоб не робити їм ніяких поступок і, при загрозі й по потребі, виступати проти них єдиним фронтом, стримувати чи й завдавати їм поразки. Радянський комісар закордонних справ Максим Литвинов (1876-1952) висунув себе на речника цієї “колективної безпеки”. Легше сказати, ніж зробити. Головною перешкодою тоді, як і тепер, було те, що навіть держави зі спільним страхом перед агресорами мали й інші інтереси, які й розділяли їх чи могли бути використані для такого розділення.

Годі з'ясувати, як далеко заходили найочевидніші тріщини розколу між Радянським Союзом, відданим теоретично справі повалення буржуазних устроїв і покінченню з їхніми імперіями повсюди, й іншими державами, що дивилися на СРСР, як на натхненника й організатора підривної діяльності. Хоча уряди (всі найголовніші з них визнали СРСР після 1933 року) завжди були готові домовитися з ним, коли це влаштувало їхні інтереси, але дехто з їхніх громадян і декотрі організації продовжували розглядати більшовизм, вітчизняний і зарубіжний, як основного ворога, в дусі “холодних воєн”, що прийшли після 1945 року. Загальновизнаним є факт, що британські розвідувальні служби більше за інші зосередилися були на “червоній загрозі” — настільки, що вважали це за своє головне завдання аж до середини тридцятих (Andrew, 1985, p. 530). І все ж таки не один добрий консерватор відчував, надто в Британії, що найкращим вирішенням проблеми стала б німецько-радянська війна, яка б ослабила, а то й знищила б обох тих ворогів, хоча непогано було б, коли б Німеччина знищила більшовизм і сама при цьому ослабла. Надто очевидною була чиста нехіть західних урядів заходити в реальні договірні стосунки з “червоною” державою, навіть у 1938-39 роках, коли ніхто вже не заперечував нагальності антигітлерівського альянсу. Справді, саме страх залишитись сам-на-сам проти Гітлера зрештою й змусив Сталіна, хто від 1934 року був непохитним поборником союзу з Заходом проти Німеччини, піти в серпні 1939 року на укладення пакту Молотова-Ріббентропа, за допомогою якого він сподівався відвернути війну своєї країни з Німеччиною, поки та й західні держави воюватимуться й знекровлюватимуть одне одного, а ще ж, згідно з секретним додатком до пакту, СРСР отримував велику частину західних територій, втрачених Росією після революції. Розрахунок цей не виправдався, але, як і решта невдалих спроб створити спільний фронт проти Гітлера, він висвітлює ті

глибокі міждержавні розбіжності, що й дозволили нацистській Німеччині надзвичайно швидко і практично безперешкодно наростити свою могутність від 1933 до 1939 року.

До того ж географічне розташування, історія й економіка надавали різним країнам різні перспективи щодо решти світу. Європейський континент як такий мало цікавив чи й зовсім не цікавив Японію й США, політика яких оберталася довкола Тихого океану й Америк, або ж Британію, все ще віддану своїй імперії та глобально-морській стратегії, хоч і заслабку, щоб підтримувати одне й друге. Країни Східної Європи були затиснуті між Німеччиною й Росією, що з усією очевидністю й визначало їхню політику, особливо коли з'ясувалося, що західні держави не спроможні їх захистити. Декотрі з них, кому дісталися після 1917 року колишні російські території, виступали, хоч і вороже налаштовані до Німеччини, проти будь-яких антинімецьких альянсів, що знов привели б російські сили на їхні землі. І все ж, як довела Друга Світова війна, єдино ефективним був лише такий альянс, що включав і СРСР. Що ж до економік, то країни на кшталт Британії, пам'ятаючи, що Першу Світову війну вони вели вище рівня своїх фінансових можливостей, сахалися від витрат на переозброєння. Одне слово, була глибока прірва між визнанням держав Осі головною небезпекою і реальними проти них діями.

Ліберальна демократія (що, за визначенням, не існувала на фашистській чи авторитарній стороні) зробила цю прірву ще ширшою. Вона загальмувала чи й відвернула політичне рішення, надто в США, і безперечно утруднила, а іноді й унеможливила, проведення непопулярної політики. Безсумнівно, декотрі уряди затулялися цим, щоб виправдати власну заціпенілість, але приклад США свідчить, що навіть такий сильний і популярний президент, як Ф.Д.Рузвельт, не міг провадити свою антифашистську зарубіжну політику супроти думки електорату. Коли б не Перл-Гарбор та не Гітлерове оголошення війни, США, певне, так і лишалися б поза Другою Світовою війною. Немає ясності щодо того, за яких же обставин вони б вступили до війни.

І все ж рішучість основних європейських демократій, Франції й Великої Британії, ослабляли не так політичні механізми демократії, як спогади про Першу Світову війну. Ту рану, той біль відчували і виборці, й уряди, бо завдана тією війною шкода була безпрецедентна й всеосяжна. І для Франції, й для Британії та шкода була в людському (хоча не в матеріальному) вимірі куди більшою за збитки від Другої Світової війни (див. розділ 1). Іншої такої війни слід було уникати за будь-яку ціну. Звісно ж, це був останній з усіх аргументів політики.

Нехить вступати у війну не слід плутати з відмовою воювати, хоча потенційний військовий моральний дух французів, що постраждали дужче, ніж будь-яка інша країна — учасниця війни, безперечно виявився ослабленим травмою 1914-18 років. Ніхто не йшов на Другу Світову війну співаючи, навіть німці. А з другого боку невизначений (нерелігійний) пацифізм, хоч і цілком популярний у Британії тридцятих, ніколи не ставав масовим рухом і випарувався в 1940 році. Незважаючи на велику терпимість до тих, що відмовлялися воювати за велінням

совісті, під час Другої Світової війни, число тих, хто заявив про своє право відмовитися воювати, виявилось невеликим (Calvocoressi, 1987, p. 63).

У некомуністичних лівих, навіть дужче відданих ненависті до війни й мілітаризму після 1918, ніж (теоретично) до 1914 року, гасло “мир за будь-яку ціну” лишалося позицією меншості, навіть у Франції, де ця позиція була найдужчою. У Британії пацифіст Джордж Ленсбері завдяки випадковості виборчого холокосту в 1931 році опинився на чолі Лейбористської партії, але в 1935-му його ефективно й брутально викинули з керівництва. На відміну від французького уряду Народного Фронту з соціалістами на чолі (1936-38), британських лейбористів можна було критикувати не за брак твердості відносно фашистських агресорів, а за відмову вживати таких необхідних військових заходів, як переозброєння й призов, щоб зробити опір дієвим. На таких самих підставах можна було критикувати й комуністів, котрі ніколи не спокушались пацифізмом.

Ліві й справді були в скрутному становищі. З одного боку сила антифашизму полягала в тому, що він мобілізував людей, які боялися війни: і минулої, й незнаних жахів наступної. Те, що фашизм означав війну, було достатньою підставою, аби дати йому бій. А з другого, не міг бути успішним такий опір фашизмові, який не передбачав би застосування зброї. Навіть більше: надія довести нацистську Німеччину, чи навіть Італію Муссоліні, до краху засобами колективної, але мирної твердості, спиралася на ілюзії щодо Гітлера й гадані сили опозиції в самій Німеччині. В будь-якому випадку ми, хто пережив ті часи, *знали*, що війна буде, навіть коли накреслювали непереконливі сценарії її уникнення. Ми (історик також може покликатися на свою пам'ять) *сподівалися*, що в прийдешній війні доведеться воювати й, можливо, загинути. І як антифашисти, ми не сумнівалися, що, що коли справа дійде до того, у нас не буде іншого вибору, як тільки битися.

Однак нам не випадає використовувати політичну дилему лівих для пояснення провалу урядів — хоча б тому, що дієві приготування до війни не залежали від ухвалення (чи неухвалення) резолюцій на партійних з'їздах, а чи навіть, протягом кількох років терміну, від страху наступних виборів. І все ж уряди, зокрема французький та британський, теж були носіями невігійних рубців від Великої війни. Франція вийшла з неї геть знекровленою і все одно потенційно меншою й слабкішою державою, ніж переможена Німеччина. Франція була нічим без союзників у війні супроти оживленої Німеччини, а єдині європейські країни, що мали такий самий інтерес в укладенні союзу з Францією, Польща й держави — спадкоємиці Габсбургів, безперечно були ослабкі для такої справи. Французи вклали свої гроші в лінію укріплень (“лінію Мажіно”), названу за ім'ям міністра, якого незабаром і забули, й сподівалися, що той вал затримає німців-нападників перспективою втрат, подібних до верденських (див. розділ 1). Ще вони могли уповати хіба на Британію та на, після 1933 року, СРСР.

Британські уряди так само усвідомлювали свою основоположну слабкість. Фінансово вони не могли дозволити собі ще однієї війни. Стратегічно ж вони більше не мали такого флоту, що міг би одночасно оперувати на трьох великих океанах і в Середземному морі. Водночас тією проблемою, що реально їх

турбувала, були не події в Європі, а як утримати прикупі, за допомогою явно недостатніх сил, світову імперію, що географічно була більшою, ніж будь-коли до того, й видимо збиралася розпастись.

Тож обидві держави знали про себе, що вони заслабкі, аби захистити статус-кво, установлений 1919 року їм на догоду. Обидві усвідомлювали також, що цей статус-кво нестабільний і його неможливо втримати. Ні та, ні ця нічого не виграли б від нової війни, а втратили б чимало. Очевидною й логічною політикою було піти на переговори з відновленою Німеччиною, аби установити тривкіший європейський взірєць, а це, поза всяким сумнівом, означало робити поступки дедалі більшій німецькій могутності. На лихо, оновлена Німеччина належала Адольфу Гітлеру.

Так звана політика “умиротворення” зібрала після 1939 року таку погану пресу, що нам не слід забувати, якою слушною здавалася та критика стільком західним політикам, що не були біологічними антинімцями чи палкими антифашистами з принципу, а надто в Британії, жителям якої від змін на континентальній карті, особливо ж у “віддалених країнах, про які нам мало що відомо” (Чемберлен про Чехословаччину в 1938 році), зовсім не підскакував кров’яний тиск. (Французи, із зрозумілих причин, куди нервовіш реагували на *будь-які* сприятливі для Німеччини ініціативи, що рано чи пізно мали обернутися проти самих французів, але ж Франція була заслабка.) Можна було легко передбачити, що Друга Світова війна зруйнує британську економіку й повідриває великі частини від Британської імперії. Так воно насправді й сталося. Хоча це була така ціна, яку соціалісти, комуністи, рухи за колоніальне визволення й президент Рузвельт ладні були залюбки заплатити за розгром фашизму, але не забуваймо, що це було надмірністю з погляду раціональних британських імперіалістів.

Але ж компроміс і переговори з Гітлеровою Німеччиною були неможливі, оскільки цілі політики націонал-соціалізму були ірраціональні й необмежені. Експансія й агресія виявилися вбудованими в систему, отож, коли не приймати задалегідь німецького домінування, себто зробити вибір чинити опір нацистському просуванню, то війна ставала неминучою, і не далекою, а досить близькою. Цим і пояснюється центральна роль ідеології у формуванні політики в тридцятих: коли ідеологія визначала цілі нацистської Німеччини, то вона ж виключала реальну політику й для другої сторони. Хто визнавав, що з Гітлером не може бути ніякого компромісу (що було реалістичною оцінкою ситуації), той чинив так із зовсім непрагматичних причин. Ці люди вважали фашизм нестерпним у принципі й *a priori*, або ж, як у випадку Вінстона Черчіля, вони керувалися не менш апріорною ідеєю того, що “являють собою” їхня країна й імперія, й не могли собі дозволити піти на таку жертву. Парадокс Вінстона Черчіля полягав у тому, що цей великий романтик, чиє політичне судження виявлялося чи не у всьому помилковим від 1914 року (включно з його оцінкою військової стратегії, якою він так пишався), показав себе реалістом у питанні Німеччини.

І навпаки: політичні реалісти умиротворення виявилися цілковито нереалістичними у своїй оцінці ситуації, навіть тоді, коли неможливість порозуміння

за допомогою переговорів з Гітлером стала очевидною для всякого розважливого спостерігача в 1938-39 роках. Це й стало причиною чорної трагікомедії березня-вересня 1939 року, яка вилилася у війну, ні для кого (навіть для Німеччини) не бажану в такий час і в такому місці, внаслідок чого Британія й Франція лишилися без уявлення, що їм, як воюючим сторонам, належить робити, аж поки *Blitzkrieg* 1940-го не відкинув їх геть з дороги. Вже поставлені перед свідченням, що його й самі прийняли, умиростворювачі в Британії й Франції ніяк не могли примусити себе серйозно домовитися про союзництво з СРСР, без якого війну годі було чи відсунути, чи виграти й без якого ті гарантії від німецького нападу, що їх безоглядно й несподівано розкидав по Східній Європі Невіл Чемберлен (не радячись із СРСР і навіть, хоч як це неймовірно, не *ставлячи* належно Радянський Союз до *відома*), лишилися просто порожніми папірцями. Лондон і Париж хотіли не воювати, а щонайбільше — стримати ворога демонстрацією сили. Це ні на мить не ошукувало Гітлера, чи й Сталіна, чії представники марно просили пропозицій про спільні стратегічні операції в районі Балтики. Навіть коли німецькі війська увійшли до Польщі, уряд Невіла Чемберлена все ще був ладен торгуватися з Гітлером, на що Гітлер і розраховував (Watt, 1989, p. 215).

Гітлер помилився у своїх розрахунках, бо західні держави оголосили йому війну — не тому, що їхні державні мужі того хотіли, а тому, що Гітлерова політика після Мюнхена вибивала ґрунт із-під ніг умиростворювача. Саме він змобілізував незаангажовані доти маси на боротьбу з фашизмом. Значною мірою саме німецька окупація Чехословаччини в березні 1939 року навернула британську громадську думку до опору, а вже через ту думку повернула й руку забарного уряду, а вже та рука змусила піднятися й руку французького уряду, що не мав іншого вибору, як тільки йти разом зі своїм єдиним реальним союзником. Це вперше боротьба проти гітлерівської Німеччини більше об'єднувала, ніж роз'єднувала британців, але — поки що — без пугтя. Поки німці швидко й нещадно знищували Польщу, поділивши залишки від неї зі Сталіним, який відступив у приречений нейтралітет, мир на Заході заступила “нібито-війна”.

Ніяка *Realpolitik* не могла б пояснити політику умиростворювачів після Мюнхена. Коли вже стало досить видно, що війни не минути (і хто в 1939 році сумнівався в цьому?), слід було зробити одне: якомога краще до неї підготуватися. Але цього не зроблено. Адже Британія, навіть Чемберленова Британія, не була, звісно, готова змиритися з Європою, де домінує Гітлер, поки цього не сталося, хай навіть після падіння Франції й існувала якась серйозна підтримка тому, щоб виторгувати мир, себто змиритися з поразкою. Навіть у Франції, де песимізм, що межував із поразництвом, був куди поширеніший серед політиків і військових, уряд не збирався здаватися, поки армія не розвалилася в червні 1940-го. Їхня політика була несмілива й суперечлива, бо вони не сміли йти ні за логікою політики з позицій сили, ні за апріорними переконаннями бійців Опору, для яких не було *нічого* важливішого за боротьбу з фашизмом (як таким чи з гітлерівською Німеччиною), ані за вірою антикомуністів у те, що “Гітлерова поразка означатиме падіння авторитарних систем, які становлять основний оплот супроти кому-

ністичної революції” (Thierry Maulnier, 1938 in Ory, 1976, p. 24). Нелегко сказати, що визначало дії цих державних діячів, оскільки вони керувалися не тільки інтелектом, а й передсудами, упередженнями, надіями й страхами, які тихо викривляли їхнє бачення. Була пам'ять про Першу Світову війну й невпевненість у самих собі політиків, що бачили свої ліберально-демократичні політичні системи й економіки в такому стані, який можна б назвати кінцевим відступом. Цей стан духу був типовіший для континенту, ніж для Британії. Існувала загальна непевність щодо того, чи, за таких обставин, непередбачувані наслідки успішної політики опору могли б виправдати пов'язані з ними гранично допустимі видатки. Адже, зрештою, для більшості британських і французьких політиків найкращим із досяжного було зберегти не вельми задовільний статус-кво, що його навряд чи й утримаєш. А після всього цього ще стояло питання, чи, коли вже статус-кво приречений, чи не кращий все таки фашизм за альтернативу соціальної революції й більшовизму. Коли б єдиним різновидом фашизму пропонувався його італійський взірець, то вагалось б зовсім небагато консервативних чи поміркованих політиків. Навіть Вінстон Черчіль був проіталійський. Проблема ж полягала в тому, що їм “світив” Гітлер, а не Муссоліні. Мало все таки значення те, що основною надією стількох урядів і дипломатів тридцятих років було стабілізувати Європу через домовленість з Італією або принаймні хоч відтягти Муссоліні від альянсу з його учнем. Це не спрацювало, хоча сам Муссоліні був досить тверезо мислячим, щоб залишати за собою певну свободу дій, аж поки в червні 1940 року він вирішив (помилково, але не без резону), що німці виграли, та й собі оголосив війну.

III

Отже, питання тридцятих років, незалежно від того, де вони вирішувалися: всередині держав чи між ними — виявлялися транснаціональними. Ніде це не виявилось так безпосередньо, як в Іспанській Громадянській війні 1936-39 років, що стала сутнісним вираженням цього світового зіткнення.

Озираючись назад, нам може видатися дивним, що цей конфлікт *ураз* мобілізував симпатії і лівих, і правих, у Європі й в обох Америках, а особливо в середовищі інтелектуалів західного світу. Іспанія завжди була периферійною частиною Європи, її історія вперто відставала від решти континенту, бо відгороджувала ж стіна Піренеїв. Після наполеонівської доби вона послідовно уникала всіх європейських воєн, і їй судилося уникнути й Другої Світової війни. Від початку XIX сторіччя її справи не становили справжнього інтересу для європейських урядів, зате США в 1898 році спровокували коротку війну з нею, аби забрати й решту, що лишилася від її старої імперії XVI віку: Кубу, Пуерто-Ріко й Філіппіни³⁵. По суті, й всупереч переконанням покоління автора цієї книги, Іспанська Громадянська війна не стала першою стадією Другої Світової війни, а перемога генерала Франко, кого, як ми вже переконалися, не можна навіть схарактеризувати як фашиста, не мала

значущих глобальних наслідків. Вона просто затримала Іспанію (разом із Португалією) в ізоляції від решти світової історії ще на тридцять років.

І все ж не випадково внутрішня політика тієї сумнозвісно аномальної й самодостатньої країни стала в тридцятих роках символом світової боротьби. Вона порушила основоположні політичні питання часу: з одного боку, Іспанія була єдиною європейською країною, готовою вибухнути демократією й соціальною революцією, а з другого — вона мала й неповторно безкомпромісний табір контрреволюції чи то реакції, надиханий місцевою католицькою церквою, яка відкидала все, що трапилося у світі від часів Мартіна Лютера. Досить дивно, що ні партії московитського комунізму, ні ті, що надихалися фашизмом, не мали там істотної ваги до Громадянської війни, бо Іспанія йшла своїм власним ексцентричним шляхом, чи, точніше, двома шляхами: анархістським ультралівим і карлістським ультраправим³⁴.

Добромисні ліберали, антиклерикальні й схильні до масонства у стилі романських країн XIX віку, перебравши владу в Бурбонів у мирній революції 1931 року, не змогли ні погамувати соціальне бродіння іспанської голоди, у містах і на селі, ні заспокоїти його за допомогою дієвих соціальних (себто першочергово аграрних) реформ. Тож у 1933 році їх відсунули набік консервативні уряди, чия політика придушення заворушень і місцевих повстань, на кшталт бунту астурійських шахтарів у 1934-му, просто посприяла виникненню потенційно революційного тиску. На цій стадії іспанські ліві знайшли для себе комінтернівський Народний Фронт, а допомогли їм у цьому ліві з сусідки-Франції. Ідея об'єднання всіх партій до єдиного виборчого фронту супроти правих мала сенс для лівого, що не знав гаразд, що йому робити. Навіть анархісти схилилися тут, у цьому останньому своєму великому форпості, до того, щоб попросити своїх прихильників удатися до буржуазного пороку голосування на виборах, хоча доти відкидали це як не гідне справжнього революціонера: ніде в світі анархісти ще не бруднилися участю в виборах. У лютому 1936 року Народний Фронт здобув невелику перевагу в голосах, але, завдяки своїй скоординованості, — істотну більшість місць в іспанському парламенті, *кортесах*. Ця перемога створила не так дієздатний уряд лівих, як таку собі розколіну, через яку могла почати виливатися накопичена лава соціального невдоволення. Це ставало все очевиднішим протягом наступних місяців.

На цій стадії, коли ортодоксальні праві політики програли, Іспанія вдалася до започаткованої нею форми політики, яка стала характерною для іберійського світу. То було *pronunciamento*, або ж військовий путч. Але, достоту як іспанські ліві почали шукати поза національними кордонами собі народно-фронтизму, так і іспанські праві відчули потяг до фашистських держав. Робилося це не так через Фалангу, скромний місцевий фашистський рух, як через церкву й монархістів, які не дуже розрізняли однаково для них безбожних і лібералів, і комуністів, не визнаючи ніякої можливості компромісу ні з першими, ні з другими. Італія й Німеччина сподівались розжитися на якусь моральну чи й політичну вигоду від перемоги правих. Іспанські генерали, що після виборів почали серйозно готува-

тися до путчу, потребували фінансової підтримки й практичної допомоги, яку їй випросили в Італії.

Однак моменти демократичної перемоги й політичної масової мобілізації не є ідеальними для військових переворотів, які сподіваються успіху за тій умови, що цивільні, не кажучи вже про непричетні до змови підрозділи збройних сил, приймуть їхні сигнали, — достоту, як військові путчисти, чиї сигнали не приймаються, спокійно визнають свою невдачу. Класичне *pronunciamento* — це така гра, в яку найкраще грати, коли маси порозходяться чи уряди втратять свою легітимність. Цих умов в Іспанії тоді не було. Генеральський путч 17 липня 1936 року здобув успіх у декотрих містах, але в інших нашттовхнувся на завзятий опір народу й лояльних уряду військ. Не пощастило генералам захопити два головні міста Іспанії, й серед них столицю, Мадрид. Тому подекуди в Іспанії путч спровокував ту саму соціальну революцію, яку хотів випередити. По всій Іспанії розпочалася затяжна громадянська війна між законним, належно обраним урядом Республіки, що тепер розширився, включивши соціалістів, комуністів і навіть декого з анархістів, але погано уживався зі силами масового повстання, яке дало відсіч путчеві, — й бунтівними генералами, котрі виставляли себе націоналістичними хрестоносцями, що вирушили в похід проти комунізму. Наймолодший і політично найграмотніший з генералів, Франсіско Франко-і-Багамонде (1892-1975), опинився на чолі нового режиму, що в ході війни перетворився на авторитарну державу з єдиною партією — правим конгломератом, де було всього: від фашизму до старих монархістів і карлістських улытра, взявши собі абсурдну назву Іспанської Традиціоналістської Фаланги. Але обидві сторони Громадянської війни потребували підтримки. Обидві апелювали до своїх потенційних покровителів.

Реакція антифашистської громадської думки на генеральський заколот була негайна і спонтанна, на відміну від реакції нефашистських урядів, яка була помітно обачніша, навіть коли, подібно до СРСР та очоленого соціалістами уряду Народного Фронту, що допіру прийшов до влади у Франції, вони дуже вболівали за Республіку. (Італія й Німеччина негайно надіслали зброю й людей “своїй” стороні.) Франція прагнула допомогти й таки надала певну (офіційно “заперечувану”) допомогу Республіці, але її швидко закликали до офіційної політики “невтручання” і внутрішні розколи, й британський уряд, глибоко ворожий до того, що вважав за наступ соціальної революції й більшовизму на Іберійському півострові. Консервативна й середнього класу думка на Заході поділяла це ставлення, хоча (за винятком Католицької церкви й профашистів) не поспішала палко отожднюватися з тими генералами. Росія, хоч і твердо стояла за Республіку, й собі приєдналася до Угоди про невторучання, укладеної під егідою Британії, хоча ніхто не сподівався й не хотів досягти проголошеної Угодою мети: запобігання німецько-італійській допомозі генералам, тож відповідно вона й “виродилася із двозначності в лицемірство” (Thomas, 1977, p. 395). Від вересня 1936 року Росія щедро, хоч і не зовсім офіційно, посилала людей і матеріали на підтримку Республіці. Невтручання означало просто, що Британія з Францією відмовляються

вживати хоч би яких заходів для недопущення масової інтервенції держав Осі до Іспанії й таким чином віддають Республіку агресорам на поталу, чим і виправдано зневагу фашистів і нефашистів до “невтручальників”. Зате незмірно зріс престиж СРСР, єдиної держави, що допомагала законному уряду Іспанії, а також комуністів у тій країні й поза нею — не лише тому, що вони організували цю міжнародну допомогу, а й тому, що вони незабаром утвердилися в ролі станового хребта військової потуги республіканців.

Однак іще до того, як Ради змобілізували свої ресурси, усі від лібералів і до найкрайніших лівих негайно визнали іспанську боротьбу за свою власну. Як писав В.Г.Оден, найкращий британський поет того десятиліття:

На тім спекотнім квадраті, шматку, відщипнутому
Від Африки й грубо приклепаному до винахідливої Європи;
На тому столі, ріками поораному,
Наші думки тіла мають; погрозливі тіні нашого шалу
Точні й живі.

І ще: там, і тільки там, нескінченний і деморалізуючий відступ лівих зупинили чоловіки й жінки, що збройно заступили дорогу правим. Іще до того, як Комінтерн почав організовувати “інтернаціональні бригади” (перші контингенти котрих прибули на свою майбутню базу в середині жовтня), ба навіть до того, як перші організовані колони добровольців з’явилися на фронті (бійці з італійського ліберально-соціалістичного руху *Giustizia e Libertà*), якась кількість чужоземних добровольців уже билася за Республіку. Зрештою понад 40 000 молодих чужоземців із понад 50 країн³⁵ приїхало битися й гинути за країну, що про неї здебільшого знали хіба те, як вона виглядає на шкільному атласі. Значущим є те, що на боці фалангістів билосся не більше тисячі добровольців із закордону (Thomas, 1977, p. 980). Для кращої обізнаності читачів, які зросли в моральному середовищі кінця ХХ віку, слід додати, що то були не найманці й не, за кількома винятками, шукачі пригод. Вони прибули битися за справу.

Тепер нелегко й згадати, чим була Іспанія для лібералів та лівих, що жили в тридцяті роки, хоча для багатьох із нас, хто вижив і на сьогодні вже переступив біблійний вік, вона лишається єдиною політичною справою, що навіть ретроспективно виглядає справою чистого обов’язку, якою вона й була в 1936-му. Навіть у самій Іспанії той час видається доісторичним. Але ж тоді для тих, хто там бився з фашизмом, вона здавалася центральним фронтом боротьби, адже була єдиним місцем, де бойові дії не припинялися протягом двох із половиною літ, єдиним, де вони могли брати участь як індивіди, хай навіть і не в уніформі, то збираючи гроші, допомагаючи біженцям і провадячи нескінченні кампанії тиску на наші бюгузливні уряди. І, хоча й помалу, але наростала перевага націоналістів, процес був незворотній, однак уже сама передбачувана поразка й смерть Республіки робила ще відчайдушнішою, ще нагальнішою потребу викувати союз проти світового фашизму.

Адже Іспанська Республіка, попри всі наші симпатії й допомогу (недостатню), яку вона діставала, від самого початку вела по суті ар'єргардні бої, все тікаючи від поразки. Озираючись назад, ми розуміємо, що так було через її слабощі. За мірками народних воєн ХХ віку, виграних чи програних, Республіканська війна 1936-39 років, з усім її героїзмом, посідає далеко не перше місце: почасти тому, що не вдавалася серйозно до могутньої зброї проти переважаючих регулярних сил — до партизанської війни; дивний недогляд у країні, яка дала назву: *guerrilla* — цьому різновиду нерегулярної війни. На відміну від націоналістів, що мали єдиний військовий і політичний напрям, Республіка лишалася політично подрібненою й, попри внесок комуністів, так і не набула єдиної мілітарної волі, єдиного стратегічного командування, принаймні поки ще не було запізно. Найбільше, що вона могла робити, так це час від часу відкидати потенційно фатальні наступи супротивної сторони, таким чином лише розтягуючи війну, що цілком могла б скінчитися ще в листопаді 1936 року захопленням Мадрида.

На той час Іспанська Громадянська війна навряд чи виглядала доброю привісткою для перемоги над фашизмом. У міжнародному розумінні це була мініатюрна версія загальноєвропейської війни між фашистськими й комуністичними державами, причому ці останні були помітно обережніші й нерішучіші за перших. Європейські демократії ні в чому не мали певності, окрім свого невтручання. У внутрішньо-іспанському відношенні це була війна, де змобілізованість правих виявилася дівішою, ніж у лівих. Завершилася вона цілковитою поразкою, причому кілька сотень тисяч людей загинуло, кілька сотень тисяч біженців опинилося в країнах, що зголосилися їх прийняти, і в тому числі й більшість уцілілих інтелектуально-мистецьких талантів Іспанії, які, за щонайрідкіснішими винятками, згуртувалися на боці Республіки. Комінтерн змобілізував усі свої надзвичайні таланти на захист Іспанської Республіки. Тіто, майбутній маршал, визволитель і лідер комуністичної Югославії, організовував у Парижі потік рекрутів для інтернаціональних бригад; Пальміро Тольятті, ватажок італійських комуністів, фактично керував недосвідченою Комуністичною Партією Іспанії й залишив країну серед останніх у 1939 році. Комінтерн також зазнав поразки, і знав це наперед, як знав і СРСР, що послав до Іспанії декого з найіменитіших своїх військових умів (наприклад майбутніх маршалів Конєва, Малиновського, Воронова й Рокосовського, майбутнього командувача Військово-Морського Флоту адмірала Кузнецова).

IV

І все таки Іспанська Громадянська війна провістила й підготувала ті сили, яким судилося, через декілька років після перемоги Франко, розбити фашизм. Вона провістила політику Другої Світової війни, той унікальний альянс національних фронтів: від патріотичних консерваторів і до соціальних революціо-

нерів, що боролись і за поразку національного ворога, й водночас за соціальне відродження. Адже Друга Світова війна була, для майбутніх переможців, боротьбою не просто за військову звитягу, а й, навіть у Британії та США, — за краще суспільство. Ніхто не мріяв про повернення до 1939, чи навіть до 1928, чи й до 1918-го, як державні діячі після Першої Світової війни мріяли повернутися до світу 1913 року. Британський уряд під проводом Вінстона Черчіля ще в самому розпалі війни зобов'язався побудувати державу всеосяжного достатку й повної зайнятості. І не випадково Беверіджський звіт, що рекомендував усе це, з'явився в один з найчорніших для Британії років її відчайдушної війни — 1942-ий. Повоєнні плани США лише принагідно заторкували проблему, як унеможливити виникнення нового Гітлера. Справжні інтелектуальні зусилля повоєнних планувальників були присвячені вивченню уроків Великої Депресії й тридцятих років, аби ні перше, ні друге не повторилося. Що ж до рухів Опору в переможених та окупованих Віссю країнах, то невіддільність визволення й соціальної революції, чи принаймні великої трансформації, вважалась за само собою зрозуміле. До того ж по всій окупованій колосі Європі, на сході й на заході, виникали після перемоги уряди одного й того самого типу: адміністрації національного союзу, що засновувався на всіх силах, які боролись з фашизмом, без ідеологічного розрізнення. Уперше (й востаннє) комуністичні міністри засідали поруч із консервативними, ліберальними чи соціал-демократичними міністрами у більшості європейських держав, хоча всі розуміли, що цій ситуації не довго протривати.

Хоча спільна небезпека й згуртувала їх, але ця дивовижна єдність протилежностей: Рузвельт і Сталін, Черчіль і британські соціалісти, де Голь та французькі комуністи, — була б неможливою без певного послаблення ворожнечі й взаємної недовіри між поборниками й супротивниками Жовтневої революції. Завдяки Громадянській війні в Іспанії це стало набагато легше зробити. Навіть антиреволюційні уряди не могли забути, що іспанський уряд, за лібералів на постах президента й прем'єр-міністра, мав повну конституційну й моральну легітимність, коли просив у всіх допомоги для придушення генеральського путчу. Навіть ті державні діячі з демократів, котрі зрадили його, рятуючи свою шкуру, переживали при цьому якісь гризоти. І іспанський уряд, і навіть комуністи, які мали дедалі більший вплив у державних справах, наполягали, що не соціальна революція є їхньою метою, і справді робили все можливе, щоб повернути її навспак, чим жахали революційних ентузіастів. Не про революцію йдеться, доводили і ці, й ті, а про захист демократії.

Цікаво, що то не був просто опортунізм чи, як гадали ультраліві, зрада революції. Тут відбилося свідоме зміщення від повстанського до поступового, від конфронтаційного до переговорного, ба навіть парламентського шляху до влади. У світлі реакції іспанського народу на путч, безперечно революційної³⁶, комуністи могли тепер переконатися, як оборонна по суті тактика, до якої мусив удатися їхній рух у безвихідній ситуації після Гітлерового приходу до влади, відкривала перспективи просування вперед, себто “демократії нового типу”, що виникає з велінь політики й економіки воєнного часу. Землевласники й капіталісти,

що підтримали бунтівників, мали втратити свою власність: не як землевласники й капіталісти, а як зрадники. Уряд повинен планувати й взагалі взяти на себе економіку, й то не з ідеологічних міркувань, а згідно з логікою економії воєнного часу. А отже, в разі перемоги “така демократія нового типу не може бути ворогом консервативного духу... Вона дає гарантію подальших економічних і політичних здобутків іспанського трудового народу” (ibid., p. 176).

Так комінтернівська відозва за жовтень 1936 року описала, із значною точністю, обриси політики антифашистської війни 1939-45 років. Судилося їй бути такою, яку вели у Європі всеосяжні уряди “народних” чи “національних фронтів” або коаліції Опору; вели керовані урядами економіки, а закінчилася вона, на окупованих територіях, масованим розвитком державного сектора, завдяки експропріації капіталістів — не як таких, а як німців чи таких, що співпрацювали з німцями. У декотрих країнах Центральної й Східної Європи ця дорога вела прямо від антифашизму до устроїв, де панувала “нова демократія”, яку зрештою проковтнули комуністи, хоча до початку “холодної війни” метою цих повоєнних режимів *не* був негайний перехід до соціалістичних систем, а чи скасування політичного плюралізму й приватної власності³⁸. У західних країнах чисті соціально-економічні наслідки війни й визволення були не дуже відмінні, хоча політична кон’юнктура таки різнилася. Запроваджувалися соціальні й економічні реформи, не (як то було після Першої Світової війни) у відповідь на тиск мас і страх революції, — ні, їх провадили уряди, віддані їм принципово; уряди, почасти старого реформістського типу, на кшталт демократів у США, Лейбористської партії, що тепер була при владі у Британії, а почасти — як партії реформи й національного відродження, що безпосередньо виникали з різних антифашистських рухів Опору. Одне слово, логіка антифашистської війни вела в напрямку лівих.

V

1936 й навіть 1939 року ці приховані значення Іспанської війни здавалися далекими, просто нереальними. Після майже десятиліття очевидно тотальної невдачі з комінтернівською лінією антифашистської єдності Сталін стер її з порядку денного, тимчасово принаймні, й не лише порозумівся з Гітлером (хоча обидві сторони знали: це не протриває довго), а й почав інструктувати міжнародний рух, щоб полишив антифашистську стратегію. Безглузде рішення, яке найкраще можна пояснити його загальновідомою відразою до щонайменших ризиків³⁹. І все ж у 1941 році логіка комінтернівської лінії таки зреалізувалася. Бо, коли Німеччина напала на СРСР і втягла й США у війну, одне слово, коли боротьба проти фашизму нарешті вилилася в глобальний конфлікт, війна стала настільки політичною, наскільки була й мілітарною. В міжнародному розумінні вона стала альянсом між капіталізмом США й комунізмом СРСР. У кожній країні Європи (але, на той час, не у світі, залежному від західного імперіалізму) вона, та

логіка, сподівалася об'єднати всіх, хто був готовий чинити опір Німеччині й Італії, себто утворити коаліцію Опору, яка охоплювала б весь політичний спектр. Оскільки вся втягнута до війни Європа, окрім Великої Британії, була окупована державами Осі, ця війна бійців Опору була по суті боротьбою цивільних, чи то збройних сил колишніх цивільних, не визнаних у цій якості німецькою й італійською арміями, — жорстокою боротьбою партизанів, яка всіх змушувала робити політичний вибір.

Історія рухів європейського Опору вельми міфологізована, оскільки (за винятком, до певної міри, самої Німеччини) законність повоєнних режимів та урядів залежала по суті від заслуг участі в Опорі. Франція є тут крайнім випадком, бо там усім урядам після визволення бракувало зв'язку реальної неперервності з французьким урядом 1940 року, який уклав мир і співпрацював з німцями, а ще тому, що організований, чи, скажімо, збройний, опір там був досить слабкий, принаймні до 1944-го, а народна підтримка йому була принагідною. Повоєнну Францію генерал де Голь відбудував на основі того міфу, що, по суті, вічна Франція ніколи не мирилася з поразкою. Як він сам висловився: "Опір був блефом, що спрацював" (Gillois, 1973, p. 164). Це був акт спеціальної політики, що єдиними учасниками Другої Світової війни, викарбованими сьогодні на французьких воєнних меморіалах, є бійці Опору, а також ті, хто приєднався до сил де Голя. Однак Франція — не єдиний випадок держави, вибудованої на містиці Опору.

Дві речі годиться сказати про рухи європейського Опору. По-перше, його військове значення (можливо, за винятком Росії) було мізерне, поки Італія не вийшла з війни в 1943 році, й ніде не вирішальне, за винятком хіба що деяких частин Балканів. Мусимо повторити, що основне їхнє значення було політичне й моральне. Так після добрих двадцяти років фашизму, що мав значну підтримку, навіть у середовищі інтелектуалів, італійське державне життя трансформовано незвичайно вражаючою й поширеною мобілізацією Опору в 1943-45 роках, включно із збройним партизанським рухом у центральній і північній Італії, який налічував до 100 000 бійців, що з них 45 000 загинуло (Восса, 1966, pp. 297-302, 385-89, 569-70; Ravone, 1991, p. 413). Тож італійці могли зі спокійною совістю поховати пам'ять про добу Муссоліні, тоді як німці, що монолітно й до кінця підпирали свій уряд, не могли нічим відмежуватися від нацистської ери 1933-45 років. Ті, хто у них чинив опір: меншість комуністичних підпільників, пруські військові консерватори та поодинокі, то тут, то там розпорошені релігійні й ліберальні дисиденти, — були або мертві, або поверталися з концтаборів. І навпаки, звісно: підтримка фашизму чи співпраця з окупантами практично усували таких людей із громадського життя на ціле покоління після 1945 року, хоча "холодна війна" проти комунізму знайшла чимало роботи для таких осіб у підсвіті чи напівсвіті західних військових і розвідувальних операцій³⁹.

Другою заувагою про Опір буде те, що, з очевидних причин (хоча з одним помітним винятком Польщі) його політика збочувала ліворуч. У кожній країні місцеві фашисти, радикальні праві й консерватори, місцеві багатії та інші, хто найдужче боявся соціальної революції, схильні були симпатизувати чи принай-

мні не чинити опору німцям; так само робили й чимало регіоналістських чи й менших націоналістичних рухів: декотрі з них, самі традиційно перебуваючи з ідеологічними правими, насправді сподівалися мати користь зі свого колабораціонізму — особливо фламандські, словацькі й хорватські націоналісти. Так (не слід того забувати) чинили й глибоко, непримиренно антикомуністичні елементи Католицької церкви та її армії умовно благочестивих, хоча церковна політика була надто складна, аби її просто класифікувати як “колабораціоністську” хоч би й де. Звідси випливає, що ті з політично правих, котрі вибирали опір, були неминуче нехарактерними для свого політичного середовища. Вінстон Черчіль і генерал де Голь не були типовими членами своїх ідеологічних родин, хоча слід зазначити, що для багатьох “нутрянних” правих традиціоналістів з мілітарними інстинктами немислимим був такий патріотизм, який би не захищав батьківщини.

Цим і пояснюється, якщо тут потрібні ще особливі пояснення, надзвичайна помітність комуністів у рухах Опору, а отже, й їх різючий політичний поступ під час війни. Європейські комуністичні рухи сягнули піку свого впливу в 1945-47 роках саме з цієї причини, за винятком Німеччини, де вони так і не стали на ноги після брутального обезголовлення 1933 року й героїчних, але самовбивчих спроб опору протягом трьох наступних літ. Навіть у країнах, далеких від соціальної революції, на кшталт Бельгії, Данії й Нідерландів, комуністичні партії забрали собі по 10-12 відсотків голосів — незрівнянно більше того, що вони здобували будь-коли доти, — утворивши треті-четверті за величиною блоки в парламентах своїх країн. У Франції вони виявилися найбільшою з усіх партій на виборах 1945 року — вперше більшою партією навіть за своїх давніх суперників, соціалістів. А в Італії їхні досягнення були ще різючіші. Невеликий зацькований гурт сумнозвісних невдах-нелегалів до війни (в 1938 році Комінтерн навіть погрожував їх розпустити), вони за два роки опору перетворилися на масову партію 800 000 членів, а в 1946-му вже налічували майже два мільйони. Що ж до країн, де війну проти Осі вели в основному сили внутрішнього збройного Опору: Югославії, Албанії й Греції, — то й там у партизанських силах домінували комуністи, так що британський уряд на чолі з Черчілем, який не мав ані найменшої симпатії до комуністів, перестав підтримувати рояліста Михайловича й віддав допомогу та підтримку комуністові Тіто, коли стало зрозуміло, що цей останній є куди небезпечнішим для німців, ніж перший.

Комуністи вдалися до опору не лише тому, що структура Ленінової “авангардної партії” мала продукувати силу дисциплінованих і самовідданих кадрів, мета яких — ефективна діяльність, а й тому, що такі екстремальні ситуації, як нелегальність, репресії й війна, були саме тим, для чого й призначалися ці організації “професійних революціонерів”. Адже й справді, лише вони “передбачили можливість війни опору” (M.R.D.Foot, 1976, p. 84). У цьому вони дуже відрізнялися від масових соціалістичних партій, для яких виявилось майже неможливим діяти за відсутності легальності: виборів, публічних мітингів і всієї решти, — що й визначали, вирішували долю їхньої діяльності. Коли в їхніх країнах чи фашисти забирали владу, чи приходила німецька окупація, соціал-демократичні партії

схильні були впадати в зимову сплячку, що з неї в кращому випадку вони виходили, от як німецькі й австрійські с-д, наприкінці “темної доби”, зберігши свою давню підтримку й готові знову взятися до політики. Якщо в котромусь Опорі вони не були повністю відсутні, то, із структурних причин, виявлялися слабо представленими. У крайньому випадку Данії соціал-демократичний уряд був якраз при владі, коли Німеччина окупувала країну, та так *при владі й лишився* на всю війну, хоча, згодом, й не симпатизував нацистам. (На те, щоб оговтатися після цього епізоду, пішло кілька років.)

Ще дві характерні риси допомогли комуністам посісти видатне місце в Опорі: їхній інтернаціоналізм і палка, майже тисячолітня переконаність, з якою вони присвячували свої життя справі (див. розділ 2). Інтернаціоналізм дозволяв їм змобілізувати чоловіків і жінок, відкритіших для антифашистського заклик, ніж для будь-якого іншого патріотичного гасла; наприклад, у Франції біженці Іспанської Громадянської війни дали більшість бійців для збройного партизанського Опору на південному заході тієї країни: якихось 12 000 до висадки союзних військ у Європі (Pons Prades, 1975, р. 66), — а ще ж біженці й робітники-іммігранти з сімнадцяти країн, зібрані під акронімом MOI (*Main d'Oeuvre Immigrée, Рука Іммігрантської Праці*), робили деяку з найнебезпечнішої партійної роботи: скажімо, група Манучяна (вірмени й польські євреї) напала на німецьких офіцерів у Парижі⁴⁰. А палка переконаність породила те поєднання хоробрості, самопожертви й жорстокості, яке справляло враження навіть на ворогів і яке так яскраво зобразив югослав Мілован Джілас у своїй *Vitini* (Djilas, 1977), цьому творі дивовижної правдивості. Комуністи, на думку одного політично поміркованого історика, належали до “найхоробріших із хоробрих” (Foot, 1976, р. 86), і, хоча їхня дисциплінована організація давала їм найкращі шанси для виживання у в'язницях і концтаборах, втрати їхні були тяжкі. Навіть ті, хто мав неприязнь до Французької компартії, керівництво якої недолюбливали інші комуністи, не могли заперечити її претензії бути *партією розстріляних*, адже ворог стратив щонайменше 15 000 її бійців (Jean Touchard, 1977, р. 258). Не дивно, що вони мали могутню притягальну силу для хоробрих чоловіків і жінок, надто для молоді, й, либонь, особливо в тих країнах, де не було дуже масової підтримки активному опорі: у Франції, Чехословаччині. А ще вони сильно вабили до себе інтелектуалів — групу, що найохочіш мобілізувалася під прапором антифашизму й що утворювала серцевину позапартійних (але споріднених із лівими) організацій Опору. Любовний роман французьких інтелектуалів із марксизмом, домінування в італійській культурі людей, пов'язаних із компартією (обидва “романи” тривалістю в покоління), стали продуктами Опору. Чи інтелектуали самі йшли в Опір, як той провідний повоєнний видавець, що зазначає з гордістю, як *усі* члени його фірми взяли зброю й пішли в партизани, а чи ставали симпатиками компартії, бо їм чи їхнім родинам не довелося бути справжніми “опір'янами” (могли ж перебувати й по той бік), — вони всі відчували притягальну силу компартії.

Комуністи не намагалися, окрім своїх твердинь на Балканах, установлювати революційні режими. Щоправда, вони й не були спроможні це зробити

будь-де на захід від Трієста, навіть коли б захотіли попретендувати на владу, але ж і СРСР, до якого компартії зберігали абсолютну лояльність, дуже відраджував їх від подібних односторонніх заявок на владу. Де комуністичні революції таки здійснилися (Югославія, Албанія, згодом Китай), зроблено їх *всупереч* Сталіновій пораді. Радянський погляд зводився до того, що і в міжнародних стосунках, і в кожній країні повоєнна політика має продовжуватися в рамках всеосяжного антифашистського альянсу, себто він сподівався на довготривале співіснування чи, скорше, на симбіоз капіталістичної й комуністичної систем та на подальші соціально-політичні зміни, які згодом відбувалися б через зміщення в рамках “демократій нового типу”, породжуваних коаліціями воєнного часу. Цей оптимістичний сценарій небагом розтав у ночі “холодної війни”, і то настільки цілковито, що мало хто й пам’ятає, як Сталін вимагав від югославських комуністів зберегти монархію та як у 1945 році британські комуністи були проти розпаду Черчілевої коаліції воєнного часу, себто проти виборчої кампанії, котра мала привести до влади лейбористський уряд. Незважаючи на це, не випадає сумніватися в тому, що Сталін серйозно мав усе те на увазі й намагався довести розпуском Комінтерну в 1943 й Компартії США в 1944 році.

Сталінове рішення, виражене словами одного ватажка американських комуністів, “що ми не ставитимемо питання соціалізму в такій формі й у такий спосіб, щоб ослабити... єдність чи створити їй загрозу” (Browder, 1944, in J.Starobin, 1972, p. 57), висвітлює його наміри. Задля практичних цілей, як визнавали дисиденти з революціонерів, це було прощанням навіки зі світовою революцією. Соціалізм мав обмежитися самим СРСР і територією, що, згідно з дипломатичною домовленістю, відходила йому як зона його впливу, себто в основному те, що захопила Червона Армія наприкінці війни. Навіть у межах тієї зони впливу перспектива на майбутнє мала залишатися радше невизначеною, а не відданою під програму негайного установа нових “народних демократій”. Історія, не дуже зважаючи на наміри політики, пішла іншим шляхом — за винятком одного відношення. Поділ планети, чи більшої її частини, на дві зони впливу, про що домовилися в 1944-45 роках, лишився стабільним. Жодна зі сторін протягом тридцяти років ні на мить не переступала розділової лінії, що пролягла між ними. Обидві уникали відкритої конфронтації, гарантуючи тим самим непереростання “холодних” воєн у “гарячі”.

VI

Сталінова коротка мрія про повоєнне американсько-радянське партнерство не зміцнила глобального альянсу ліберального капіталізму й комунізму проти фашизму. Скорше вона засвідчила його силу й широту. Звісно, то був союз проти воєнної загрози, й то такий, що ніколи не став би дійсністю, коли б не серія агресій нацистської Німеччини, кульмінацією яких стало її вторгнення в

СРСР й оголошення війни США. І все ж сама природа тієї війни підтвердила прозріння 1936 року в приховані значення Іспанської Громадянської війни: єдність військової й цивільної мобілізації та соціальна зміна. З боку союзників (більше, ніж із фашистського боку) це була війна реформістів: почасти тому, що навіть найупевненіша в собі капіталістична держава не могла сподіватися на перемогу в довгій війні без відмови від “бізнесу як звичайно”, а почасти тому, що сам факт Другої Світової війни драматизував невдачі міжвоєнних років, з яких неспроможність об'єднатися проти агресора була просто одним невеличким симптомом.

Те, що перемога й соціальна надія були взаємопов'язані, впливає й з відомих нам фактів про розвиток громадської думки в країнах, які воювали чи вже були визволені, й де була свобода для її вираження, за досить дивним винятком США, де роки після 1936-го засвідчили крайній спад голосів за демократичного президента, показавши натомість відродження республіканців: це ж була країна, в якій панували свої внутрішні клопоти й яка стояла далі від воєнної жертвовності, ніж будь-котра інша держава. Скрізь, де відбувалися справжні вибори, вони за-свідчували різкий ухил ліворуч. Найдраматичнішим випадком став британський, де вибори 1945 року завдали поразки Вінстону Черчілю, загальному улюбленцю й визнаному проводирю в час війни, привівши до влади Лейбористську партію: відданих за неї голосів виявилось на 50 відсотків більше, ніж вона мала раніше. Протягом наступних п'яти років лейбористи стояли на чолі періоду небачених суспільних реформ. Обидві чільні британські партії однаково віддавалися воєнному зусиллю країни. Електорат вибрав ту, котра обіцяла і перемогу, й суспільну перебудову. Це явище було загальним для Західної Європи часів війни, хоча не слід перебільшувати ні його масштабів, ні радикальності (а цей образ мав таку тенденцію в очах публіки) завдяки тимчасовому усуненню колишніх фашистських чи колабораціоністських правих.

Про ситуацію в тих частинах Європи, які визволила партизанська революція або Червона Армія, судити складніше хоча б тому, що масовий геноцид, масові переміщення людності й масові вигнання чи примусова еміграція унеможливають порівняння довоєнних і повоєнних країн, що носили одні й ті самі назви. На всій цій теориторії основна частина населення країн, окупованих Віссю, вважала себе жертвами — за винятком політично розколотих словаків і хорватів, що були дістали номінально незалежні держави під німецькою егідою; більшості населення Угорщини й Румунії, що були союзницями Німеччини, а також, звісно, за винятком великої німецької діаспори. Це не означало, нібито вони симпатизували рухам Опору, які надихалися комунізмом (за винятком хіба що євреїв, переслідуваних усіма іншими), не кажучи вже про Росію, до якої хилилися лише традиційно русофільські балканські слов'яни. Поляки мали переважно й антинімецьку, й антиросійську налаштованість, не згадуючи вже їхнього антисемітизму. Невеликі прибалтійські народи, окуповані Радянським Союзом у 1940 році, мали антиросійський, антисемітський і пронимецький настрій, поки мали вибір у період 1941-45 років. Ні комуністів, ні опору не знати було в Румунії,

і небагато цього й того подибувалося в Угорщині. А з другого боку, і комунізм, і проросійський сентимент були сильні в Болгарії, хоча опір не став тут загальним явищем, а в Чехословаччині компартія, що й завжди була там масовою, виступила як незрівнянно найбільша партія на істинно вільних виборах. Радянська окупація швидко зробила подібні політичні відмінності академічним питанням. Партизанські перемоги — то не племісити, але мало хто сумнівається, що більшість югославів вітала тріумф тітовських партизанів, за винятками німецької меншості, прихильників режиму хорватських усташів, яким серби жорстоко помстилися за попередні різанини, й традиціоналістського ядра в Сербії, де рух Тіто, а отже, й антинімецька боротьба, ніколи не процвітали⁴¹. Розколотість Греції так і лишилася “притчею во язицех”, попри відмову Сталіна допомагати грецьким комуністам і прихильним до червоних силам навсупереч британцям, що підтримували їхніх супротивників. Лише знавці генеалогії могли б ризикнути вгадати політичні почуття албанців після тріумфу комуністів. Однак у всіх цих країнах ще тільки заповідалося на еру широкої соціальної перебудови.

Досить дивно, але СРСР (разом зі США) був єдиною країною — учасницею війни, де війна не принесла ніяких значущих соціальних та інституційних змін. Війну Союз як розпочав, так і закінчив під керівництвом Йосипа Сталіна (див. розділ 13). Зрозуміло, однак, що війна піддала стабільність системи непомірному випробуванню, особливо важким тягарем надавши й так жорстоко репресоване село. Але, коли б не вживлене в націонал-соціалізм переконання, нібито слов'яни є расою рабів-недолюдків, то німецькі загарбники могли б мати довготривалу підтримку з боку багатьох радянських народів. А так сталося навпаки: реальною основою радянської перемоги був патріотизм найбільшої національності СРСР, росіян, які завжди становили ядро Червоної Армії, що на неї радянський режим поклався в момент найтяжчої своєї кризи. Друга Світова війна дістала в Радянському Союзі офіційну назву “Великої Вітчизняної війни”, й це цілком справедливо.

VII

У цьому місці історик мусить зробити великий стрибок, аби не впасти в яму суто “західного” аналізу. Адже зовсім мало з написаного досі в цьому розділі прикладається до більшої частини планети. Це стосується і до конфлікту між Японією та континентальною Східною Азією, оскільки Японія, в політиці якої домінували ультранационалістичні праві, була союзницею нацистської Німеччини, а головною силою опору в Китаї були комуністи. Стосується це певною мірою й до Латинської Америки, великого імпортера європейських ідеологій на кшталт фашизму чи комунізму, а особливо до Мексики, що в тридцятих продовжила свою велику революцію за президента Ласаро Карденаса (1934-40) й палко стала на бік Іспанської Республіки в її Громадянській війні. Фактично після по-

разки Республіки Мексика лишилися єдиною державою, що продовжувала визнавати тільки її в якості законного уряду Іспанії. Однак для більшої частини Азії, Африки й ісламського світу фашизм, чи як ідеологія, чи як політика держави-нападниці, не був і ніколи не ставав головним і вже ж не єдиним ворогом. Головним і єдиним ворогом тут був "імперіалізм" чи "колоніалізм", а імперіалістичними державами були здебільшого ліберальні демократії: Велика Британія, Франція, Нідерланди, Бельгія й США. До того ж усі імперські держави, за єдиним винятком Японії, були "білошкірі".

Цілком логічно, що вороги імперської держави були й потенційними союзниками в боротьбі за колоніальне визволення. Навіть Японія, що, як могли засвідчити корейці, тайваньці, китайці та інші, мала свій власний жорстокий гатунок колоніалізму, могла апелювати до антиколоніальних сил у Південно-Східній і Південній Азії як поборниці визволення "небілих" з-під влади "білих". Отже, антиімперіалістична боротьба й антифашистські змагання показували в протилежних напрямках. Так сталінський пакт 1939 року з німцями, який підірвав західних лівих, дозволив індійським чи там в'єтнамським комуністам вільно зосередитися на боротьбі з британцями й французами, тоді як німецьке вторгнення в СРСР у 1941 році зобов'язало їх як добрих комуністів домагатися першочергово поразки Осі, себто поставити визволення своїх батьківщин набагато нижче в порядку денному. Це була не просто непопулярна, а й безглузда в стратегічному відношенні вимога в час, коли колоніальні імперії Заходу були найвразливіші, якщо не гинули насправді. А місцеві ліві, що не відчували на собі залізних обручів відданості Комінтерну, користалися з цієї нагоди. Індійський Національний Конгрес розпочав у 1942 році рух "Геть з Індії!", а бенгальський радикал Субгас Bose набирав для японців Індійську Армію Визволення з-поміж індійських військовополонених, захоплених під час блискавичних початкових наступів. Антиколоніальні бійці в Бірмі й Індонезії так само дивилися на речі. *Reductio ad absurdum*, зведенням до абсурду цієї антиколоніалістської логіки стала спроба однієї екстремістської єврейської групи з Палестини вступити в переговори з німцями (через Дамаск, що на той час був під егідою вішістської Франції), аби ті допомогли визволити Палестину від британців, маючи таке визволення за найперший пріоритет для сїонізму. (Одним із бійців групи й учасником тієї місії був Іцхак Шамір, що згодом став прем'єр-міністром Ізраїлю.) Подібні підходи, очевидно, не означали якоїсь там ідеологічної симпатії до фашизму, хоча нацистський антисемітизм міг імпонувати палестинським арабам, що не мирили з сїоністськими поселенцями, а декотрі групи у Південній Азії могли ототожнити себе з вищою расою аріїв нацистської міфології. Але то були особливі випадки (див. розділи 12 і 15).

Треба пояснити, чому, зрештою, антиімперіалізм і рухи колоніального визволення схилилися переважно ліворуч, опиняючись таким чином, принаймні десь наприкінці війни, в лавах світової антифашистської мобілізації. Основоположна причина тут та, що саме західні ліві зростили антиімперіалістську теорію й політику і що підтримка руха колоніального визволення надходила переважно від міжнародного лівого крила й особливо (після організованого 1920 року в

Баку З'їзду Народів Сходу) від Комінтерну та СРСР. До того ж активістам і майбутнім ватажкам рухів за незалежність, що здебільшого належали до освічених на Заході еліт своїх країн, легше, простіше було, прибувши до своїх метрополій, опинитися в нерасистському й антиколоніальному середовищі місцевих лібералів, демократів, соціалістів і комуністів. Принаймні майже всі вони були модернізатори, кому ностальгічно-середньовічні міфи, нацистська ідеологія й расистська виключність їхніх теорій дуже нагадували якраз ті “комуналістські” й “трайбалістські” тенденції, що, на їхню думку, були симптомами відсталості рідних їхніх країн, експлуатованих імперіалізмом.

Одне слово, якась така спілка з Віссю, заснована на принципі “ворог мого ворога — мій друг”, могла бути лише тактичною. Навіть у Південно-Східній Азії, де японська влада була не такою репресивною, як за старих колоніалістів, і здійснювалася небілими проти білих, вона могла бути лише короткочасною, оскільки Японія, навіть коли не брати до уваги її всюдисущого расизму, не мала інтересу до визволення колоній як такого. (Фактично та влада була короткочасною, бо Японія невдовзі зазнала поразки.) Фашизм чи націоналізми Осі не мали ніякої особливої приваби. А з другого боку, такий чоловік, як Джавахарлал Неру, хто (на відміну від комуністів) не завагався кинутися в бунт “Теть з Індії!” у 1942 році, кризовому для Британської імперії, ніколи не переставав вірити, що вільна Індія будуватиме соціалістичне суспільство й що СРСР буде її союзником у цій справі, а то й (з усіма застереженнями) прикладом.

Те, що ватажки й речники колоніального визволення незрідка були меншостями, нетиповими для населення, яке вони бралися емансипувати, насправді полегшувало їм збіжність з антифашизмом, адже колоніальні населення у своїй основі можна було зворушити чи принаймні змобілізувати почуттями й ідеями, що до них фашизм (коли не брати до уваги його відданість ідеї расової вищості) міг якось апелювати: традиціоналізмом, релігійною й етнічною винятковістю, підозріливістю до сучасного світу. По суті ці сентименти ще не були мобілізовані до якоїсь істотної міри чи, коли й мобілізовані, то не настільки, щоб стати політично панівними. Ісламська масова мобілізація дуже сильно розвивалася в мусульманському світі між 1918 і 1945 роками. Так “Мусульманське Братство” (1928) Гасана аль-Банни, фундаменталістський рух, що дуже вороже ставився до лібералізму й комунізму, стало чільним прапороносцем єгипетських масових заворушень сорокових років, і його потенційні спорідненості з ідеологіями Осі були більш, ніж тактичними, особливо зважаючи на його ворожість до сіонізму. Однак рухи й політики, що приходили до влади в країнах Ісламу, іноді на плечах фундаменталістських мас, були світськими й схильними до модернізації. Єгипетські полковники, яким випало здійснити революцію 1952 року, були емансиповані інтелектуали, що мали контакти з невеликими єгипетськими комуністичними групами, на чолі котрих, як на те, стояли переважно євреї (Perrault, 1987). На Індійському субконтиненті Пакистан (дитя тридцятих і сорокових років) слушно описували, як “програму секуляризованих еліт, що були змушені [територіально] роз'єднаністю мусульманського населення й змаганням з індійськими

більшостями назвати своє політичне суспільство радше “ісламським”, ніж національно сепаратистським” (Lapidus, 1988, р. 738). У Сирії тон задавала партія Ба'ат, заснована в сорокових роках двома вчителями, що дістали паризьку освіту й що, з усім своїм арабським містицизмом, ідеологічно були антиімперіалістами й соціалістами. Сирійська конституція не містить і згадки про Іслам. Іракську політику (до Війни в Перській затоці 1991 року) визначали різні поєднання націоналістських офіцерів, комуністів і ба'атівців, які всі були віддані арабській єдності й соціалізму (принаймні в теорії), але чітко не Коранові. І через місцеві причини, й завдяки тому, що алжирський революційний рух мав широку масову основу (не останній з-поміж потоків трудової еміграції до Франції), Алжирська революція відзначалася сильним ісламським елементом. І все ж революціонери спеціально домовилися (в 1956 році), що вони “ведуть боротьбу за знищення анахронізму колонізації, а не релігійну війну” (Lapidus, 1988, р. 693), й задумали утворити соціально-демократичну республіку, що стала конституційно однопартійною соціалістичною республікою. Справді, період антифашизму став єдиним, коли реально існуючі комуністичні партії здобули істотну підтримку й вплив у декотрих частинах ісламського світу, особливо в Сирії, Іраку й Ірані. Аж набагато пізніше світські й модернізаторські голоси політичного керівництва потонули, стихли в масовій політиці фундаменталістського відродження (див. розділи 12 і 15).

Попри їхні конфлікти інтересів, що мали знов виринути після війни, антифашизм розвинених західних країн та антиімперіалізм їхніх колоній з'ясували, що сходяться до того, що й одне, й друге розглядали як повоєнне майбутнє суспільної перебудови. СРСР і місцевий комунізм допомогли перекинути міст через прірву, оскільки означали антиімперіалізм для одного світу й тотальну відданість справі перемоги — для другого. Однак, на відміну від європейських театрів війни, неєвропейські війни не принесли комуністам чільних політичних триумфів, за винятком особливих випадків, коли траплялася (як і в Європі) збіжність антифашизму й національного/соціального визволення: у Китаї й Кореї, де колоніалістами були японці, та в Індокитаї (В'єтнам, Камбоджа, Лаос), де безпосереднім ворогом свободи лишилися французи, місцева адміністрація яких підпорядковувалася японцям, коли ті захопили Південно-Східну Азію. Це були країни, де комунізму судилося звитяжити в повоєнну добу: під проводом Мао, Кім Ір Сена й Хо Ші Міна. А в інших місцях лідери держав, що мали деколонізуватися, вийшли з загальом лівих рухів, але не були такі скуті в 1941-45 роках потребою, над усе інше, спершу завдати поразки Осі. І все ж таки навіть ці не могли не дивитися на світову ситуацію після поразки Осі з певним оптимізмом. Дві світові наддержави не були друзями старому колоніалізму, принаймні на папері. Відома антиколоніалістська партія прийшла до влади у самому серці найбільшої з усіх імперій. Сила й законність старого колоніалізму виявились серйозно підірваними. Шанси на свободу видавалися кращими, ніж будь-коли доти. Так воно й сталося, хоч і не без деяких диких запізнених акцій старих імперій.

VIII

Отож поразка Осі (Німеччини й Японії, коли точніше) небагатьох засмутила, окрім у самих Німеччині й Японії, чий народи билися, з упертою лояльністю й страхітливою дієвістю, до останнього дня. Наприкінці фашизм не змобілізував нічого поза своїми корінними країнами, окрім розпорошених ідеологічних меншостей радикально правого гатунку, більшість яких лишилася б на політичних закутках у своїх рідних країнах; декількох націоналістичних груп, що сподівалися домогтися своїх цілей за допомогою союзу з німцями, та чимало всякого мотлоху, набраного як дикої допоміжної солдатні для цілей нацистської окупації. Японці не змобілізували нічого, окрім скороминущої симпатії до жовтої, а не білої шкіри. Головна приваба європейського фашизму, що він, мовляв, забезпечує гарантію від робітничих рухів, соціалізму, комунізму й безбожної дияволової штаб-квартири у Москві, яка й надихала їх усіх, здобула йому велику підтримку з боку багатих, хоча підтримка великого бізнесу завжди була скорше прагматичною, ніж принциповою. Це не була така приваба, що пережила б невдачу й поразку. Принаймні чистим ефектом дванадцяти років націонал-соціалізму стало те, що великі частини Європи виявилися відданими на поталу більшовикам.

Тож фашизм розчинився, мов грудка землі, кинута в річку, й практично щез із політичної сцени навіки, за винятком Італії, де скромний неофашистський рух, заснований на честь Муссоліні (*Movimento Sociale Italiano*), має постійну присутність в італійській політиці. Це сталося не просто завдяки вилученню з політики осіб, що були чільними за фашистських режимів, хоча їх ні в якому разі не вилучали з державних служб та громадського життя, а ще менше — з життя економічного. Сталося це навіть не завдяки травмі добрих німців (та, хоч і поіншому, лояльних японців), чий світ розпався у фізичному й моральному хаосі 1945-го і для кого сама вірність їхнім старим переконанням була насправді непродуктивною. Та травма заважала їм пристосуватися до нового, напочатку незбагненного життя під владою окупаційних держав, що накинули їм свої інституції й способи життя: що клали свої рейки, по яких мали віднині ходити їхні поїзди. Націонал-соціалізм не мав нічого запропонувати німцям після 1945-го — нічого, крім спогадів. Типово, що в одній вельми націонал-соціалістській частині Гітлерової Німеччини, а саме в Австрії (яка, завдяки виверту міжнародної дипломатії, опинилася чомусь поміж невинних жертв) повоєнна політика незабаром повернулася до того, чим вона була, перш ніж у 1933 покінчено з її демократією, за винятком невеличкого зміщення ліворуч (Flora, 1983, p. 99). Фашизм пощез разом із світовою кризою, що дозволила йому з'явитися на світ. Він-бо ніколи не був, навіть у теорії, універсальною програмою чи політичним проектом.

А з другого боку, антифашизм, хоч який неоднорідний та непостійний у своїй мобілізації, таки спромігся поєднати надзвичайний діапазон сил. А ще ж ця єдність була не негативною, а позитивною і, в певних відношеннях, довготривалою. Ідеологічно вона засновувалася на поділюваних цінностях та устремліннях Просвітництва й Віку Революції: на прогресі через застосування розуму й науки,

на освіті й владі народу, на незасновуванні нерівностей на випадковостях народження чи походження і на задивленості суспільств радше у майбутнє, а не в минуле. Декотрі з цих подібностей існували тільки на папері, хоча є така певна значущість у тому, що політичні організми, настільки віддалені від західної чи й хоч би якої демократії, як менгістевська Ефіопія, Сомалі після падіння Сіада Барре, Кім Ір Сенова Корея, Алжир і комуністична Східна Німеччина вирішили назватися офіційно Демократичними чи Народно-Демократичними Республіками. Подібні “етикетки” були б зневажливо відкинуті міжвоєнними фашистськими, авторитарними чи навіть традиційно консервативними режимами.

В інших відношеннях спільні прагнення не були аж такими віддаленими від спільної дійсності. Західний конституційний капіталізм, комуністичні системи й третій світ були однаково віддані рівноправ'ю всіх народів та обох статей, себто всі вони більш чи менш неточно влучали в спільну ціль, але не такими способами, що систематично відрізняли б одну групу держав від іншої⁴². Це все були світські держави. Ще доречніше буде згадати, що після 1945 року це все були держави, які свідомо й активно відкидали верховенство ринку й вірили в активне управління й планування економіки державою. Хоч і нелегко пригадується таке в добу неоліберальної економічної теології, але в період між початком сорокових і сімдесятими роками найпрестижніші й колись впливові поборники повної ринкової свободи, наприклад, Фрідріх фон Гаек, бачили себе пророками в пущі, які марно волали, перестерігаючи безтурботний західний капіталізм, що він же мчить “дорогою до рабства” (Науек, 1944). Фактично наставала доба економічних чудес (див. розділ 9). Капіталістичні уряди були переконані, що тільки економічний інтєрвенціонізм здатен запобігти поверненню до народногосподарських катастроф міжвоєння і тим самим уникнути політичної небезпеки радикалізування людей до такої міри, що вони могли б вибрати комунізм, достоту як вони одного разу вибрали Гітлера. Країни третього світу вірили, що тільки державна дія спроможна підняти їхні економіки з відсталості й залежності. У деколонізованому світі вони, йдучи за прикладом СРСР, повинні були бачити шлях уперед як соціалізм. Сам Радянський Союз зі своєю щойно збільшеною збільшовиченою родиною не вірив ні в що, крім центрального планування. І всі три регіони світу вступили в повоєнний світ, плекаючи переконання, що перемога над Віссю, досягнута політичною мобілізацією й революційною політикою, а також кров'ю й залізом, відкриває нову добу суспільного перетворення.

У певному розумінні вони мали слухність. Ніколи ще лице планети й людського життя не зазнавало такої драматичної трансформації, як у добу, що розпочалася під грибовидними хмарами Хіросіми й Нагасакі. Але історія, як завжди, лише краєм ока зважила на людські наміри, навіть на задуми національних вершителей долі. Реальне соціальне перетворення не малося на увазі й не планувалося. І в будь-якому разі вони мали зіткнутися з першою такою випадковістю, як майже негайний крах великого антифашистського альянсу. Не стало об'єднувача-фашизму — і знову, враз, капіталізм із комунізмом наготувалися дивитись одне на одного, як на смертельних ворогів.

РОЗДІЛ **6**

МИСТЕЦТВА У 1914-1945

Париж сюрреалістів — це також маленький “всесвіт”... У великому всесвіті, в космосі, там теж усе не інакше. І там є перехрестя, де транспорт подає сигнали примарними спалахами, а незбагненні аналогії й зв'язки між подіями є узвичаєним порядком дня. Це така царина, звідки шле свої ліричні репортажі поезія Сюрреалізму.

Волтер Бенджамін, “Сюрреалізм”,
із *Однонапрямкової вулиці* (1979, р.231)

Нова Архітектура начебто й не дуже прогресує в США... Поборники нового стилю сповнені поважності, й дехто з них діє в різко педагогічній манері тих, хто увірував у Єдиний Податок... але, поза рівнем фабричного дизайну, не схоже, щоб вони багатьох повернули до своєї віри.

ГЛ. Менкен, 1931

I

Чому блискучі законодавці моди, відоме своєю неаналітичністю плем'я, іноді передчувають обриси прийдешніх речей краще за професійних передбачальників? Це одне з найтемніших запитань в історії, а для історика культури — одне з найцентрального. Воно безперечно вирішальне й для будь-кого, хто хоче збагнути вплив світу катаклізмів на світ високої культури, елітних мистецтв і, понад усе, авангарду. Адже загальноприйнятою стала думка, що ці мистецтва провістили фактичний крах ліберально-буржуазного суспільства за кілька років до тієї події (див. *Вік Інтерей*, розділ 9). На 1914 рік чи не все, що може знайти при-

хисток під широкою й досить таки невизначеною вивіскою “модернізму”, вже було на місці: кубізм, експресіонізм, футуризм, чиста абстракція в малярстві, функціоналізм і втеча від орнаменту в архітектурі, відкидання тональності в музиці, розрив із традицією в літературі.

Дуже багато імен, що їх більшість людей перелічить як видатних “модерністів”, на 1914 рік уже були всі зрілі, в розквіті творчих сил чи й навіть славетні⁴³. Навіть Т.С.Еліот, чия поезія не друкувалася до 1917 року й довше, був на той час уже, безперечно, частиною лондонської авангардної сцени [як співавтор (із Паундом) *Вибуху* Віндема Льюїса]. Ці діти, щонайпізніше, 1880-их залишилися іконами модерності й через сорок років. Те, що чимало чоловіків і жінок, які лише починали з’являтися після війни, також мали увійти до більшості коротких “обойм” чільних “модерністів” високої культури, не так дивує, як домінування старшого покоління⁴⁴. (Так навіть Шьонбергові наступники: Альбан Берг та Антон Веберн — належать до покоління 1880-их.

По суті єдиними інноваціями після 1914 року в світі “усталеного” авангарду, як видається, стали два напрямки: *дадаїзм*, що провістив чи непомітно перейшов у *сюрреалізм* у західній половині Європи, й “радянсько-народжений” *конструктивізм* на Сході. Конструктивізм, такий собі вихід у скелетоподібні й бажано рухомі конструкції, що мають свої найближчі, з реального життя аналогії в деяких структурах ярмаркової площі (“чортове колесо”, великі ковші й таке інше), незабаром був поглинутий головною течією архітектурного й індустріального дизайну, переважно через “Баухаус” (про який більше скажемо далі). Найчестолюбніші проекти конструктивізму, як, скажімо, Татлінова знаменита обертова похила вежа, що мала бути споруджена на честь Комінтерну, але так і не була збудована, жили примарним життям декору в ранньому радянському державному ритуалі. Конструктивізм, хоч який новаторський, звівся в основному до розширення репертуару архітектурного модернізму.

Дадаїзм набув обрисів у змішаній групі вигнанців, що жили в Цюріху (де ще одна вигнанська група на чолі з Леніним чекала на революцію), у 1916 році — як змучено-іронічний нігілістський протест проти світової війни й суспільства, що її викохало, а також проти його мистецтва. Оскільки він відкидав усяке мистецтво, то й не мав формальних характерних рис, хоч і запозичив декілька фокусів у кубістського й футуристського довоєнних авангардів, особливо ж *колаж*, себто склеювання до купи шматків усякої всячини, включно з частинами картин. Дадаїзм приймав, у принципі, все, що могло спричинити апоплексичний удар у звичайного буржуазного любителя мистецтва. А скандал полягав у його засаді зчеплення. Так виставлений Марселем Дюшамом (1887-1968) 1917 року в Нью-Йорку громадський пісуар як предмет “готового мистецтва” був цілковито в душі “дади”, до якої він і приєднався після свого повернення з США, а от його наступна спокійна відмова мати надалі хоч щось спільне з мистецтвом — не була в тому душі. Бо в дадаїзмі не було нічого спокійного.

Сюрреалізм, хоч і був так само відданий відкиданню мистецтва, яким його знали доти, однаково схилився до скандалу й (як ми ще переконаємося) ще біль-

ше горнувся до соціальної революції, був чимось більшим за негативний протест — чого й слід було сподіватися від руху, зосередженого в основному в Франції, країні, де всяка мода потребує теорії. Справді, ми можемо сказати, що, коли на початку двадцятих дадаїзм упокоївся разом із добою війни й революції, яка його породила, із нього виник сюрреалізм — як те, що називалося “закликом до відродження уяви, заснованого на Позасвідомому, як його розкрито психоаналізом, разом із новим наголосом на магії, випадку, ірраціональності, символах і снах” (Willett, 1978).

У декотрих відношеннях то було романтичне відродження у вбранні ХХ віку (див. *Вік Революції*, розділ 14), але з більшим відчуттям абсурдності й сміху. На відміну від головної течії “модерністських” авангардів, але подібно до дадаїзму, сюрреалізм не цікавився формальним нововведенням як таким: чи Позасвідомому забажалося висловитися безладним потоком слів (“автоматичне письмо”), а чи в педантичному стилі академіка ХІХ століття (що в ньому Сальвадор Далі (1904-89) вимальовував свої розпливчасті пильнування на тлі пустельних ландшафтів, — це не мало значення. Важливо було розпізнати здатність до спонтанної уяви, звільненої від посередництва систем раціонального контролю; створити сукупність із внутрішньо ніби неузгодженого, вивести очевидно необхідну логіку з явно алогічного чи й неможливого. *Замок у Піренеях* Рене Магріта (1898-1967), дбайливо вимальований у стилі поштівки, виникає з вершини величезної скелі, от ніби виростає з неї. Ото тільки, що сама скеля, мов гігантське яйце, пливе у небі понад морем, і все це виведено з не меншим реалістичним старанням.

Сюрреалізм став справжнім додатком до репертуару авангардних мистецтв, і його новаторство засвідчено здатністю створювати шок, нерозуміння чи, що було тим самим, викликати іноді спантеличений сміх, навіть у старших представників авангарду. Це була така моя власна, звісно, молодеча реакція на Міжнародну Виставку Сюрреалізму в Лондоні 1936 року, а згодом і на друга, паризького художника-сюрреаліста, чие вперте бажання створити олійними фарбами точний еквівалент фотографії людських нутрощів мені тяжко було зрозуміти. І все ж ретроспективно слід розглядати “сюр” як надзвичайно плідний рух, хоча захопив він переважно Францію та іспаномовні країни, де сильний був французький вплив. Він вплинув на першокласних поетів у Франції (Елюар, Арагон), в Іспанії (Гарсія Лорка), у Східній Європі й Латинській Америці (Сесар Вальєхо в Перу, Пабло Неруда в Чилі), а дещо з нього й досі відлунує на тому континенті в письмі “магічного реалізму”. Його образи й видіння: Макс Ернст (1891-1976), Магріт, Хоан Міро (1893-1983) і навіть — так! — Сальвадор Далі — стали частиною нашого внутрішнього світу. А ще, на відміну від давніших західних авангардів, він справді запліднив центральне мистецтво ХХ віку — мистецтво кінокамери. Невипадково кінематограф завдячує йому не лише Луїсом Бунюелем (1900-83), а й центральним кіносценаристом французького кіно тієї доби. Жаком Превером (1900-77), тоді як фотожурналізм у боргу перед Анрі Картьє-Бресоном (1908).

Однак, коли розглядати все це вкупі, то були напрямки розвитку авангардистської революції у високих мистецтвах, що сталася ще до того, як світ, чию загибель вона виражала, справді розлетівся на друзки. Три речі можна зазначити стосовно до цієї революції в добу катаклізмів: авангард став, так би мовити, частиною усталеної культури; його бодай почасти засвоїла тканина повсякденного життя, і (що либонь найважливіше) він різко політизувався, чи не дужче, ніж високі мистецтва політизувалися будь-коли після Доби Революції. І все ж ми ніколи не повинні забувати, що протягом цього періоду ця революція лишалася ізольованою від смаків і турбот маси навіть західної публіки, хоча зазіхала на неї дужче, ніж та публіка взагалі визнавала. За винятком трохи більшої меншості своїх прихильників, ніж до 1914 року, вона не була тим, чим насправді й свідомо насолоджувалася більшість людей.

Сказати, що новий авангард здобув собі центральне місце серед усталених мистецтв, не означає стверджувати, нібито він посунув класичне й модне; ні, він доповнив і те й те, ставши доказом серйозного інтересу до справ культури. Міжнародний оперний репертуар лишився в основному той самий, що був і в Добу Імперії, з композиторами, які народилися на початку 1860-их (Ріхард Штраус, Масканьї) чи навіть раніше (Пуччіні, Леонкавалло, Яначек), себто поза межами "модерності", і таким, у широкому розумінні, лишається й досі⁴⁵.

Однак балет, цей традиційний партнер опери, зазнав трансформації: великий російський імпресаріо Сергій Дягілев (1872-1929) перетворив його на свідомо авангардного медіума, переважно під час Першої Світової війни. Після його паризького *Параду* в 1917 році (ескізи Пікассо, музика Саті, лібретто Жана Кокто, афішні тексти Гійома Аполінера) декорації послідовників кубістів Жоржа Брака (1882-1963) і Хуана Гріса (1887-1927), музика (чи переробки) Стравінського, де Фальї, Мійо й Пуленка стали нормою обов'язковості; модернізовано водночас і стилі танцю й хореографії. До 1914 року, принаймні в Британії, "Виставку постімпресіонізму" висміювала міщанська публіка, а Стравінський спричиняв скандали скрізь, де виступав, як і "Виставка геральдики" у Нью-Йорку й деінде. Після війни філістери помовкли перед провокаційними показами "модернізму", свідомими проголошеннями незалежності від дискредитованого довоєнного світу, маніфестами культурної революції. Саме через модерністський балет, що експлуатував своє унікальне поєднання снобістської приваби, магнетизм моди (плюс новий журнал *Vogue, Moda*) та елітно-артистичний статус, авангард і здійснив прорив блокади. Завдяки Дягілеву, писала одна характеристична постать у британському культурному журналізмі двадцятих, "натовп широко насолоджувався декораціями найкращих і найвисміюваніших із живих митців. Він дав нам Сучасну Музику без сліз і Сучасне Мистецтво без сміху" (Mortimer, 1925).

Дягілевський балет став просто одним із засобів розповсюдження авангардних мистецтв, що, у всякому разі, різнилися, від країни до країни. Ні, не один і той самий авангард ширився по різних куточках західного світу, адже, попри тривалу гегемонію Парижа над великими регіонами елітної культури, підкріплену після 1918 року ще й припливом вихідців з Америки (покоління Гемінґуея й

Скотта Фіцджеральда), насправді більше вже не існувало уніфікованої високої культури в Старому світі. У Європі Париж змагався з віссю Москва-Берлін, аж поки тріумфи Сталіна й Гітлера примусили замовкнути чи й розсіяли російські та німецький авангарди. Осколки колишніх Габсбурзької й Оттоманської імперій ішли кожен своїм шляхом у літературі, ізольовані мовами, з яких ніхто серйозно чи там систематично й не намагався перекладати — аж до тридцятих, ери антифашистської діаспори. Надзвичайний розквіт іспаномовної поезії по обидва боки Атлантики майже не мав ніякого міжнародного впливу, аж поки ту поезію відкрила Іспанська Громадянська війна 1936-39 років. Навіть ті мистецтва, що найменше постраждали від Вавилонської вежі, зорові й звукові, були не такими інтернаціональними, як можна було б сподіватися, і щоб переконатися в цьому, досить порівняти відносну славу, скажімо, Гіндеміта в Німеччині й поза нею чи Пуленка у Франції й поза. Освічені англійські любителі мистецтва, які добре знали навіть дрібніших членів Паризької Школи, могли й не чути імен таких великих німецьких експресіоністських митців, як Нольде й Франц Марк.

Насправді були тільки два різновиди авангардних мистецтв, захоплюватися якими гарантовано могли всі прапороносці мистецької новизни у всіх відповідних країнах, і обидва вони прийшли більше з Нового, ніж зі Старого світу: кінофільми і джаз. Авангард кооптував кінематограф протягом якогось часу протягом Першої Світової війни, а доти ним нехтував, не збагнути, чому (див. *Vik Interij*). Не лише стало важливим захоплюватися цим мистецтвом і особливо його найбільшою особистістю, Чарлі Чапліним (якому мало хто з модерних поетів, що себе поважали, не присвятив бодай кількох рядків), але й самі авангардні митці поринули у фільмотворчість, особливо у ваймарській Німеччині й Радянській Росії, де вони насправді задомінували в кіновиробництві. Канонічні “художні фільми”, що ними високочолі любителі кіно, як гадалося, мали насолоджуватися у невеликих спеціалізованих кінохрамах протягом доби катаклізмів від одного краю планети й до другого, склалися в основному з таких авангардних творів: знятий 1925 року *Броненосець Потьомкін* Сергія Ейзенштейна (1898-1948) здобув загальне визнання як шедевр усіх часів. Епізод Одеських сходів у цій праці, якого ніхто, що хоч раз подивився (як я в тридцятих в авангардному кіно-театрі на Черінг-Крос), уже ніколи не забуде, описують, як “класичний епізод німого кіно й чи не найразючіші шість хвилин в історії кінематографу” (Manvell, 1944, pp. 47-48).

Від середини тридцятих інтелектуали віддавали перевагу популістському французькому кіно Рене Клера, Жана Ренуара (сина відомого художника, що вельми характерно), Марселя Карне, колишнього сюрреаліста Превера й Оріка, колишнього члена авангардного музичного квартету “Шестеро”. Їхні твори, як любили зазначати неінтелектуальні критики, не приносили такої втіхи, але, безсумнівно, це, в мистецькому розумінні, був вищий клас, ніж велика маса того, що сотні мільйонів (у тім числі й інтелектуали) дивилися кожного тижня в дедалі гігантськіших та розкішніших кінопалацах, себто продукцію Голівуду. А з другого боку, твердолобі голівудські шоумени чи не так само швидко, як Дягілев, визнали

внесок авангарду до прибутковості. “Дядько” Карл Лемле, бос “Юніверсал Стюдіос”, який мав чи не найменші інтелектуальні претензії поміж інших достойників Голівуду, дбав, щоб забезпечуватися найсвіжішими людьми й ідеями під час своїх щорічних гостин до рідної Німеччини, наслідком чого стало те, що характерний продукт його студії, фільм жахів (*Франкенштейн*, *Дракула* й інші), нагадував досить близьку копію з німецьких експресіоністських взірців. Потік через Атлантику режисерів-постановників із Центральної Європи (таких, як Ланг, Любіч і Вільдер), що з них практично кожного можна було вважати за високочолого на його рідному знімальному майданчику, справив значний вплив на сам Голівуд, не кажучи вже про таких технічних фахівців, як Карл Фройнд (1890-1969) чи Ойген Шуфтан (1893-1977). Однак шлях розвитку кінематографу й популярних мистецтв ми розглянемо нижче.

“Джаз” “Джазового віку” (себто якесь поєднання синкопованої ритмічної танцювальної музики американських негрів та інструментовки, що не визнавалось традиційними нормами) майже приречений був здобути загальне схвалення серед авангарду: не так своїми вартоцями, як ще один символ модерності, машинного віку, розриву з минулим, одне слово, як ще один маніфест культурної революції. Персонал “Баухауса” фотографувався з саксофоном. Щира пристрасть до того різновиду джазу, що визнається нині за чільний внесок США до музики ХХ віку, залишалася рідкістю поміж солідних інтелектуалів, авангарду чи й не, аж до другої половини сторіччя. Ті, хто його розвивав, як і я після приїзду Дюка Елінгтона до Лондона в 1933 році, були невеличкою меншістю.

Модернізм у проміжку між війнами, хоч би які були його місцеві варіанти, став відмітною ознакою тих, хто хотів довести, що він і культурний, і йде в ногу з сучасністю. Незалежно від того, чи ти любиш, а чи навіть читав, бачив або хоч чув про твори визнаних і прославлених імен (скажімо, для схильних до літератури англійських школярів першої половини тридцятих такими іменами були Т.С.Еліот, Езра Паунд, Джеймс Джойс і Д.Г.Лоуренс), немислимим було не говорити про них із знанням справи. Що ще цікавіше, так це те, що культурний авангард кожної країни переписував чи переоцінював минуле, аби припасувати його до сучасних вимог. Англіцям твердо сказали, щоб забули про Мільтона й Тенісона, зате щоб захоплювалися Джоном Донном. Ф.Р.Лівіс із Кембриджа, найвпливовіший англійський критик того періоду, навіть створив канон, “велику традицію” англійської романістики, яка виявилася прямою протилежністю реальній традиції, оскільки критик викидав з історичної послідовності все, що йому не подобалося, зокрема всього Дікенса, за винятком одного роману *Тяжкі часи*, що до Лівіса вважався одним із не найкращих творів майстра⁴⁶.

Для любителів іспанського живопису Мурільйо перестав існувати, зате обов'язково треба було захоплюватися Ель Греко. Але це ще не все: всяке мистецтво, пов'язане з Добою Капіталу й Добою Імперії (окрім авангарду тих часів), не просто відкидалося, а ставало практично невидимим. Це засвідчувалося не лише вертикальним падінням цін на академічний живопис ХІХ віку (і відповідним, хоча все ще скромним, зростанням попиту на імпресіоністів і пізніших модер-

ністів) — практично його перестали купувати аж до шістдесятих років. Самі спроби визнати хоч якусь заслугу за вікторіанською архітектурою виглядали свідомою провокацією *справжнього* доброго смаку й асоціювалися з табором реакціонерів. Автор цієї книги, що виріс серед великих архітектурних пам'яток ліберальної буржуазії, які оточували старе “внутрішнє місто” Відня, засвоїв, через такий собі культурний осмос, нібито їх годиться розглядати як або неавтентичні, або помпезні, або як і те й те. Масово цих будівель все таки не руйнували аж до п'ятдесятих-шістдесятих років, цих найкатастрофічніших десятиріч сучасної архітектури, і тому Вікторіанське товариство, покликане захищати забудову періоду 1840-1914 років засновано у Британії вже аж 1958 року (більш як через двадцять літ після заснування Георгіанської групи, що мала захищати не такий зневажений спадок XVIII століття).

Вплив авангарду на комерційне кіно вже наводить на думку, що модернізм почав накладати свій відбиток і на повсякденне життя. Робив він це непрямо, через вироби, які широка публіка не вважала за “мистецтво”, а отже, могла судити про них за апріорними критеріями естетичної цінності: первісно через рекламу, промисловий дизайн, комерційний друк і графіку та через справжні предмети. Таким було серед чемпіонів модерності знамените трубчасте крісло Марселя Брьюера (1925-29), яке несло величезне ідеологічне й естетичне навантаження (Giedion, 1948, pp. 488-95). Але свій шлях у сучасний світ воно мало торувати не як маніфест, а як скромне, універсально корисне переносне крісельце. Але вже не може бути ніяких сумнівів стосовно до того, що менше, ніж за двадцять років після початку Першої Світової війни, столичне життя по всьому західному світу було вже видимо позначене модернізмом, навіть у таких країнах, як США й Велика Британія, що ще в двадцятих здавалися зовсім несприйнятливими до нього. Обтічність, що від початку тридцятих заповонила американський дизайн доречних і недоречних речей, була відлунком італійського футуризму. Стиль “Арт-Деко” (термін утворено від Паризької Виставки Декоративних Мистецтв 1925 року) одомашнив модерністську кутастість та абстрактність. Здійснена в тридцятих модерністська революція паперових книжкових обкладинок, “пейпербеків” (видавництво “Пенгвін-Букс”), понесла прапора авангардистської типографії Яна Чічолда (1902-74). Але прямого нападу модернізм усе ще не робив. Уже аж після Другої Світової війни так званий “міжнародний стиль” модерністської архітектури перетворив міський краєвид, хоча головні його пропагандисти й практики: Гропіус, Ле Корбюзьє, Міс ван дер Рое, Френк Ллойд Райт та інші — діяли вже задовго до того. Окрім деяких винятків, основний масив державного будівництва, включно і з проектами державного будівництва, ухваленими лівими муніципалітетами, від яких можна було б сподіватися симпатії до соціально свідомої нової архітектури, засвідчив небагато ознак модерністичних впливів, окрім хіба очевидної відрази до декорування. Більшість масової забудови робітничого “Червоного Відня” у двадцятих здійснювали архітектори, що вельми рідко згадуються в більшості історій архітектури. Але модерністська швидко перетворювала дрібніше оснащення повсякденного життя.

Наскільки це було завдяки спадковій рухів “мистецтв і ремесел” та *art nouveau*, *нового мистецтва*, в яких авангардне мистецтво зобов'язувалося стати повсякденним вжитком, наскільки — завдяки російським конструктивістам, деякі з яких свідомо бралися революціонізувати дизайн масового виробництва, наскільки — щирій підхожості модерністського пуризму до сучасної домашньої технології (наприклад, кухонний дизайн), це ми лишимо на історію мистецтва, хай вона вирішує. Факт зостається той, що одна така собі недовговічна установа, котра починала як щось подібне до осередку політичного й мистецького авангарду, насправді стала задавати тон в архітектурі й прикладних мистецтвах двох поколінь. Це був “Баухаус”, школа мистецтва й дизайну, що спочатку містилася у Ваймарі, потім — у Десау в Центральній Німеччині (1919-33), існування якої збіглося з віком Ваймарської республіки, адже націонал-соціалісти розпустили її невдовзі після приходу Гітлера до влади. Список імен, пов'язаних таким чи іншим способом із “Баухаусом”, прочитується як довідник *Хто є хто* у передових мистецтвах від Райну до Уралу: Гропіус і Міс ван дер Рое, Ліонель Файнінгер, Пауль Клее й Василь Кандінський; Малевич, Ель Лісіцький, Моголь-Надь... Його вплив ґрунтувався не лише на цих талантах, а й, від 1921 року, на свідомому відході від старої традиції “мистецтв і ремесел” та (авангардних) красних мистецтв і звертанні до дизайнів для практичного вжитку й промислового виробництва: корпуси автомашин (Гропіус), крісла для літаків, рекламна графіка (пристрасть російського конструктивіста Еля Лісіцького), і як тут не згадати дизайну одно- й двомільйонної банкнот під час великої німецької гіперінфляції 1923 року...

“Баухаус”, як те засвідчили його проблеми з одним несимпатичним політиком, вважався глибоко підривним. Бо й справді, політична заангажованість такого чи іншого типу панувала в “серйозних” мистецтвах Доби Катастрофи. У тридцятих вона досягла навіть Британії, що все ще трималася прихистком соціальної й політичної стабільності посеред Європейської революції, а також США, віддалених від війни, але тільки не від Великої Депресії. Та політична заангажованість аж ніяк не обмежувалась самим лише лівим напрямком, хоча радикальні любителі мистецтва, надто замолоду, не могли змиритися з тим, щоб творчий геній і прогресивні думки та не йшли попідручки. І все ж, особливо в літературі, глибоко реакційні переконання, іноді перекладені на фашистську практику, були досить загальним явищем у Західній Європі. Поети Т.С.Еліот і Езра Паунд у Британії і в вигнанні; Вільям Батлер Єйтс (1865-1939) в Ірландії; романисти Кнут Гамсун (1859-1962) у Норвегії, палкий колабораціоніст нацистів, Д.Г.Лоуренс (1859-1930) у Британії й Луї Фердінан Селін (1884-1961) у Франції є очевидними того прикладами. Блискучі таланти російської еміграції не випадає, звісно, автоматично класифікувати як “реакційні”, хоча деякі з них і справді були чи стали такими, адже відмова прийняти більшовизм об'єднала емігрантів широкого спектру політичних поглядів.

І все ж таки, либонь, не буде помилкою сказати, що після світової війни й Жовтневої революції, а ще й дужче в епоху антифашизму тридцятих-сорокових, саме ліве, незрідка революційне ліве крило первісно вабило до себе авангард. Бо

й справді війна з революцією сполітизували чимало виразно неполітичних довоєнних авангардистських рухів у Франції й Німеччині. (Хоча напочатку більшість російського авангарду не відчувала ентузіазму в зв'язку з Жовтнем.) Як Ленін своїм впливом повернув марксизм назад у західний світ єдиною важливою теорією й ідеологією соціальної революції, так він домігся й перетворення авангарду на те, що націонал-соціалісти вельми коректно назвали “культурним більшовизмом” (*Kulturbolschewismus*). Дадаїзм був за революцію. Його наступник, сюрреалізм, сумнівався лише в тому, котрий гатунок революції вибрати, бо більшість секти віддавала перевагу Троцькому, а не Сталінові. Вісь Москва-Берлін, що сформувала стільки ваймарської культури, спиралася на спільні політичні симпатії. Міс ван дер Рое збудував, на замовлення Комуністичної Партії Німеччини, пам'ятника забитим спартаківським ватажкам Карлові Лібкнехту й Розі Люксембург. Гропіус, Бруно Таут (1880-1938), Ле Корбюзье, Ганнес Майер і вся “баухаусна бригада” приймали радянські замовлення — щоправда, в такий час, коли Велика Криза зробила СРСР не просто ідеологічно, а й професійно привабливим для західних архітекторів. Радикалізувалося навіть не надто заполітизоване, в основному, німецьке кіно, як це засвідчує випадок чудового режисера Г.В.Пабста (1885-1967) — чоловіка, що більше цікавився зображенням жінок, а не державних справ, виявившись перегадом цілком готовим до співпраці з нацистами. Хоча в останні ваймарські роки саме він став автором декотрих із найрадикальніших фільмів, включно з *Тригрошовою оперою* Брехта-Вайля.

Це була трагедія модерністських митців, і лівих, і правих, що їх відкидали найдієвіші політичні заангажованості їхніх же власних масових рухів, не кажучи вже про супротивників. За частковим винятком італійського фашизму, що зазнав футуристського впливу, нові авторитарні режими правого й лівого гатунків віддавали перевагу старомодним, гігантсько-монументальним спорудам та алеям в архітектурі, творам “на замовлення” у живопису й скульптурі, нудним постановкам класики на сцені й ідеологічній прийнятності в літературі. Гітлер, звісно, був нездійсненим художником, що зрештою знайшов компетентного молодого архітектора для реалізації своїх гігантських концепцій — Альберта Шпеера. Однак ні Муссоліні, ні Сталін, ні генерал Франко, що всі надихали своїх власних архітектурних динозаврів, не починали життя з подібних особистих амбіцій. Тому ні німецький, ні російський авангарди не пережили інтронізацій Гітлера й Сталіна, і дві ці країни, що в двадцятих вели перед усьому передовому й видатному з мистецтв, майже зникли з культурної сцени.

Озираючись назад, ми можемо краще за людей того часу бачити, яким лихом для культури виявилися тріумфи Гітлера й Сталіна, себто наскільки авангардні мистецтва були закорінені в революційному ґрунті Центральної й Східної Європи. Найкращі мистецькі винограна виростили, здається, на посмугованих лавою схилах вулканів. Річ була не просто в тому, що керівництво культури в політично революційних режимах давало більше офіційного визнання, себто матеріальної підтримки, революціонерам у мистецтві, ніж заміненим ними консервативним митцям, навіть коли їхні політичні власті й не виказували ніякого

ентузіазму. Анатолій Луначарський, нарком освіти, заохочував авангард, хоча Ленінів мистецький смак був традиційний. Соціал-демократичний уряд Пруссії, ще поки його не усунули (без опору) представники правих кіл Німецького Райху, заохотив радикального диригента Отто Клемперера перетворити одну з берлінських опер на вітрину всього передового в музиці за період 1928-31 років. Однак видається також (чому — годі визначити), що часи катаклізму підвищили чутливості, загострили пристрасті тих, кому випало їх пережити, у Центральній і Східній Європі. Бачення їхне було гостре, а не щасливе, і вже сама ця гострота, перейнятість того бачення трагічним відчуттям було тим, що іноді надавало навіть невидатним, самим по собі, талантам якоїсь гіркої викривальної красномовності. Наприклад, Б.Травен, такий собі анархо-богемний емігрант, що був узязв участь у недовговічній Мюнхенській Радянській Республіці 1919 року, взявся писати зворушливо про моряків та Мексику (Г'юстонів *Скарб Сьєрра-Мадре* з Богартом у головній ролі засновано на його романі). Без цієї творчості він так і зостався б у заслуженій невідомості. Там, де такий митець втрачав відчуття нестерпності світу, як ото втратив його лютий німецький сатирик Жорж Грос, коли емігрував до США після 1933 року, не лишалося нічого, крім технічно досконалої сентиментальності.

Центральноєвропейське авангардне мистецтво Доби Катаклізму рідко висловлювало надію, навіть коли його політично революційні члени були зобов'язані своїми ідеологічними переконаннями мати піднесене бачення майбутнього. Його наймогутніші досягнення, датовані переважно роками до захоплення влади Гітлером і Сталінім, — “Про Гітлера що сказати, не знаю!” кинув уципливо великий австрійський сатирик Карл Краус, якому Перша Світова війна зовсім не закрила рота (Краус, 1922), — усі в царині апокаліпсису й трагедії: опера Альбана Берга *Воццек* (прем'єра 1926 року); *Тригрошова опера* (1928) і *Махагонні* (1931) Брехта і Вайля; *Вжитий захід* (1930) Брехта-Айслера; *Конармія* Ісаака Бабеля (1926); Ейзенштейнів *Броненосець Потьомкін* (1925) чи *Берлін-Александрплац* Альфреда Дебліна (1929). Що ж до краху імперії Гасбургів, то він породив надзвичайний літературний вибух: від викривальних *Останніх днів людства* Карла Крауса (1922), через двозначну буфонаду *Бравого солдата Швейка* Ярослава Гашека (1921), до меланхолійного плачу *Маршу Радецького* Йозефа Рота (1932) й нескінченної саморефлексії *Людини без якостей* Роберта Музіля (1930). Жоден інший набір політичних подій у ХХ столітті не мав настільки глибокого впливу на творчу уяву, хоча по-своєму й Ірландська революція та громадянська війна (1916-22), через О'Кейсі, й Мексиканська революція (1910-20), через своїх митців-монументалістів (але не Російська революція), надихнули мистецтва у своїх відповідних країнах. Приречена на загин імперія як метафора для самої західної елітної культури, підірваної й гинучої: ці образи переслідували темні закутки центральноєвропейської уяви. Кінець ладу знайшов своє вираження в *Дуїянських елегіях* (1913-23) великого поета Райнера Марії Рільке (1875-1926). Інший великий німецькомовний празький автор подав ще абсолютніше відчуття незбагненності людської долі, як індивідуальної, так і колективної:

Франц Кафка (1883-1924), чію майже всю творчість надруковано вже по-смертно.

Отже, це було мистецтво, створене

в дні коли валився світ
в краху час земних основ

як висловився класичний філолог і поет А.Е.Гаусмен, що був далекий від авангарду (Housman, 1988, p. 138). Це було мистецтво, що дивилося поглядом "ангела історії", якого німецько-єврейський марксист Вальтер Беньямін (1892-1940) добачив у картині Пауля Клее *Angelus Novus*:

Обличчям він обернений до минулого. Там, де ми бачимо перед собою ланцюг подій, він бачить одну-єдину катастрофу, що вергає руїну на руїну, аж поки гора уламків доросте до його ніг. Коли б то він міг зупинитися, щоб розбудити померлих і скласти до купи уламки розтрощеного! Але буря летить від Раю, давлячи на його крила з такою силою, що Ангел уже не може їх стулити. Ця буря невідпорно жене його в майбутнє, до якого він повернутий спиною, а купа руйновища під його ногами росте до самого неба. Ця буря є тим, що ми називаємо прогресом (Benjamin, 1971, pp. 84-85).

На захід від зони краху та революції відчуття трагічного й невідворотного катаклізму було слабшим, але майбутнє видавалося не менш загадковим. Незважаючи на травму Першої Світової війни, там неперервність зв'язку з минулим не була порушена так очевидно аж до тридцятих, до десятиріччя Великої Кризи, фашизму й неблаганного наближення війни²³. І все ж ретроспективно настрій західних інтелектуалів видається не таким безпорадним, обнадійливішим, ніж у центральних європейців, розпорошених, ізольованих від Москви й до Голівуду, а чи в полонених східних європейців, зацитьканих невдачею і страхом. Вони все ще почувалися захисниками zagrożених, але ще не знищених цінностей, покликаними вдихнути нове життя у своє суспільство, переробити його при потребі. Як ми ще переконаємося (розділ 18), чимало західної сліпоти щодо злочинств сталінського Радянського Союзу було від переконаності, мовляв, зрештою, Союз репрезентує ж цінності Просвітництва супроти розпаду розуму, цінності "прогресу" в давньому й простому розумінні слова, а не в такому проблематичному, як Беньямінів вітер, що дме від Раю. Лише поміж ультрареакціонерів ми подибуємо відчуття світу як незбагненої трагедії чи то, скорше, як чорної комедії для стоїків: це в Івліна Во (1903-66), найбільшого британського романіста того періоду, або як кошмару навіть для циніків: це — у французького письменника Луї Фердінана Селіна (1894-1961). Хоча В.Г.Оден (1907-73), найкращий і найінтелігентніший з-поміж молодих британських поетів-авангардистів того часу, мав відчуття історії як трагедії: *Іспанія, Палац красних мистецтв*, але настрій гуртка, осердяв якого він був, вважав людську юдоль за досить-таки прийнятну. Найефектніші з митців британського авангарду, скульптор Генрі Мур (1898-1986) і композитор

Бенджамін Брітен (1913-76), створюють враження, що залюбки дозволили б світовій кризі прошуміти повз них, їх не зачіпаючи. А вона таки зачепила.

Авангардні мистецтва все ще були концептом, прив'язаним до культури Європи з її відростками й залежними від неї регіонами, і навіть там першопрохідці меж мистецької революції все ще часто задивлялися тужливо на Париж і навіть, хоч і до меншої, але дивовижної міри, на Лондон⁴⁸. На Нью-Йорк іще не задивлялися. Це означає, що позаєвропейський авангард майже не існував за межами західної півкулі, де він міцно закорився і в мистецькому експерименті, і в соціальній революції. Його найвідоміші в цей час представники, великі майстри настінного розпису, монументалісти Мексиканської революції, не мали згоди лише щодо Сталіна й Троцького, цілковито приймаючи Сапату й Леніна, яких Дієго Рівера (1886-1957) наполог включити до фрески, призначеної для нового Рокфеллер-Центру в Нью-Йорку (тріумф “арт-деко”, що поступається лише Крайслер-Білдінгу), чим лишилися невдоволені Рокфелери.

І все ж для більшості митців у незахідному світі основною проблемою була “модерність” як сучасність, а не модернізм. Як їхнім письменникам було перетворити свої рідні діалекти, що досі мали статус говірок, на гнучкі й всеосяжні літературні мови для сучасного світу, от як це зробили бенгальці в Індії в середині XIX віку? Як було чоловікам (а може, в ці нові дні, й жінкам) почати писати поезію на урду замість класичної перської, що доти вважалася обов'язковою для таких цілей? Як перейти на турецьку із класичної арабської, що її Ататюркова революція викинула на смітник історії разом із фескою й чадрою? Що було робити людям у країнах стародавніх культур зі своїми традиціями, з мистецтвами, котрі, хоч які привабливі, а не належали до XX віку? Вже саме прощання з минулим було досить революційним актом — достатнім, аби західний бунт однієї фази сучасності проти другої видався недоречним чи навіть незбагненим. Тим більше, коли митець-модернізатор виступав водночас і політичним революціонером, що незрідка саме так і бувало. Чехов і Толстой здавалися підхожішими взірцями, ніж Джеймс Джойс, для тих, хто відчував, що його (її) завдання — й натхнення — це “йти в народ” і малювати реалістичну картину його страждань, щоб допомогти йому повстати. Навіть серед тих японських письменників, що в двадцятих схилилися до модернізму (можливо, через контакт з італійським футуризмом), була сильна й час від часу панівна соціалістична чи комуністична “пролетарська” частка (Кеене, 1984, chapter 15). Бо ж і перший великий китайський сучасний поет Лу Сінь (1881-1936) свідомо відкидав західні взірці й захоплювався російською літературою, де “ми можемо бачити добру душу пригноблених, їхні страждання й боротьбу” (Lu Hsun, 1975, p. 23).

Для більшості творчих талантів неєвропейського світу, не скутих своїми традиціями й не простих “озахіднювачів”, головним завданням було, як здавалося, відкрити, підняти запону над сучасною дійсністю своїх народів і показати її світові. Реалізм був їхнім рухом.

II

До певної міри це бажання об'єднувало мистецтва Сходу й Заходу. А вже ХХ вік був, і це ставало все зрозуміліше, сторіччям простих людей, і домінувало в ньому мистецтво, творене ними й для них. А два поєднані інструменти робили світ простої людини видимим, як ніколи доти, й придатним до задокументування: репортаж і камера. Жодне з цих знарядь не було новим (див. *Вік Каніталу*, розділ 15; *Вік Імперії*, розділ 9), але обидва вони вступили в золотий вік свого самоусвідомлення після 1914 року. Письменники, особливо в США, не лише бачили самих себе як літописців чи репортерів, а й писали для газет, і справді були, чи бували, газетними репортерами: Ернест Гемінґуей (1899-1961), Теодор Драйзер (1871-1945), Синклер Льюїс (1885-1951). Термін "репортаж" уперше з'являється у французьких словниках у 1929, а в англійських — у 1931 році, ставши загальноприйнятим жанром соціально-критичної літератури й візуального представлення в двадцятих, великою мірою під впливом російського революційного авангарду, який підносив факт на протигагу "поп"-забавам, що європейські ліви завжди засуджували їх як опій для народу. Либонь, саме чеський комуністичний журналіст Егон Ервін Кіш, що тішився вигаданим титулом "шаленого репортера" (*Der rasende Reporter*, 1925 — така була рубрика першої серії його репортажів), дав хід цьому термінові у Центральній Європі. Він і поширився, здебільшого через кіно, по всьому західному авангарду. Його витoki прозирають із заголовків рубрик: "кіножурнал", "око камери", — алюзій на Дзюґу Вертова, діяча авангардного документального кіно, якими пересипано оповідь у трилогії *США* Джона Дос Пассоса (1896-1970), яку той написав у свій "лівокрилий" період. В руках у лівого авангарду "документальний фільм" став самосвідомим рухом, але в тридцятих навіть твердолобі професіонали вістей і журнального бізнесу визнавали ефект вищого інтелектуального й творчого статусу, коли вмонтовувати декотрі кінохроніки, невивагливі зазвичай заповнювачі простору, до грандіозніших "маршів часу", а ще коли запозичувати технічні новачки авангардних фотографів, вперше оприлюднені в комуністичній АІЗ двадцятих, завдяки чому й створився золотий вік ілюстрованих журналів: "Лайф" у США, "Пікчер Пост" у Британії, "Вю" у Франції. Однак поза англо-саксонським світом він почав процвітати масово лише після Другої Світової війни.

Новий фотожурналізм своїм позитивом завдячує не лише талановитим чоловікам, і навіть декотрим жінкам, що відкрили фотографію як медіума, аж виникло ілюзорне переконання, нібито "камера не може збрехати", себто що вона іноді відтворює "реальну" істину, і технічним удосконаленням, що полегшило робити світліни без позування, за допомогою нових невеликих камер (запущена в 1924 році "лейка"), а й, чи не найбільше, всеосяжному пануванню кіно. Чоловіки й жінки навчилися дивитися на дійсність крізь лінзи фото- й кінокамер. Бо і дедалі ширше розповсюдження друкованого слова (в яке все частіше впліталися ротографіюльні фото ілюстрованої преси) поступилося місцем фільмові. Вік Катастрофи був добою великого кіноекрану. Наприкінці тридцятих на кожного британця, який купу-

вав щоденну газету, припадало двоє, котрі купували квиток у кіно (Stevenson, pp. 396, 403). Це й справді так було, що, в міру поглиблення депресії й втягнення світу в війну, відвідування кіно на Заході наближалось до свого піку за всі часи.

У нових візуальних ЗМІ авангард і масові мистецтва взаємно збагачували одне одного. Справді, в старих західних країнах домінування освіченої верстви й певного елітизму проникало навіть у масове посередництво фільму, що й породило золотий вік німецького німого кіно у Ваймарську добу, французького озвученого фільму в тридцятих, а також італійського, як тільки стягнуто фашистську ковдру, що ховала його таланти. З цих трьох, либонь, найбільшого успіху сягнуло популістське французьке кіно тридцятих, завдяки щасливому поєднанню того, чого інтелектуали хотіли від культури, із тим, чого ширша публіка хотіла від розваги. Це був єдиний з “високочолих” кінематографів, що ніколи не забував важливості оповіді, особливо ж про любов і злочин, і єдиний, котрий здатен був на добрі жарти. Там, де авангард (політичний чи мистецький) ішов тільки суто своїм шляхом, от як у документалістському русі чи в мистецтві “агітпропу”, там його продукція рідки виходила за межі дрібних меншостей.

Однак не авангардистський внесок робить значущими масові мистецтва того періоду. Такими їх робила дедалі незаперечніша їхня культурна гегемонія, хай навіть, як ми переконалися, поза США вони все ще не зовсім утекли з-під нагляду освічених. Панівними стали ті мистецтва (чи скорше розваги), що адресувалися радше найширшим масам, аніж великій та ще й ростучій публіці середнього й підсереднього класів з їхніми традиційними смаками. Ці останні все ще панували на “бульварній” чи “вест-ендівській” сцені або на її еквівалентах, принаймні поки Гітлер не порозганяв виробників подібної продукції, але вони не становили особливого інтересу. Найцікавішим напрямком розвитку цього “середньочолого” регіону стало надзвичайне вибухоподібне зростання одного жанру, що ще до 1914 року виказував певні ознаки життя, але нічим не натякав на свої майбутні триумфи, а саме детективне оповідання-крутиголовка, що здебільшого писалося тепер у масштабах повісті. Первісно цей жанр був британським — либонь, як данина Шерлокові Холмсу А.Конан-Дойля, що здобув міжнародну славу в 1890-их, — а ще, на диво, чомусь переважно жіночим або академічним. Його першопрохідниця Агата Крісті (1891-1976) і досі лишається бестселером. Міжнародні ж версії цього жанру все ще переважно (й очевидно) надихалися британською моделлю, себто в них розповідалось переважно про вбивство, що трактувалось як гра для віталень, що вимагає певної винахідливості, в дусі висококласних крутиголовок-кросвордів із загадковими ключами, які були ще виключнішою британською особливістю. Цей жанр найкраще розглядати як таке собі дивоглядне звернення до соціального ладу, загроженого, але ще не зламаного. Убивство, яке стає тут центральним, чи не єдиним злочином, що мобілізує детективну історію, вдирається в характеристично упорядковане оточення: в сільський дім чи в якесь знайоме професійне середовище — й простежується, аж поки знайдуть одне з тих гнилих яблук, що підтверджують здоровість решти бережених у барилі плодів. Лад відновлюється через розум, прикладений до ось цієї проблеми детективом,

що й сам (усе ще переважно чоловічого роду) є представником середовища. Звідси, либонь, і наполягання на *приватному* слідчому, якщо тільки полісмен не є, на відміну від більшості представників свого фаху, членом вищих і середніх класів. Це був глибоко консервативний, хоча все ще самовпевнений жанр, на відміну від тогочасного вивищення істеричнішого трілера про таємного агента (теж переважно британського), жанру, якому судилося велике майбутнє в другій половині століття. Його автори, люди скромних літературних заслуг, часто знаходили підхоже для себе заняття в секретних службах рідної країни⁹⁰.

На 1914 рік ЗМІ сучасних масштабів можна було вже вважати за щось само собою зрозуміле в багатьох західних країнах. Однак різючим було їхнє зростання в цю добу катаклізмів. Загальний тираж газет у США зростав куди швидше, ніж населення, подвоївшись у проміжку 1920-50 років. На той час від 300 до 350 видань продавалося на кожних 100 чоловіків, жінок і дітей у цій типовій “розвиненій” країні, хоча скандинави й австралійці споживали ще більше друкованих новин, а урбанізовані британці, чи не тому, що їхня преса була не так локалізована, як загальнонаціональна, купували аж по 600 примірників на 1000 душ населення (UN *Statistical Yearbook*, 1948). Призначалася преса для письменних, хоча в країнах масової шкільної освіти вона щосили старалася задовольнити ще й частково грамотних за допомогою картинок і сторінок гумору, від яких інтелектуали були не в захваті, й випрацювавши барвисту псевдонародну мову, що приковувала увагу, уникаючи слів із надто великою кількістю складів. Годі скинути з рахунку її вплив на літературу. З другого ж боку й кіно не вимагало особливої грамотності, а, навчившись говорити наприкінці двадцятих, воно практично й зовсім перестало вимагати чогось такого від англомовної публіки.

Однак фільми, на відміну від преси, що в більшості куточків світу цікавила тільки вузький прошарок еліти, майже від самого початку завоювали собі міжнародне масове середовище. Відмова від потенційно універсальної мови німого фільму з його випробуваними кодами міжкультурного спілкування, можливо, зробила багато для того, щоб розмовну англійщину засвоїли міжнародні маси, допомігши тим самим їй стати світовою “голубиною мовою” схилку ХХ віку. Адже в золоту добу Голівуду фільми були в основному американські, за винятком Японії, де випускалося майже стільки повнометражних фільмів, як і в США. Що ж до решти світу, то перед Другою Світовою війною Голівуд продукував десь стільки стрічок, як усі інші кіноіндустрії разом узяті, навіть коли приплюсувати сюди ще й Індію, що вже виробляла близько 170 фільмівна рік для публіки завбільшки з японську й майже рівновелику американській. У 1937 Голівуд створив 567 фільмів, себто випускав більше, ніж по 10 штук на тиждень. Різниця між гегемонічною здатністю капіталізму й бюрократизованого соціалізму дорівнює різниці між цією цифрою й 41 фільмом, що СРСР випустив у 1938 році. І все ж, хоча б із очевидних мовних причин, таке надзвичайне світове домінування однієї-єдиної індустрії не могло протривати довго. В будь-якому разі воно не пережило розпаду “студійної системи”, що сягнула свого піку в цей період як машина масового продукування мрій, але зазнала краху невдовзі після Другої Світової війни.

Третім із ЗМІ було радіо, цілковито нова річ. На відміну від перших двох, воно засновувалося первісно на приватній власності на те, що все ще було хитроумним шматком машинерії, а отже, обмежувалося в основному порівняно забезпеченими “розвиненими” країнами. В Італії число радіоприймачів не перевищувало кількості автомобілів аж до 1931 року (Isola, 1990). Найбільша насиченість радіоприймачами спостерігалась, напередодні Другої Світової війни, у США, Скандинавії, Новій Зеландії й Британії. Однак у таких країнах виробництво їх ішло шаленим темпом, тож навіть бідняк міг собі дозволити купити приймача. Із 9 мільйонів випущених у Британії в 1939 році радіоприймачів половину купили люди, що заробляли від 2,5 до 4 фунтів на тиждень (скромний прибуток), а ще 2 мільйони придбано покупцями, які заробляли ще менше (Briggs, II, p. 254). Не дивно, либонь, що за роки Великої Кризи кількість радіослухачів подвоїлася: саме тоді швидкість її зростання була більша, ніж доти чи опісля. Адже радіо перетворило життя бідних, а надто прив'язаних до домівки вбогих жінок, як ніколи й ніщо інше. Воно принесло цілий світ їм у кімнату. Відтоді найсамотніші вже не були такими самотніми. Тепер у їхньому розпорядженні було все багатство того, що можна говорити, співати, грати чи ще якось виражати в звуках. Дивовижно, що цей засіб, не знаний на момент закінчення Другої Світової війни, охоплював уже 10 мільйонів родин у США в рік, коли скоївся той крах на фондовій біржі, а в 1939 — понад 27 мільйонів і понад 40 мільйонів у 1950 році.

На відміну від кінематографу чи навіть революціонізованої масової преси, радіо ніяким глибоким чином не перетворювало людських способів сприйняття дійсності. Воно не створювало нових способів бачення чи установалення відношень між відчуттєвими враженнями й ідеями (див. *Вік Імперії*). Це був просто засіб, а не сама інформація. Але його здатність промовляти до незліченних мільйонів, коли кожен індивід відчував, що звертаються саме до нього як до особи, робила його незбагненно могутнім засобом масової інформації, а також, як негайно визнали і державні керівники, й торговці, засобом пропаганди й реклами. На початку тридцятих президент США відкрив потенціал радіомовної “балачки біля вогнища”, а британський король — радіотрансляції з королівського різдва (відповідно 1932 і 1933 роки). Під час Другої Світової війни, з її ненаситною вимогою новин, радіо знайшло себе як політичне знаряддя і як засіб інформації. Кількість радіоприймачів у континентальній Європі істотно зросла у всіх країнах, за винятком жертв найгірших побоїщ (Briggs, III, Appendix C). У кількох випадках їх число навіть подвоїлося чи й більше, ніж подвоїлося. А в більшості неєвропейських країн цей стрибок був ще вищий. Хоча комерція від самого початку контролювала радіопростір над США, завойовувати інші простори їй виявилось тяжче, оскільки уряди традиційно не бажали поступатися контролем над таким потужним засобом впливу на громадян. “Бі-бі-сі” утримувала свою державну монополію. Комерційне ж радіомовлення коли й терпіли, то все одно сподівалися, що воно зважатиме на офіційний “голос”.

Нелегко розпізнати те нове, що принесла з собою радіокультура, бо ж так багато всього того стало частинками нашого повсякденного побуту: спортивні

коментарі, бюлетені новин, репортажі про славетних гостей, “мильні опери” та й взагалі серійні програми всяких типів. Найглибша принесена ним зміна полягала в одночасній приватизації й структуризації життя відповідно до жорсткого розкладу, що відтоді регулював сферу не лише праці, а й відпочинку. Цікаво, проте, що цей засіб (разом із, до виникнення відео, телебаченням) створив, попри зосередженість на індивідові й родині, свою власну громадську сферу. Це вперше в історії люди, що не були знайомі одне з одним, при зустрічі знали, що, з усією ймовірністю, вони чули (чи, згодом, бачили) учора ввечері: великий матч, улюблену радіопостановку, промову Вінстона Черчіля, останні вісті.

З мистецтв найдужче вплинула на радіо музика, оскільки вона усунула акустичні чи механічні обмеження на обшир звуків. Музика, це останнє з мистецтв, котре вирвалося на волю з матеріальної в'язниці, що сковує усне спілкування, вступила в добу механічного відтворення ще до 1914 року з винайденням грамофона, хоча це було ще майже недосяжним для мас. Міжвоєнні роки, звісно, зробили і грамофон, і записи доступними для мас, хоча справжній крах ринку грамофонних “расових” записів, себто типової музики для вбогих під час Американської Депресії, свідчить і про ненадійність цієї експансії. І все ж грамзапис, хоч і поліпшив свою технічну якість десь після тридцятих, мав свої межі, хоча б тривалості програвання. До того ж обсяг його поширення залежав від продажу. Радіо вперше дало можливість музиці звучати довше, як протягом п'ятихвилинного відтинку часу, причому для теоретично необмеженої кількості слухачів. Таким чином воно стало й унікальним популяризатором музики меншості, включно з класичною музикою, і незрівнянно могутнім засобом продажу записів, яким лишається й досі. Радіо не змінило музики: воно безперечно менше впливало на неї, ніж театр чи кіно, яке й собі навчилося відтворювати звук, але роль музики в сучасному житті, не виключаючи й її ролі як аудіошпалер для повсякденного вжитку, не досягнути без нього.

Тож у “народних” (чи популярних, чи “поп”-) мистецтвах первісно домінували технологічні й індустріальні сили: преса, камера, кіноплівка, запис і радіо. Однак уже наприкінці XIX століття почала видимо наростати справжня хвиля незалежних творчих нововведень у кварталах простолюду й розваг деяких великих міст (див. *Вік Імперії*). Та хвиля аж ніяк не вичерпалася, тож революція ЗМІ понесла свої плоди далеко за межі своїх первісних оточень. Так аргентинське танго формалізувалося й розширилося, із просто танцю ставши ще й піснею, досягши, либонь, вершини свого успіху та впливу в двадцятих-тридцятих роках, а коли Карлос Гардель (1890-1935), його найбільша зірка, загинув в авіакатастрофі, його оплакувала вся іспаномовна Америка, перетворивши, завдяки грамзаписам, на постійну присутність. Самба, що їй судилося стати символом Бразилії, достоту як танго засимволізувало Аргентину, народилася дитям здійсненої в двадцятих демократизації карнавалу в Ріо-де-Жанейро. Однак найразючішим і, як з'ясувалося, найвпливовішим напрямком подібного розвитку стало виникнення у США джазу, значною мірою під впливом міграції негрів із південних штатів до великих міст середнього заходу й північного сходу. То була

самостійна мистецька музика професійних (переважно чорношкірих) естрадних виконавців.

Вплив декотрих із цих народних нововведень усе ще лишався обмеженим поза їхніми рідними середовищами. А ще ж він не набув такої революційності, як у другій половині сторіччя, коли (візьмімо очевидний приклад) рок-ен-рол, ідіома, запозичена безпосередньо з американсько-негритянських блюзів, став світовою мовою молодіжної культури. І все ж таки, хоча, за винятком кіно, вплив і ЗМІ, й народної творчості був куди скромніший, ніж став у другій половині століття (ми обміркуємо це нижче), він уже вражав своєю кількістю і якістю, особливо ж у США, що почали здійснювати незаперечну гегемонію в цих царинах завдяки своїй надзвичайній економічній перевазі, своїй твердій відданості комерції й, після Великої Депресії, впливові рузвельтівського популізму. В царині народної культури світ був або американцем, або провінціалом. Жодна інша, за єдиним винятком, національна чи регіональна модель не усталилася в такому світовому масштабі, хоча декотрі взірці набули істотного регіонального впливу (наприклад, єгипетська музика в ісламському світі) й час від часу такий чи інший екзотичний відтінок потрапляв до світової комерційної народної культури, як це сталося з карібськими й латиноамериканськими компонентами танцювальної музики. Тим єдиним винятком був спорт. У цій галузі народної культури (а хто, бачивши бразильську команду в дні її найбільшої слави, заперечить претензії спорту на мистецькість?) американський вплив залишався обмеженим сферою політичного домінування Вашингтона. Достоту, як крикет є масовим спортом лише там, де колись маяв британський прапор, так і бейсбол недалеко просунувся за межі США — хіба туди, де коли-небудь висаджувалися їхні морські піхотинці. Тим спортом, що його засвоїв весь світ, став футбол, це дитя британської глобальної економічної присутності, яка засновувала команди, називані за британськими фільмами й складені з колишніх британців (на кшталт "Атлетіко" з Сан-Паулу), від полярних льодів до екватора. Ця проста й елегантна гра, не обтяжена складними правилами й оснащенням, в яку можна було грати на всякому більш-менш відкритому просторі потрібних розмірів, поширилася по всьому світу цілковито завдяки своїм привадам і стала справді міжнародною, коли засновано Кубок Світу в 1930 році (який виграв Уругвай).

І все ж, як на наші норми, то масовий спорт, хоч і став на сьогодні світовим, лишався тоді ще надзвичайно примітивним. Їхніх професіоналів іще не ввібрала в себе капіталістична економіка. Великі "зірки" були все ще любителями, як у тенісі (себто уподібненими до традиційного буржуазного статусу), а коли й бували професіоналами, то отримували винагороду, не настільки більшу за платню кваліфікованого промислового робітника, як у британському футболі. Насолоджуватися масовими видами спорту можна було тільки на стадіонах, бо навіть радіо могло лише перекладати справжній перебіг гри на бліді слова чи брати участь у перегонах відповідно до наростання децибелів коментаторового голосу. До ери телебачення й спортсменів, оплачуваних, як кінозірки, було все ще якихось кілька років. Але, як ми переконуємося (в розділах 9-11), їх, тих літ, було не так уже й багато.

РОЗДІЛ 7

КІНЕЦЬ ІМПЕРІЙ

Він став терористом-революціонером у 1918 році. Його *гуру* був присутній на його шлюбній ночі, й за десять років йому так і не довелося пожити зі своєю дружиною, аж поки та й померла в 1928-му. Це було залізне правило для революціонерів: триматися чимдалі від жінок.. Він часто говорив мені, як Індія визволиться, борючись так, як виборює свободу Ірландія. Бувши з ним, мені трапилося прочитати *Мою боротьбу за свободу Ірландії* Дена Бріна. Ден Брін був ідеалом Мастерди. Свою організацію він назвав “Чітагонзькою Гілкою Індійської Республіканської Армії”.

Калпана Дат (1945, рр. 16-17)

Небеснонароджене плем'я колоніальної адміністрації терпіло й навіть захочувало систему хабарництва й корупції, бо вона давала дешеvu машинерію для здійснення контролю над неспокійним і часто дисидентським населенням. Адже це практично означає, що все, чого бажає людина (наприклад, виграти позов, дістати урядовий підряд, отримати нагороду на день народження чи посаду чиновника), вона може одержати, зробивши послугу особі, наділеній повноваженням дати чи не дати. Така “послуга” не обов'язково мала бути у вигляді грошового підносу (бо то грубо й зовсім небагато європейців в Індії забруднили свої руки в той спосіб). То міг бути дар дружби й пошани, щедрої гостинності або дар грошової жертви на “добру справу”, але, понад усе, лояльності Раджеві.

М.Каріт (1985, рр. 63-64)

Протягом ХІХ століття декілька країн, переважно розташованих на північних узбережжях Атлантики, зі сміховинною легкістю завоювали позаєвропейську решту планети. А захопивши світ, ставши його володарями, країни Захо-

ду установили свою ще незрівняннішу зверхність за допомогою своєї економічної й соціальної системи та її організації й технології. Капіталізм і буржуазне суспільство перетворили світ, запровадивши модель, *єдину* до 1917 року, для тих, хто не хотів бути поглинутим чи зметеним неподоланною силою історії. Після 1917-го радянський комунізм запропонував альтернативну модель, яка по суті була взірцем того самого типу, ото тільки що усувала приватне підприємництво й ліберальні інституції. Тому історія XX сторіччя незахідного чи, точніше, не північно-західного світу до істотної міри визначається його стосунками з країнами, що в XIX віці поставили себе панами над людським родом.

Оце до такої міри історія “основного з XX віку” залишається географічно перекошеною й може бути переписана як така істориком, що хоче зосередитися на динаміці світової трансформації. Це не означає, нібито такий історик поділяє поблажливе й надто часто етноцентричне чи навіть расистське відчуття зверхності, а також зовсім не виправдане самовдоволення, все ще притаманне обласканим долею країнам. Бо й справді цей історик палко заперечує те, що Е.П.Томпсон назвав “незмірною поблажливістю” до відсталих і вбогих світу. І все ж таки факт лишається той, що динаміка більшої частини світової історії “основного з XX віку” є вивідною, а не первинною. Вона зводиться до спроб еліт небуржуазних суспільств наслідувати започатковану на Заході модель, що на неї в основному дивились як на взірець суспільств, котрі породжують прогрес як форму влади достатку й культури шляхом економічного й науково-технічного “розвитку” в його капіталістичному чи соціалістичному варіанті⁵¹. Не було ж бо іншої робочої моделі, окрім “вестернізації”, чи “модернізації”, чи як там іще її назвати б. І навпаки: лише за допомогою політичного евфемізму розрізняються різні синоніми “відсталості” (як Ленін без вагань описував ситуацію у своїй рідній країні й становище “колоніальних і відсталих країн”), що їх міжнародна дипломатія порозкидала по всьому деколонізованому світі (“недорозвинені”, “ті, що розвиваються” тощо).

Робочу модель “розвитку” можна поєднувати з різними іншими наборами переконань та ідеологій, поки ті не стають йому на перешкоді, себто поки країна, про яку йдеться, не забороняє, скажімо, будівництво аеропортів на тій підставі, ніби таке не схвалено Кораном чи Біблією, чи суперечить надихаючій традиції середньовічного лицарства, а чи несумісне з глибиною слов'янської душі. А з другого боку, всюди, де подібні набори переконань чинили опір “розвиткові” *на практиці*, а не просто в теорії, там вони забезпечували невдачу й поразку. Хоч би яким сильним було переконання, нібито магія здатна відвертати випущені з автомата кулі, але воно надто рідко спрацьовувало, аби мати якесь велике значення. Телефон і телеграф хіба ж не є ліпшими засобами спілкування, ніж телепатія святого?

Сказане не спростовує традицій, переконань чи ідеологій, незмінних чи модифікованих, згідно з якими суспільства, що вступали в контакт із новим світом “розвитку”, бралися його судити. І традиціоналізм, і соціалізм мали ту збіжність, що відкривали моральну порожнечу в самому серці звиятного економічного, й політичного, капіталістичного лібералізму, адже він руйнує усі зв'язки між

індивідами, за винятком заснованих на спостереженій Адамом Смітом “схильності до обміну”, а також націлених на плекання своїх особистих задовольень та інтересів. Як така собі моральна система, як певний спосіб упорядкування місця людських істот у світі, як спосіб розпізнавання того, що й наскільки руйнують “розвиток” і “прогрес”, до- й некапіталістичні ідеології та системи цінностей часто виявлялися вищими за ті переконання, що їх приносили з собою канонерки, комівояжери, місіонери й колоніальні адміністратори. Як засіб мобілізування мас у традиційних суспільствах проти всякої модернізації, капіталістичної чи соціалістичної, чи, коли точніше, проти чужинців, що її ввозять, вони могли за певних обставин бути цілком дієвими, хоча насправді до сімдесятих років жоден з успішних визвольних рухів відсталого світу не надихався традиційними чи неотрадиційними ідеологіями. Це слушно попри той факт, що один такий рух: заворушення Хілафат у Британській Індії (1920-21), яке вимагало збереження турецького султана як каліфа усіх правовірних, утримання Отоманської імперії в кордонах 1914 року й мусульманського контролю над святими місцями Ісламу (включно з Палестиною), — можливо, спонукав нерішучий Індійський Національний Конгрес до масової неспівпраці й громадянської непокори (Minault, 1982). Найхарактерніші масові мобілізації під знаком релігії (“церква” має більшу владу над простолюдом, ніж “король”) виявлялись ар’єргардними боями, хоч і зяттями й героїчними іноді, на кшталт селянського опору світській Мексиканській революції, який виступав під прапором “Христос — король”, (1926-32), що головний його історик описував як “христиаду” (Meuser, 1973-79). Фундаменталістська релігія як головна сила успішної масової мобілізації належить до останніх десятиріч XX віку, що засвідчили навіть якесь чудернацьке повернення в середовищі декотрих інтелектуалів до того, що їхні освічені дідуся описали б як забобон і варварство.

І навпаки: ті ідеології, програми, навіть методи й форми політичної організації, що надихали звільнення залежних країн від залежності, відсталих — від відсталості, були якраз західні: ліберальні, соціалістичні, комуністичні й/чи націоналістичні, секуляристські й підозріливі до клерикалізму; з використанням засобів, розроблених для цілей політичного життя в буржуазних суспільствах: преси, мітингів, партій, масових кампаній, навіть коли прийнятим дискурсом був, і мав бути, вживаний масами релігійний словник. Це означало, що історія творців трансформацій третього світу є історією елітних меншостей, подеколи відносно дрібних, адже, не беручи навіть до уваги майже повсюдної відсутності інституцій демократичної політики, лише тонесенький прошарок мав там необхідні знання, освіту чи навіть елементарну грамотність. Зрештою до незалежності понад 90 відсотків Індійського субконтиненту були неписьменні. А кількість таких, хто мав освіту в котрій-небудь західній мові (себто в англійській, була ще менша: десь півмільйона із близько трьохсот мільйонів до 1914 року, себто 1 із 600²). Навіть у Західній Бенгалії, регіоні, що найдужче прагнув освіти, на момент здобуття незалежності (1949-50) припадало всього 272 студенти коледжів на кожні 100 000 населення, себто в п’ять разів більше, ніж на півночі Індії. Але

роль, яку відігравали ці чисельно незначні меншості, була незмірна. Не дивно, що наприкінці XIX віку ті 38 000 парсів із Бомбейського округу, одного з головних адміністративних районів Британської Індії, з яких більше чверті мали *англійську* освіту, стали елітою комерсантів, промисловців і фінансистів цілого субконтиненту. Із тих 100 адвокатів, що в проміжку 1890-1900 років працювали у Високому Суді Бомбея, вийшло двоє чільних національних лідерів незалежної Індії (Могандас Карамчанд Ганді й Валабгаї Патель), а також майбутній засновник Пакистану — Мухаммад Алі Джінна (Seal, 1968, p. 884; Misra, 1961, p. 328). Різноманітність функцій таких еліт із західною освітою можна проілюструвати однією родиною, з якою був знайомий автор. Батько, землевласник, вдатний адвокат і суспільна постать за британців, після 1947 року став дипломатом і, зрештою, губернатором штату. Мати була першою жінкою-міністром у провінційних урядах Індійського Національного Конгресу 1937 року. З чотирьох дітей (усі дістали освіту в Британії) троє вступили до Комуністичної партії, один став головнокомандувачем індійської армії, другий зрештою виріс до члена Асамблеї Партії, третій, після різного в політичній долі, став міністром в уряді пані Ганді, тоді як четвертий проклав свій шлях у бізнес.

Але все це не означає, ніби “озахіднені” еліти неминуче приймали і всі цінності держав та культур, обраних за взірці. Їхні особисті погляди могли варіюватися від стовідсоткового асиміляціонізму до глибокої недовіри до Заходу, поєднаної з переконаністю, що, лише приймаючи його нововведення, можна було зберегти чи відновити особливі цінності рідної культури. Метою найширшого та найуспішнішого проекту “модернізації” — Японії після мейдзістської реставрації — було не “вестернізувати”, а, навпаки, зробити традиційну Японію життєздатною. Десь так само й активісти третього світу, вибираючи собі ідеології та програми, прочитували в них не зовнішні тексти, а свої власні підтексти. Так у період незалежності соціалізм (себто його радянсько-комуністична версія) приваблював деколонізовані уряди не лише тим, що справа антиімперіалізму завжди належала лівому рухові метрополії, а навіть дужче тим, що вони вбачали в СРСР взірць подолання відсталості за допомогою планової індустріалізації — куди важливішої для них справи, ніж визволення того, що в їхніх країнах можна було б визнати за “пролетаріат”. Подібно й Бразильська компартія, хоч і ніколи не відступала від своєї відданості марксизму, зробила конкретний різновид розвіткового націоналізму “основоположним складником” партійної політики від початку тридцятих, навіть коли це суперечило інтересам робітників, розглядуваним окремо від інтересів інших груп (Martins Rodrigues, p. 437). І все ж таки, хоч би якими були усвідомлені чи неусвідомлені цілі тих, хто формував історію відсталого світу, модернізація, себто наслідування взятих на Заході взірців, була потрібним, навіть необхідним способом їх досягнення.

Це було тим очевиднішим, оскільки перспективи еліт третього світу й масової частини їхніх населень вельми істотно різнилися, за винятком того, що білий (себто північноатлантичний) расизм забезпечував спільний зв'язок обурення, яке могли поділяти і магараджі, й сміттярі. Але навіть до цього могли бути

не такими чутливими чоловіки, й особливо жінки, що звикли до нижчого статусу в будь-якому суспільстві, незалежно від кольору шкіри його членів. Поза світом Ісламу випадок, де б спільна релігія забезпечувала такий зв'язок (в Ісламі — зв'язок незмінної зверхності над невірними) був би незвичайним явищем.

II

Світова капіталістична економіка у Вік Імперії проникла практично в усі куточки планети, трансформувавши їх, хай навіть, після Жовтневої революції, вона тимчасово зупинилася біля кордонів СРСР. Ось чому Великій Депресії 1929-33 років судилося стати віхою в історії антиімперіалізму й рухів визволення третього світу. Хоч би якими були економіка, достаток, культури й політичні системи країн до того, як вони опинилися в межах досяжності північноатлантичного спрута, а їх затягувало, засмоктувало у світовий ринок — в міру того, чи західні підприємці й уряди не відкидали їх як нецікаві, хай навіть і барвисті, мов тих бедуїнів великих пустель, доки не відкрито нафту й природний газ у негостинному їхньому краю. Цінність для світового ринку вони становили в основному як постачальники первинних продуктів: сировини для промисловості й енергетики, а також продуктів рільництва й тваринництва, — та ще як місце, куди б помістити північні капіталовкладення, здебільшого у вигляді урядових позик, інфраструктур транспорту, комунікацій і міст, без яких неможливо було б ефективно експлуатувати ресурси залежних країн. У 1913 році більше трьох чвертей усього британського інвестування в закордон (а британці експортували більше капіталу, ніж уся сукупна решта світу) ішло на урядові цінні папери, залізниці, порти й судноплавство (Brown, 1963, p. 153).

Індустріалізація залежного світу все ще не була частиною нічийого плану гри, навіть у країнах на кшталт півдня Латинської Америки, де логічним здавалося поставити на конвейер вироблення таких місцевих продуктів, як м'ясо, у вигляді консервованої телятини, щоб легше транспортувати. Зрештою ж консервування сардин і розлив портвейну в пляшки так і не індустріалізували Португалії, та це й не передбачалося. Фактично північні уряди й підприємці мали на увазі лише одну схему, за якою залежний світ платив за імпортовані до нього їхні вироби продажем своїх первинних продуктів. Це була основа домінованої Британією світової економіки в період до 1914 року (*Вік Імперії*, розділ 2), хоча, за винятком країн так званого "капіталізму-поселенця", залежний світ не був особливо вигідним експортним ринком для виробників. 300 мільйонів населення Індійського субконтиненту, 400 мільйонів китайців були надто вбогі й забагато своїх повсякденних потреб задовольняли у себе на місці, аби ще купувати багато в когось іншого. На щастя для британців у добу їхньої економічної гегемонії, їхні 700 мільйонів найдешевших виробів разом склали достатню суму, щоб вижити ланкаширській бавовняній промисловості. Їхній інтерес, як і у всіх північних вироб-

ників, очевидно зводився до того, щоб зробити залежний ринок, яким він був, цілковито залежним від їхнього виробництва, себто аграризувати його.

Мали вони таку мету чи ні, а успіху досягти в цьому не могли, почасти тому, що місцеві ринки, створені самим поглиненням економік світовим ринковим суспільством, суспільством купівлі й продажу, стимулювали виробництво місцевих товарів масового споживання, а таке виробництво дешевше було запустити в місцевому масштабі, й почасти тому, що багато економік у залежних регіонах, надто в Азії, були вкрай складними структурами з довгими історіями виробництва, значною складністю й солідними технічними і людськими ресурсами та потенціалом. Так портові міста з гігантськими складами, ставши характерними ланками зв'язку між Північчю й залежним світом: від Буенос-Айреса й Сіднея до Бомбея, Шанхая й Сайгона, — розвивали місцеву промисловість, даючи їй тимчасовий захист від імпорту, навіть коли це й не входило до планів їхніх правителів. Не треба було багато зусиль, щоб примусити місцевих виробників текстилю в Ахмедабаді чи Шанхаї, хоч би ті були чи місцевими жителями, чи агентами якоїсь закордонної фірми, зайнятися постачанням індійського чи китайського поблизького ринку бавовняними виробами, що доти завозилися з далекого й дорогого Ланкаширу. Саме це фактично й сталося після Першої Світової війни, що й зламало шию британській бавовняній промисловості.

І все ж, коли ми зважимо, яким логічним видавалося Марксове передбачення остаточного поширення промислової революції на решту світу, то вражає, як мало промисловості залишило світ розвиненого капіталізму перед кінцем доби імперій, аж до сімдесятих років. Наприкінці тридцятих єдиною помітною зміною на світовій карті індустріалізації стало те, що завдячувало радянським п'ятирічним планам (див. розділ 2). Уже в 1960 році старі осередки індустріалізації Західної Європи й Північної Америки виробляли понад 70 відсотків валової світової продукції та майже 80 процентів світової "цінності, доданої при виробництві", себто промислового виробництва (Harris, 1987, pp. 102-3). Справді драматичне зміщення геть від старого Заходу (включно з великим проривом японської промисловості, що в 1960 році видавала всього лише якихось 4 відсотки від світового промислового виробництва) сталося в останній третині століття. Вже аж у сімдесятих економісти почали писати книжки про "новий міжнародний розподіл праці", себто про початок деіндустріалізації старих осередків.

Очевидно імперіалізм, старий "міжнародний розподіл праці", мав уживлену в нього тенденцію укріплювати промислову монополію старих корінних країн. Ось до цієї міри міжвоєнні марксистки, що до них після 1945 року приєдналися ще й "залежні теоретики" різних гатунків, мали чіткі підстави для своїх нападок на імперіалізм як на спосіб забезпечення тривалої відсталості відсталих країн. І все ж, хоч як це парадоксально, саме відносна незрілість розвитку світової капіталістичної економіки, себто, точніше, технології транспортування й комунікації, затримувала індустрію в рамках країн її походження. Не було ж нічого такого в логіці спрямованого на прибуток підприємництва й накопичення капіталу, що навіки приковувало б виробництво сталі до Пенсильванії чи Руру,

хоча не варто й дивуватися, що уряди індустріально розвинених країн, особливо коли схилилися до протекціонізму чи мали великі колоніальні імперії, повинні були робити все можливе, щоб не дозволити потенційним конкурентам завдати шкоди вітчизняній промисловості. Але навіть імперські уряди могли мати підстави індустріалізувати свої колонії, хай навіть єдиним таким випадком була тільки Японія, що розвивала важку промисловість у Кореї (анексовану в 1911 році), а після 1931-го — і в Маньчжурії та на Тайвані, бо ці колонії були багаті на ресурси й досить близькі до сумнозвісно бідної на сировину метрополії, аби послужити безпосередньо справі японської національної індустріалізації. І все ж, коли під час Першої Світової війни з'ясувалося, що Індія, ця найбільша з колоній, неспроможна виробляти досить для промислової самодостатності й військової самооборони, це спонукало Британію до політики урядової протекції й прямої участі в промисловому розвитку тієї країни (Misra, 1961, pp. 239, 256). Якщо війна показала вади недостатньої колоніальної промисловості навіть імперським адміністраторам, то криза 1929-33 років ще й піддала їх фінансовому тиску. Коли впали прибутки від сільськогосподарського виробництва, колоніальний уряд мусив підперти свій дохід стягненням більших зборів з вироблених товарів, включно й з товарами самої метрополії: Британії, Франції чи Голландії. Вперше західні підприємства, що доти вільно імпортували, дістали сильну спонуку запроваджувати в цих маргінальних ринках місцеве виробництво (Holland, 1985, p. 13). І все одно, навіть із поправкою на війну й депресію, залежний світ у першій половині "основного з XX віку" залишався переважно аграрним і сільським. Ось чому "великий стрибок уперед" світової економіки в третій чверті сторіччя мав стати таким драматичним поворотним моментом у його долі.

III

Практично всі частини Азії, Африки й Латинської/Карибської Америки були, й почувалися, залежними від того, що відбувалося в декількох державах північної півкулі, але ще ж (окрім Америк) більшістю них ті володіли, управляли чи якимось іншим способом домінували над ними. Це стосувалося навіть до тих, у кого лишалася своя власна влада (наприклад, "протекторати" чи князівські державки), адже всі розуміли, що "порада" британського чи французького представника при дворі місцевого еміра, бея, раджі, короля чи султана була рівноцінна наказові. Це було так навіть відносно формально незалежних держав на кшталт Китаю, де чужоземці користувалися правами екстратериторіальності й нагляду за деякими з основних функцій суверенних держав, наприклад, за збиранням податків. У цих регіонах неминуче мала постати проблема звільнення від чужинського іга. Не так було в Центральній і Південній Америці, яка складалася майже повністю з суверенних держав, хай навіть США (але крім них — більш ніхто) й схильні були трактувати менші центральноамериканські держави як протекторати *де-факто*, особливо в першій та останній третинах сторіччя.

Колоніальний світ після 1945 року настільки цілковито перетворився на збір номінально суверенних держав, що ретроспективно це мусить видаватися так, ніби це було не тільки неминучим, а й що колоніальні народи завжди цього бажали. Це є майже напевне істинним щодо тих країн, які мали позад себе тривалу історію політичної цілісності, наприклад, великі азійські імперії Китай, Персія, отоманці, ну й ще двох-трьох країн на кшталт Єгипту, надто ж коли вони вибудувалися довкола значного “Staatsvolk”, “державного народу”, як народність хань у китайців, або як послідовники шіїтського Ісламу зробили з нього фактично національну релігію Ірану. В таких країнах легко було сполітизувати народні почуття до чужинців. Не випадково, що саме Китай, Туреччина й Іран стали сценами важливих автохтонних революцій. Однак подібні випадки є винятковими. Частіше саме поняття постійної територіальної політичної цілісності із закріпленими кордонами, що відділяли б її від інших подібних цілісностей, цілісності, що підлягала б винятково одній постійній владі, себто уявлення про незалежну суверенну державу, яке ми маємо за само собою зрозуміле, нічого не означало для людей, принаймні воно (навіть у регіонах із постійним, усталеним сільським господарством) не поширювалось за межі села. Ба навіть там, де існував чітко описаний чи визнаний “народ”, що його європейці воліли описувати як “плем'я”, людям нелегко було збагнути, що його можна було територіально відокремити від інших людей, з якими вони співіснували, змішувалися й ділили різні функції, адже в цьому було небагато сенсу. В таких регіонах єдиною підставою для заснування подібних, типу XX віку, держав були території, на які їх поділили імперіалістичні завоювання й суперництво, зазвичай без врахування місцевих структур. Тож постколоніальний світ виявився майже повністю поділений кордонами імперіалізму.

А ще ж ті з мешканців третього світу, котрі найдужче виступали проти прихідьків із Заходу (чи як проти невірних, чи як носіїв усіляких підривних та безбожних інновацій, чи просто опираючись внесенню будь-яких змін у спосіб життя простих людей, небезпідставно вважаючи все те лише змінами на гірше), так само були проти й виправданої переконаності еліт у необхідності модернізації. Це утруднювало створення спільного фронту проти імперіалістів навіть у тих колоніальних країнах, де всі члени поневоленого народу несли спільний тягар колонізаторської зневаги до “нижчої” раси.

Головним завданням націоналістичних рухів середнього класу в таких країнах було здобути підтримку значною мірою традиціоналістських та антимодернізаторських мас, щоб не поставити під удар свого модернізаторського задуму. Динамічний Бал Гангхадар Тілак (1856-1920) слушно гадав, у ті ранні дні індійського націоналізму, що найкращим способом здобути підтримку мас, чи бодай підсередніх класів, і то не тільки у своїй рідній частині західної Індії, було б виступати на захист священності корів і заміжжя десятилітніх дівчаток, а також стверджувати духовну вищість стародавньої індуїстської чи то “арійської” цивілізації з її релігією над сучасною “західною” цивілізацією з її прихильниками. Першу важливу стадію індійської націоналістичної боротьби, від 1905 до 1910 року,

провадили в основному в подібних “нативістських” термінах, і неостанніми з таких борців були молоді бенгальські терористи. Зрештою Могандас Карамчанд Ганді (1869-1948) зумів змобілізувати села й базари Індії з їхніми десятками мільйонів десь таким самим закликком до націоналізму й індуїстської духовності, хоч і намагався водночас не порвати спільного фронту з модернізаторами (до яких, у реальному розумінні слова, належав і він сам — див. *Вік Інтерпій*, розділ 13) і водночас уникнути антагонізму з магометанською Індією, який завжди прозирав у войовничо-індуїстському підході до націоналізму. Він придумав образ політика як святого, революцію як акт колективної пасивності (“ненасильницька неспівпраця”) і навіть соціальну модернізацію як відкидання кастової системи, вилучуючи реформістський потенціал із-поміж нескінченно мінливих та всеохопних двозначностей еволюційного індуїзму. Його успіх перевищив будь-які шалені надії (чи страхи). І все ж, як він сам визнав наприкінці свого життя, перш ніж його вбив один боєць, котрий діяв у дусі Тілакової традиції індуїстської винятковості: він зазнав невдачі у своєму основоположному зусиллі. В кінцевому підсумку неможливо було примирити те, що рухало масами, й те, що треба було зробити. Зрештою вільною Індією мали керувати ті, хто “не озирається назад у намаганні воскресити Індію прадавніх часів”, хто “не має симпатії чи розуміння їх... а дивиться на Захід, відчуваючи велику притягальну силу західного прогресу” (Nehru, 1936, pp. 23-24). І все ж на час написання цієї книги традиція Тілакового антимодернізму, представленого нині войовничою партією БДП, залишається головним фокусом народної опозиції й, як і тоді, є чільною розділяючою силою в Індії, не лише серед мас, а й поміж інтелігенції. Коротка спроба Махатми Ганді створити і популістський, і прогресивний індуїзм щезла з поля зору.

Подібний взірєць виник і в мусульманському світі, хоча там усі модернізатори завжди мусили віддавати шану загальному народному благочестю (за винятком становища, що виникало після успішних революцій), байдуже, які там у них були особисті переконання. Однак, на відміну від Індії, спроби внести в Іслам реформістський чи модернізаторський зміст призначалися не для мобілізації мас і їх не мобілізували. Учнів Джамалі аль-Діна аль-Афгані (1839-97) в Ірані, Єгипті й Туреччині; його послідовника Мохаммеда Абдуха (1849-1905) у Єгипті; алжирця Абдула Хаміда Бен Бадіса (1889-1940) — можна було здибати не в селах, а в школах та коледжах, де звістка про опір європейським державам у будь-якому випадку знайшла б вдячних слухачів³³. І все ж таки справжніми революціонерами ісламського світу й тими, хто піднісся там нагору, були, як ми переконалися (розділ 5), неісламістські світські модернізатори: люди на кшталт Кемалі Ата-турка, що замінив турецьку феску (запроваджену лише в ХІХ віці) капелюхом-котелком, забарвлене Ісламом арабське письмо — латиницею і фактично порвав зв'язки між Ісламом, державою і правом. Незважаючи на це, як знов підтверджує недавня історія, масова мобілізація найлегше досягалася на основі антимодерного масового благочестя (“ісламський фундаменталізм”). Одне слово, глибокий конфлікт розділив модернізаторів, що були водночас і націоналістами (цілковито нетрадиційний концепт), і простолюди третього світу.

Тому антиімперіалістські й антиколоніальні рухи до 1914 року були не такими вже й видатними, як можна було б подумати у світлі майже тотальної ліквідації західних і японської колоніальних імперій протягом півсторіччя після початку Першої Світової війни. Навіть у Латинській Америці ворожість до економічної залежності взагалі й залежності від США зокрема, єдиної імперіалістичної держави, що наполягала на військовій присутності в тому регіоні, не була тоді важливим активом місцевої політики. Єдиною імперією, перед якою в певних регіонах стояли серйозні проблеми, себто проблеми, що їм годі дати раду поліційними операціями, була Британська. На 1914 рік вона вже надала внутрішню автономію колоніям масового “білого” заселення, які від 1907 року були вже відомі як “домініони” (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка), й зобов’язалася надати автономію (“Home Rule”) вічно неспокійній Ірландії. В Індії й Єгипті уже було зрозуміло, що імперські інтереси й місцеві вимоги автономії, навіть самостійності можуть вимагати політичних рішень. Після 1905 року можна було навіть говорити про якийсь елемент масової підтримки націоналістським рухам в Індії й Єгипті.

Однак Перша Світова війна стала першим комплексом подій, що серйозно потрясли структуру світового колоніалізму та ще й зруйнували дві імперії (Німецьку й Оттоманську, чий колишній володіння поділено, переважно між британцями й французами) й тимчасово вивели з ладу третю — Росію (яка знов захопила свої азійські володіння через кілька років). Тягарі війни, що злягли на залежні країни, чий ресурси Британія мусила мобілізувати, породили неспокій. Вплив Жовтневої революції й загальний крах старих режимів, за якими прийшла фактична незалежність Ірландії (двадцяти шести південних графств, 1921), вперше нагадали, що чужоземні імперії теж смертні. Наприкінці війни одна єгипетська партія, *Вафд* (“делегація”) Саїда Заглула, надихнувшись словесами президента Вільсона, вперше висунула вимогу повної незалежності. Три роки боротьби (1919-22) змусили британців перетворити свій протекторат на напівнезалежний Єгипет, що мав перебувати під британським контролем, і цю формулу Британія використала, щоб дати раду всім перехопленим у Турецької імперії азійським територіям, крім однієї: Іраку й Зайорданія. (Винятком стала Палестина, де було їхнє пряме правління, з марними намаганнями погодити обіцянки, дані під час війни і сіоністським євреям (взамін за підтримку проти Німеччини), й арабам (взамін за підтримку проти турків).

Британії легше було знайти просту формулу підтримування контролю над найбільшою з усіх колоній, Індією, де гасло “самоуправління” (*Swaraj*), прийняте Індійським Національним Конгресом уперше в 1906 році, дедалі більше посувалося до вимоги повної незалежності. Революційні 1918-22 роки трансформували масову націоналістську політику на субконтиненті: почасти повернувши мусульманські маси проти британців, почасти кровожерливою істерією одного британського генерала в бурхливому 1919 році, який перебив беззбройну юрбу в загорожі, звідки не було виходу, знищивши декілька сотень (“Амрітсарська різанина”), але в основному через поєднання хвилі робітничих страйків із масовою

громадянською непокорою, до якої закликали Ганді й радикалізований Конгрес. На якусь мить настрій, що буває раз на тисячоліття, охопив визвольний рух: Ганді проголосив, що *Swaraj* буде здобуто до кінця 1921 року. Уряд не намагався “мінімізувати ніяким чином того факту, що ситуація викликає тривогу”, адже міста були паралізовані відмовою від співпраці, бунтувалися великі сільські регіони Північної Індії, Бенгалії, Орісі й Асаму й “велика частина магометанського населення країни лишається похмурою і затятою” (Смд 1586, 1922, р. 13). Відтоді Індія час від часу ставала некерованою. Можливо, то були тільки вагання більшості лідерів Конгресу, включно з самим Ганді, які не дозволяли країні поринути в дику п’ятому неконтрольованого повстання мас; а ще — брак упевненості та переконаність більшості націоналістичних лідерів, захитана, але ще не зовсім розвіяна, нібито британці щиро хочуть зробити реформу в Індії, щоб порятувати британського раджу. Після того, як Ганді на початку 1922 року відвели кампанію громадянської непокори на тій підставі, що вона призвела до вбивства полісменів в одному селі, можна було небезпідставно стверджувати, що британське правління в Індії залежало від його стриманості — куди більше, ніж від поліції й армії.

Підстави для такої переконаності були. Хоча в Британії існував потужний блок затятого імперіалізму, речником якого став сам Вінстон Черчіль, після 1919 року британський правлячий клас уже твердо тримався думки, що ніяк не минути певної форми індійського самоврядування на кшталт “статусу домініону”, а майбутнє Британії в Індії залежить від порозуміння з індійською елітою, включно з націоналістами. Відтоді кінець односторонньому британському правлінню в Індії був лише питанням часу. А що Індія була осердям цілої Британської імперії, то майбутнє вже цілої імперії як такої видавалося непевним, за винятком Африки й розпорощених у Карібському морі й Тихому океані островів, де все ще незахитаний правив патерналізм. Ще ніколи більша площа планети не підлягала формальному чи неформальному контролю Британії, ніж у міжвоєнний період, але ж ніколи раніше британські правителі не почувалися настільки невпевненими, чи пощастить їм утримати своє давнє імперське верховенство. Це була одна велика причина, чому, коли після Другої Світової війни вже годі було втримати ці позиції, британці загалом не стали опиратися деколонізації. І, можливо, саме в цьому причина, чому інші імперіалісти, особливо французи, а за ними й голландці, збройно намагалися утримати свої колоніальні позиції після 1945 року. Їхні імперії не були захитані Першою Світовою війною. Тоді голова французам боліла тільки через те, що так і не завоювали всього Марокко, але ж войовничі берберські клани з Атлаських гір були не так політичною, як мілітарною проблемою, ще й більшою фактично для марокканської колонії іспанців, де місцевий горянин-інтелектуал Абд-ель-Крім проголосив у 1923 році республіку Ріф. Абд-ель-Крім, хоч і дістав палку підтримку французьких комуністів та інших лівих, зазнав у 1926 поразки, не без допомоги французів, після чого гірські бербери повернулися до звичного свого заняття: воювати у французьких та іспанських арміях закордоном і чинити опір хоч би якому центральному урядові у себе вдома. Модернізаторський антиколоніальний рух у французьких ісламських колоніях

і французькому Індокитаї розгорнувся вже аж ген після Першої Світової війни, за винятком скромних передчуттів у Тунісі.

IV

Роки революції потрясли спочатку саму Британську імперію, але Велика Криза 1929-33 років струнула весь залежний світ. Практично для всього нього ера імперіалізму була добою майже безперервного зростання, якого не урвала навіть світова війна, далека від більшості цих країн. Звісно, чимало його членів лишалися ще не дуже втягнутими до ростучої світової економіки та й не прагнули прилучатися до неї в якийсь дуже новітній спосіб, бо й справді, яка була різниця для вбогих чоловіків і жінок, що споконвіку довбалися в землі й носили тягарі, в якому саме світовому контексті вони це роблять? І все ж таки імперіалістична економіка внесла істотні зміни в життя простих людей, особливо в регіонах зорієнтованої на експорт первинної продукції. Подекуди ці зміни спливали на поверхню у вигляді такої політики, яку вже визнавали правителі, місцеві чи й закордонні. Так у міру того, як перуанські *haciendas* перетворювалися, в проміжку 1900-30 років, на прибережні цукрові заводи й високігірні ферми комерційного вівчарства, а струмочок індіанської трудової міграції до узбережжя й міста ставав широким потоком, до традиційних закутнів почали просочуватися нові ідеї. На початок тридцятих Уасіканча, “особливо віддалена” громада, що тулилася на висоті 3 700 метрів десь на неприступних андських крутосхилах, уже розмірковувала, котра з двох національних радикальних партій найкраще представляла б її інтереси (Smith, 1989, esp. p. 175). Однак куди частіше ніхто, окрім самих місцевих жителів, не знав і не дуже й знати хотів, як вони змінювалися.

Що, наприклад, означало для економік, які майже не вдавалися до грошей, а чи використовували їх лише для обмежених цілей, увійти до такої економіки, де гроші були універсальним засобом обміну, як те сталося в Індо-Тихоокеанських морях? Змінилося значення товарів, послуг, обладок між людьми, а з ним — і моральні цінності суспільства та й сама форма соціального розподілу. Поміж матрілінеальних рисівників Негрі-Сембілана (Малайзія) панував звичай успадкування предківських земель, що їх обробляли жінки, жінками ж, але нові ділянки, під які розчищали джунглі чоловіки й на яких можна було вирощувати додаткові урожаї фруктів та овочів, могли передаватися безпосередньо чоловікам. Але з появою каучуку, прибутковішого за рис товару, рівновага між статями порушилася, оскільки запанувало успадкування від чоловіка до чоловіка. А це своєю чергою укріпило позиції патріархально налаштованих проводирів ортодоксального Ісламу, що в будь-якому випадку намагалися накинути ще й ортодоксію на місце звичаєве право, не кажучи вже про місцевого правителя з ріднею, ще одного острівця патрілінеального походження посеред місцевого матрілінеального озера (Firth, 1954). Залежний світ повнився подібними змінами й трансформа-

ціями в громадах людей, чий прями́й контакт із ширшим світом був мінімальний, зводячись, у цьому конкретному випадку, до китайського торгівця, що й сам переважно виявлявся колишнім селянином або ремісником, який прибув із Фук'єня й чия культура призвичаїла його до постійних зусиль, а насамперед — до всякої хитромудрості в грошових справах, але в усіх інших відношеннях був так само далеким від світу Генрі Форда й "Дженерал Моторс" (Freedman, 1959).

І все ж світова економіка як така здавалася дуже далекою, оскільки її безпосередній, впізнаваний вплив не був катастрофічний, за винятком хіба швидко-ростучих промислових анклавів дешевих робочих рук у таких регіонах, як Індія й Китай, де трудовий конфлікт і навіть організація праці за західними взірцями поширювалися від 1917 року, та ще в гігантських портових і промислових містах, що через них залежний світ сполучався із тим світом економіки, який визначав їх благополуччя: у Бомбеї, Шанхаї (чье населення зросло від 200 000 у середині XIX віку до 3,5 мільйона в тридцятих), Буенос-Айресі чи, у меншому масштабі, в Касабланці, чье населення за менше, ніж тридцять літ, після відкриття міста як сучасного порту, вже налічувало 250 000 жителів (Vairoch, 1985, pp. 517, 525).

Велика Криза це все змінила. Уперше інтереси залежних і метропольних економік мали видиме зіткнення, хоча б тому, що ціни на первинні продукти, на яких тримався третій світ, упали набагато різкіше, ніж на вироби, що їх він купував у Заході (розділ 3). Уперше колоніалізм і колоніальна залежність стали неприйнятними навіть для тих, хто доти на них наживався. "Студенти бунтувалися в Каїрі, Рангуні й Джакарті (Батавії) не тому, що відчували разючу близькість якоїсь епохальної політичної події, а тому, що депресія враз вибила ті підпори, які робили колоніалізм таким прийнятним для покоління їхніх батьків" (Holland 1985, p. 12). Навіть більше: уперше не під час війни життя простолюду потрясали землетруси явно неприродного походження, і кликали вони не так до молитви, як до протесту. З'явилася масова основа для політичної мобілізації, особливо там, де селяни виявилися дуже втягнутими до економіки світового ринку готівки й урожаю, як, скажімо, на західноафриканському узбережжі та в Південно-Східній Азії. Водночас Криза дестабілізувала і національну, й міжнародну політику залежного світу.

Тож тридцяті стали переламним десятиріччям для третього світу не так тому, що Депресія призвела до політичної радикалізації, як тому, що вона установила контакт між політизованими меншостями і простолюдом їхніх країн. Так було навіть у країнах, подібних до Індії, де націоналістський рух уже змобілізував масову підтримку. Друга хвиля масової відмови від співпраці на початку тридцятих, надана британцями нова, компромісна конституція та перші загальнонаціональні вибори провінційної влади засвідчили, що Конгрес має загальнонаціональну підтримку, адже кількість його членів у центрі країни зросла від близько 60 000 у 1935 році до 1,5 мільйона наприкінці тридцятих (Tomlinson, 1976, p. 86). Це було ще очевиднішим у не таких доти змобілізованих країнах. Почали вималюватися контури масової політики майбутнього, де туманніші, де виразніші: латиноамериканський популізм, що засновувався на авторитарних лідерах, які

домагаються підтримки міських робітників; політична мобілізація зусиллями профспілкових ватажків із майбутнім партійних лідерів, як у підлеглих Британії країнах Карібського басейну; революційний рух із сильною базою серед робітників-мігрантів, як в Алжирі; комуністичний в основі національний опір із сильними аграрними зв'язками, як у В'єтнамі. І щонайменше, як у Малайї, депресійні роки порвали зв'язки між колоніальними властями й селянськими масами, лишаючи простір для виникнення майбутньої політики.

На кінець тридцятих криза колоніалізму поширилася й на інші імперії, хоча дві з них: Італійська (що допіру тільки завоювала Ефіопію) та Японська (що намагалася завоювати Китай), — усе ще розширялися, хоч і не довго. В Індії нова Конституція 1935 року, нещасливий компроміс із ростучими силами індійського націоналізму, виявилася головною йому поступкою, яку вирвав своєю майже загальнонаціональною виборчою перемогою Конгрес. У французькій Північній Африці вперше виникли серйозні політичні рухи в Тунісі, в Алжирі (навіть щось трохи заворушилося в Марокко), тоді як масова агітація під комуністичним керівництвом, ортодоксальним чи дисидентським, уперше стала істотною у французькому Індокитаї. Голландці зуміли утримати контроль в Індонезії, регіоні, що “відчуває рухи на Сході, як небагато інших країн” (Van Asbeck, 1939), не завдяки тамтешньому спокою, а переважно завдяки тому, що сили опозиції: ісламістські, комуністичні й світсько-націоналістичні, — були самі по собі розколоти й налаштовані одна проти одної. Навіть у сонному, на думку колоніальної адміністрації, Карібському басейні низки страйків на нафтових промислах Тринідаду й на плантаціях та в містах Ямайки у проміжку 1935-38 років переросли в бунти й сутички у масштабах цілих островів, засвідчивши невизнане доти масове невдоволення.

Тільки Африка на південь від Сахари залишалася тихомірною, хоча навіть там кризові роки викликали перші масові робітничі страйки після 1935 року, розпочавшись із центральноафриканського Мідного пояса, і Лондон почав вимагати від колоніальних урядів створення департаментів праці, вжиття заходів для поліпшення робітникам умов і стабілізації робітничих сил, із визнанням чинної системи міграції селян із сіл на шахти за таку, що дестабілізує в соціальному й політичному відношеннях. Хвиля страйків 1935-40 років охопила всю Африку. Але була вона ще не політичною в антиколоніальному розумінні, коли не вважати політичним розповсюдження африканських церков “чорношкірої” орієнтації, та пророків, та ще таких відкидачів світських урядів, як започаткований в Америці рух Сторожової Вежі на Мідному поясі. Це вперше колоніальні уряди почали розмірковувати про дестабілізуючу дію економічних змін на сільське африканське суспільство (яке саме переживало помітну еру процвітання) й заохочувати дослідження соціальних етнографів у цій сфері.

Однак політична небезпека видавалася ще далекою. На селі це була золота доба білого адміністратора, зі слухняним “вождем” чи й без нього, іноді створюючи його для цієї мети там, де колоніальне управління було “непряме”. У містах невдоволений клас освічених африканців-городян був уже досить великий у середині тридцятих, щоб підтримати успішну політичну пресу: *Ефрікен Морнінг*

Пост на Золотому Березі (Тана), *Вест Ефрікен Пайлот* у Нігерії та *Еклерьор деля Кот д'Івуар* на Березі Слонової Кістки ("він вів кампанію проти старших вождів і поліції, вимагав заходів для суспільної перебудови, виступав за справу безробітних та африканських фермерів, потерпілих від економічної кризи") (Hodgkin, 1961, p. 32). Уже з'явилися проводирі місцевого політичного націоналізму, що перебували під впливом ідей американського "Чорного руху", ідей, що приходили з Франції доби Народного Фронту; думок, снувалися в лондонському Союзі Західноафриканських Студентів, а також ідей з комуністичного руху³⁴. Декотрі з майбутніх президентів майбутніх африканських республік уже були на сцені: кенійський Джома Кеніата (1889-1978), д-р Намді Азіківе, згодом президент Нігерії. Але все це аж ніяк не подарувало безсонних ночей працівникам європейських колоніальних міністерств.

Чи й справді в 1939 році так уже близько загрожував, хоч який імовірний, всеосяжний крах колоніальних імперій? Ні, якщо можна взагалі керуватися пам'яттю нашого автора про "школу" для британських і "колоніальних" учнів комунізму того року. А в той час ніхто не міг мати вищих сподівань, ніж їх мали палкі й багатонадійні юні бійці марксизму. Ситуацію змінила Друга Світова війна. Хоча вона й не зводилася тільки до цього, то була безперечно міжімперіалістична війна, і до 1943 року великі колоніальні імперії програвали. Франція ганебно впала, й чимало з її колоній вижили тільки з ласки держав Осі. Японці позахоплювали які тільки були британські, голландські та інші західні колонії у Південно-Східній Азії та в західній частині Тихого океану. Навіть у Північній Африці німці окупували все, що хотіли контролювати на сотню миль на захід від Александрії. В якийсь момент британці серйозно обмірковували, чи не здати Єгипет. Лише Африка на південь від пустель залишалася під твердим західним контролем, і британцям зовсім нетяжко виявилось ліквідувати Італійську імперію на Африканському Розі.

Фатальної шкоди старим колоніалістам завдало свідчення того, що білі люди та їхні держави можуть зазнавати ганебної поразки, й старі колоніальні держави були явно ослабкі, навіть після переможного закінчення війни, аби поновити свої колишні позиції. Випробуванням для "британського раджі" в Індії стало не те велике повстання, організоване Конгресом у 1942 році під гаслом "Геть з Індії!", бо британці придушили його без особливих труднощів. Ним стало те, що вперше майже 55 000 індійських солдатів перейшли на бік ворога, щоб утворити "Індійську Національну Армію" під проводом ватажка лівого крила Конгресу Субхаса Чандри Босе, хто вирішив удатися для здобуття індійської незалежності до японської допомоги (Bhargava/Singh Gill, 1988, p. 10; Sareen, 1988, pp. 20-21). Японська політика, можливо, під впливом військово-морських сил, досвідченіших за піхоту, експлуатувала колір шкіри своїх людей, щоб узяти на себе чесноту визволительки колоній, і то із значним успіхом (за винятком заморських китайців та В'єтнаму, де залишила французьку адміністрацію). У Токіо в 1943 році навіть організували "Асамблею Більших Націй Сходу Азії"³⁵, куди входили "президенти" й "прем'єр-міністри" підвладних Японії Китаю, Індії, Таїланду, Бірми й Маньчжурії (але тільки не Індонезії, якій подібну "незалежність" пропо-

новано лише на випадок поразки Японії у війні). Колоніальні націоналісти були надто великими реалістами, аби стати прояпонськими, хоча вони й цінували японську підтримку, особливо коли вона була істотною, як в Індонезії. Коли японці опинилися на грані програшу, націоналісти обернулися проти них, хоч і не забували, якими слабкими виявилися старі західні імперії. Ані не пустили вони повз увагу того факту, що дві держави, які, власне, й розбили Вісь: Рузвельтові США й Сталінів СРСР, — обидві, хоч і з різних причин, вороже ставилися до старого колоніалізму, хай навіть американський антикомунізм і зробив незабаром Вашингтон захисником консерватизму в третьому світі.

V

Не дивно, що старі колоніальні системи зламалися спочатку в Азії. Сирія й Ливан (колись французькі) стали незалежними в 1945; Індія й Пакистан — у 1947; Бірма, Цейлон (Шрі-Ланка), Палестина (Ізраїль) та голландська Ост-Індія (Індонезія) — в 1948 році. У 1946-му США гарантували формальний статус незалежності Філіппінам, що були під їхньою окупацією від 1898 року. Японська імперія зникла, звісно, в 1945 році. Ісламська Північна Африка була вже захитана, але ще трималася. Більшість Африки на південь від Сахари й острови в Карібському морі та в Тихому океані лишалися відносно спокійними. Лише в частинах Південно-Східної Азії політичній деколонізації вчинено серйозний опір, особливо у французькому Індокитаї (сучасні В'єтнам, Камбоджа й Лаос), де комуністичні партизани проголосили незалежність після визволення під проводом шляхетного Хо Ші Міна. Французи, підтримані британцями, а згодом і США, вели відчайдушні ар'єргардні бої, аби знов завоювати країну після переможної революції і втримати її. Вони зазнали поразки й мусили забратися геть у 1954 році, але США не допустили об'єднання країни й затримали сателітний режим у південній частині розділеного В'єтнаму. Коли ж і цей уламок мав упасти, США протягом десяти років самі воювали у В'єтнамі, поки й вони спізнали гіркоту поразки й мусили забратися геть у 1975 році, скинувши на нещасну країну більше вибухівки, ніж використано у всій Другій Світовій війні.

Опір у решті Південно-Східної Азії був не такий загальний. Голландці (яким пощастило трохи більше, ніж британцям, бо не допустили розколу своєї Ост-Індії при її деколонізації) були заслабкі, щоб утримувати адекватну військову силу на величезному Індонезійському архіпелазі, більшість островів якого не проти були держати їх як противагу пануванню яванських 55 мільйонів. Вони поступилися, коли з'ясували, що США не вважають Індонезії, на відміну від В'єтнаму, за істотний фронт супроти світового комунізму. Бо й справді, нові індонезійські націоналісти були настільки далекі від того, що підпасти під комуністичний провід, що в 1948 році придушили повстання місцевої компартії, й ця подія переконала США в тому, що військова потуга Нідерландів краще придасться у

Європі, супроти сподіваної радянської загрози, аніж для утримання острівної імперії. Тож голландці й поступилися, залишивши свою колоніальну присутність лише в західній частині великого меланезійського острова Нової Гвінеї, аж поки й ця територія відійшла до Індонезії в шістдесяті роки. Британці в Малайї заплуталися поміж традиційними султанами, які чудово використали імперію для себе, й двома різними і взаємно підозріливими групами населення, малайцями та китайцями, радикалізованими, але по-різному, причому китайців радикалізувала їхня компартія, що стала впливовою як єдина організація, котра чинила опір японцям. Коли повіяло морозом “холодної війни”, то вже не могло бути й мови про те, щоб допустити комуністів, хоч би й китайських, до владних структур екс-колонії, але після 1948-го у британців пішло дванадцять років часу, 50 000 війська, 60 000 поліції та ще й 200 000 місцевої гвардії на те, щоб розбити первісно китайське повстання. Закономірно постає запитання, чи британці стали б оплачувати вартість усіх цих операцій із такою готовністю, коли б малайські олово та каучук не були такими надійними постачальниками доларів, а отже, й гарантами сталості фунта стерлінгів. Однак і в будь-якому разі деколонізація Малайї була б досить складною справою, і досягнуто її аж у 1957 році, на радість малайським консерваторам і китайським мільйонерам. У 1965 році населений переважно китайцями острів Сингапур відколовся, щоб стати незалежним і вельми багатим містом-державою.

На відміну від французів і голландців, британці були вже навчені багатим індійським досвідом, що, коли вже з'явився серйозний націоналістичний рух, єдиний спосіб зберегти вигоди імперії — це поступитися формальною владою. Британці пішли з Індостану в 1947 році, ще поки їхня нездатність тримати ситуацію під контролем не стала явною; пішли без найменшого опору. Цейлону (перейменованому в 1972 році на Шрі Ланку) й Бірмі також дано їхню незалежність: перший отримав її із вдячним подивом, а другу відпущено не без певних вагань, оскільки бірманські націоналісти, хоч і перебували під проводом антифашистської Ліги Народної Свободи, теж співпрацювали з японцями. Бірманці були настільки лихі на Британію, що єдині з деколонізованих британських володінь одразу ж відмовилися приєднатися до Британської Співдружності, ні до чого не зобов'язуючої організації, за допомогою якої Лондон намагався бодай затримати пам'ять про Британську імперію. Бірма в цьому випередила навіть Ірландію, що того самого року проголосила себе республікою поза рамками Співдружності. І все одно, хоча швидкий і мирний відступ Британії з найбільшої частини людства, будь-коли підкореної й керованої завойовником-чужинцем, був заслугою лейбористського уряду, що прийшов до влади наприкінці Другої Світової війни, був то далеко не безперечний успіх. Досягнуто його коштом заплямованого кров'ю поділу Індії на мусульманський Пакистан та на неденомінаційну, але переважно індіїстську Індію: під час того розривання країни надвоє кілька сотень тисяч загинуло в сутичках релігійних супротивників і кілька мільйонів вигнано з предківських домівок у те, що віднині стало чужою країною. І це не входило до планів ні індіїського націоналізму, ні мусульманських рухів, ні імперських правителів.

Як ідея окремого “Пакистану”, що поняття його й саму назву вигадав гурт студентів у 1932-33 роках, стала реальністю в 1947-му, є питанням, що й досі не дає спокою вченим і мрійникам про всілякі історії “якби тільки”. Оскільки, як нам тепер уже видно “заднім розумом”, поділ Індії по релігійних лініях створив лиховісний прецедент для майбутнього світу, він потребує деякого пояснення. У певному розумінні тут винні або всі, або ніхто. На виборах, проведених згідно з Конституцією 1935 року, перемогу здобув Конгрес, навіть у наймусульманськіших провінціях, тоді як Мусульманська Ліга, загальнонаціональна партія, що претендувала на представництво своєї релігійної меншості, зібрала досить убогий урожай голосів. Посилення світського й несектярського Індійського Національного Конгресу, природно, змусило багатьох мусульман, більшість котрих (як і індуїстів) усе ще була позбавлена права голосу, боятися приходу індуїстів до влади, оскільки у переважно індуїстській країні існувала ймовірність, що й в керівництві Конгресу більшістю будуть індуїсти. Замість визнати ці побоювання й надати мусульманам окреме представництво, вибори, як видається, тільки зміцнили претензії Конгресу бути *єдиною* національною партією, що репрезентувала б й індуїстів, і мусульман. Саме це змусило Мусульманську Лігу, з її непримиренним керівником Мухаммадом Алі Джінною, порвати з Конгресом і стати на дорогу потенційного сепаратизму. Однак аж до 1940 року Джінна чинив опір ідеї окремої мусульманської держави.

Це війна розірвала Індію надвое. В одному розумінні то був останній великий тріумф “британського раджі”, але водночас і останній його виснажений подих. Це ж востаннє той “раджа” змобілізував людиність та економіку Індії на котру вже британську війну, і то в більшому масштабі, ніж у 1914-18 роках, цього разу проти опозиції народних мас, які гуртувались за партією національного визволення, й, на відміну від Першої Світової війни, — проти навислої загрози японського воєнного вторгнення. Досягнення було приголомшливе, але ціна — зависока. Опозиція Конгресу війні призвела до усунення його ватажків від політики, а після 1942 року вони опинилися в ув'язненні. Тягарі воєнної економіки відтрутили важливі маси мусульманських політичних прихильників “раджі”, особливо в Пенджабі, які прихилилися тепер до Мусульманської Ліги, що стала масовою силою саме в той момент, коли уряд у Делі, боячись, щоб Конгрес не саботажував воєнного зусилля, свідомо й систематично експлуатував індуїстсько-мусульманське суперництво, аби знерухомити національний рух. Цього разу можна було з певністю сказати, що Британія “розділяла, щоб володарювати”. У своєму останньому відчайдушному зусиллі виграти війну “раджа” знищив не лише самого себе, а й свою моральну легітимацію — досягнути єдність Індійського субконтиненту, де всі численні спільноти могли співіснувати у відносному мирі за єдиної, завдяки її безсторонності, адміністрації й законності. Коли скінчилася війна, вже годі було повернути рушпі політики розділення спільнот у протилежному напрямку.

На 1950 рік Азія була вже деколонізована, за винятком Індокитаю. А тим часом регіон західного Ісламу, від Персії (Ірану) до Марокко, зазнав перетворен-

ня через низку народних рухів, революційних переворотів і повстань, яка почалася з націоналізації західноєвропейських нафтових компаній в Ірані (1951) й повороту тієї країни до популізму за д-ра Мухаммада Мусадіка (1880-1967), завдяки ще й підтримці компартії Туде. (Воно й не дивно, що компартії на Середньому Сході набули деякого впливу після великої радянської перемоги.) Мусадіка скинуто в 1953 році внаслідок перевороту, організованого англо-американськими секретними службами. Революцію Вільних Офіцерів у Єгипті (1952) під проводом Гамалія Абделя Насера (1918-70) і скинення опісля прозахідних режимів у Іраку (1958) та Сирії годі було отак повернути назад, хоча британці з французами, уклавши спілку з Ізраїлем, новою антиарабською державою, й спробували скинути Насера в Суецькій війні 1956 року (див. с. 325). Однак французи вели жорстоку боротьбу проти національного визволення Алжиру (1954-62); подібний випадок — Південна Африка, а також Ізраїль, хоч і по-іншому, де співіснування місцевого населення з великою громадою європейських поселенців особливо утруднювало проблему деколонізації. Отже, Алжирська війна стала конфліктом особливої брутальності, допомігши інституціоналізувати тортури у військах, поліції й силах безпеки країн, що претендували на цивілізованість. Вона спопуляризувала такі ганебні тортури, коли електришоком діяли на язик, пипки й статеві органи, і призвела до краху Четвертої Республіки (1958), а також мало не повалила й П'ятої (1961), аж поки Алжир усе таки здобув незалежність, неминучість якої визнавав ще генерал де Голь. А тим часом французький уряд спокійно домовився про автономію й незалежність (1956) двох інших північноафриканських протекторатів: Тунісу (що став республікою) й Марокко (яке лишилося монархією). Того ж самого року британці спокійно відпустили Судан, утримати який годі було після втрати контролю над Єгиптом.

Непросто визначити, коли ж старі імперії збагнули, що Вік Імперії остаточно добіг кінця. Звісно, в ретроспективі спроба Британії й Франції знов утвердитися в якості світових імперських держав у суецькій авантюрі 1956-го виглядає приреченою, ніж здавалося урядам у Лондоні й Парижі, коли ті планували військову операцію спільного, разом з Ізраїлем, скинення революційного єгипетського уряду полковника Насера. Цей епізод виявився катастрофічною невдачею (тільки не з погляду Ізраїлю), ще й сміховинною через поєднання нерішучості, вагань і непереконливої нещирості у британського прем'єр-міністра Ентоні Ідена. Операцію шойно почали, а вже мусили й припинити, під тиском США; вона штовхнула Єгипет в обійми СРСР і назавжди покінчила з тим, що називалося "моментом Британії на Середньому Сході", себто з епохою безперечної британської гегемонії в тому регіоні, яка почалася в 1918 році.

В будь-якому разі наприкінці п'ятдесятих старі імперії, які ще збереглися, зрозуміли: з формальним колоніалізмом слід покінчити. Лише Португалія продовжувала опиратися розпадові своєї імперії, оскільки її відстала, політично ізольована й маргіналізована метропольна економіка не могла дозволити собі неокolonіалізм. Їй потрібно було експлуатувати свої африканські ресурси, тож через неконкурентоздатність своєї економіки вона могла робити це тільки через

прямий контроль. Південна Африка й Південна Родезія, африканські країни із значними кількостями білих поселенців (за винятком Кенії), теж відмовилися пристати на таку політику, що неминуче привела б до утворення режимів із домінуванням африканців, а Південна Родезія, аби уникнути подібної долі, навіть проголосила білопоселенську незалежність від Британії (1965). І все ж таки Париж, Лондон і Брюссель (стосовно до Бельгійського Конго) вирішили, що краще добровільно дати формальну незалежність із збереженням залежності економічної й культурної, ніж піти на тривалу боротьбу, яка могла б закінчитися незалежністю під проводом лівих режимів. Лише в Кенії відбулося істотне народне повстання й почалася партизанська війна, хоча все це значною мірою обмежувалося племенами одного місцевого народу — кікуйю (так званий рух Мау-Мау, 1952-56). А в інших місцях політика профілактичної деколонізації провадилася успішно, за винятком Бельгійського Конго, де вона майже одразу обернулася анархією, громадянською війною й політикою міжнародних сил. У британській Африці Золотий Берег (нинішня Гана), де вже була масова партія на чолі з талановитим африканським політиком та інтелектуалом-панафриканцем Кваме Нкрумою, дістав незалежність у 1957 році. У французькій Африці Гвінея спроможно потрапила в ранню й злиденну незалежність (1958), коли її лідер Секу Туре відмовився приєднатися до запропонованої де Голем “Французької Спільноти”, яка поєднувала автономію з жорсткою залежністю від французької економіки, й мусив звернутися по допомогу до Москви. Майже всі, які лишалися, британські, французькі та бельгійські колонії в Африці дістали свободу в 1960-62 роках, а вся решта — незабаром. Тільки Португалія й незалежні держави білих поселенців опиралися цій тенденції.

Більші з карібських колоній Британії спокійненько деколонізувалися в шістдесятих, менші острови отримували незалежності відтоді й до 1981 року, а острови Індійського й Тихого океанів — наприкінці шістдесятих і в сімдесятих. По суті на 1970 рік не залишилося скільки-небудь значних територій, що перебували б під прямим адмініструванням колишніх колоніалістських держав чи під владою режимів їхніх поселенців, за винятком Центральної й Південної Африки та ще, звісно, в охопленому війною В'єтнамі. Закінчувалася ера імперій. А менше, ніж трьома чвертями сторіччя раніше, вона здавалася незнищенною. Навіть тридцятьма роками раніше вона все ще охоплювала більшість народів планети. Невідомна частина минулого, вона обернулася сентименталізованими літературними й кінематографічними спогадами колишніх імперських держав, тоді як нове покоління місцевих письменників із колишніх колоніальних країн почало творити літературу, що почалася з добою незалежності.

¹ Технічно Версальським договором скріплено лише мир із Німеччиною. Різні парки й королівські замки в околицях Парижа дали назви іншим договорам: Сен-Жерменський — з Австрією, Тріанонський — з Угорщиною, Севрський — із Туреччиною, Нейський — із Болгарією.

² Югославська громадянська війна, сепаратистський рух у Словачії, відхід прибалтійських країн від колишнього СРСР, конфлікти між угорцями й румунами через Трансильванію, сепаратизм у Молдові (чи Молдавії, колишній Бесарабії), плюс іще й закавказький націоналізм, — усе це належить до тих вибухових проблем, що або не існували, або не могли існувати до 1914 року.

³ Аландські острови, розташовані між Фінляндією та Швецією, увійшли до складу Фінляндії, але були й досі є заселеними винятково шведськомовною людиною. Новостворена ж Фінляндія агресивно заходилася утверджувати панування фінської мови. Як альтернативу сесесії й приєднання островів до сусідньої Швеції Ліга придумала схему, що гарантувала виняткове вживання шведської на островах, із застереженням проти небажаної імміграції з фінського материка.

⁴ Оскільки Росія все ще користувалася юліанським календарем, що на тринадцять днів відставав від григоріанського, прийнятого скрізь на Заході, то Лютнева революція фактично відбулася в березні, а Жовтнева — 7 листопада. Саме Жовтнева революція й реформувала російський календар, а заодно й російську орфографію, виказуючи тим самим глибину свого впливу. Адже добре відомо, що подібні дрібні зміни потребують для свого здійснення справжніх соціо-політичних землетрусів. Найтривалішим і найуніверсальнішим наслідком Французької революції стало запровадження метричної системи.

⁵ У 1917 році поважна Незалежна Соціал-Демократична Партія Німеччини (USPD) формально відкололася через це питання від більшості соціалістів (SPD), які продовжували підтримувати війну.

⁶ Людські втрати Лютневої революції перевищили жертви Жовтневої, але все одно були відносно скромними: 53 офіцери, 602 солдати, 73 поліцейські й 587 громадян, що загинули чи дістали поранення. (W.H.Chamberlin, 1965, vol. I, p. 85.)

⁷ Подібні "ради" ("советы"), що згодом коренилися в досвіді самоврядування сільських общин, виникли як політичні утворення поміж заводських робітників під час революції 1905 року. Оскільки зібрання обраних прямими виборами делегатів були повсюдно відомі організованим робітникам, апелюючи до прищепленого їм почуття демократії, то російський термін "совет", іноді, але не завжди перекладуваний на місцеві мови, ще й неабияк приваблював міжнародну громадськість.

⁸ "Я сказав їм: робіть усе, що ви хочете робити, беріть усе, що хочете, й ми підтримаємо вас, але дбайте про виробництво, стежте, щоб виробництво було корисним. Беріться за корисну роботу. Будуть у вас помилки, але ви навчитесь." (Ленін: Доповідь про діяльність Раднаркому, 11/24 січня 1918 року, Ленін, 1970, с. 551.)

⁹ Столицею царської Росії був Санкт-Петербург, що звучало надто по-німецькому на час Першої Світової війни, й тому перейменували місто на Петроград. Після смерті Леніна в 1924 році воно стало Ленінградом, а коли розпався СРСР, йому повернуто першу назву. Радянський Союз був незвичайно схильний до політичної топонімії (в чому його по-рабському наслідували й сателіти), яка часто ускладнювалася у зв'язку із зигзагами партійної долі. Так Царицин на Волзі став Сталінградом, де розгорнулася епічна битва Другої Світової війни, а після смерті Сталіна назвався Волгоградом. На час написання цієї книги він усе ще носив цю останню назву.

¹⁰ Поміркувана більшість соціал-демократів здобула лише трохи менше 38 відсотків голосів (свою повсякчасну цифру), а революційні Незалежні Соціал-Демократи — близько 7,5 відсотка.

¹¹ Її поразка викликала розпорошення політичних та інтелектуальних біженців по світу, з яких дехто збудував собі несподівану кар'єру, наприклад, кіномагнат сер Александер Корда й актор Бела Лугосі, найбільше відомий своєю головною роллю в першій версії фільму жахів *Дракула*.

¹² Так званим Першим Інтернаціоналом було засноване Карлом Марксом Міжнародне товариство робітників (1864-72).

¹³ Те, що на основі кондратьєвських "довгих хвиль" виявилось можливим робити добрі прогнози (нечасте явище в економіці), переконало багатьох істориків і навіть декого з економістів: щось у них таки є, хоч ми й не знаємо достеменно, що ж саме.

¹⁴ За XIX століття, наприкінці якого ціни були набагато нижчі, ніж на його початку, люди настільки звикли до стабільності чи й зниження цін, що самого слова "інфляція" було досить, щоб описати те, що ми нині називаємо "гіперінфляцією".

¹⁵ На Балканах і в державах Прибалтики уряди ніколи не втрачали повністю контролю над інфляцією, хоч якою грізною вона була.

¹⁶ Положення про "найпривілейованішу націю" означає, власне, протилежне його позірному значенню, а саме, що ставлення до комерційного партнера ґрунтуватиметься на тих самих умовах, що й у "найпривілейованішої нації", себто жодна сторона не матиме більших привілеїв.

¹⁷ Золотий стандарт у своєму класичному вигляді надає одиниці котрої-небудь валюти, наприклад, доларовій купюрі, цінності певної ваги золота, на яку при потребі банк її виміняє.

¹⁸ Недаремно двадцятьі стали десятиріччям психолога Еміля Кюе (1857-1926), що популяризував оптимістичну автосугестію з допомогою гасла, яке треба було постійно повторювати: "Щодня мені у всьому стає краще й краще!"

¹⁹ Американська банкова система не дозволяла європейського типу гігантського банку з розгалуженнями філій по всій країні, а тому складалася з відносно слабких місцевих чи, в кращому випадку, банків масштабу штату.

²⁰ Це зайшло так далеко, що в 1933 році Москва наполягла, щоб лідер італійських комуністів П.Тольятті забрав назад своє припущення, нібито, либонь, соціал-демократія не є найбільшою небезпекою, принаймні в Італії. Тоді Гітлер уже прийшов до влади. А Комінтерн не міняв своєї лінії аж до 1934 року.

²¹ Ще такими були Чилійська й Кубинська компартії.

²² Першими урядами, що вдалися до такої практики, були СРСР і Канада в 1925 році. На 1939 рік уже дев'ять країн мали офіційну урядову статистику національного доходу, а Ліга Націй мала статистичні дані всього на двадцять шість держав. Зразу ж після Другої Світової війни з'явилися такі оцінки діяльності тридцяти дев'яти країн, у середині п'ятдесятих — дев'яностиа трьох, і відтоді цифри національних доходів, часто лиш віддалено пов'язані з реальностями життя відповідних народів, стали майже такою нормою для незалежних держав, як національні прапори.

²³ Найближчим до подібного скінення став випадок анексії Естонії Радянським Союзом у 1940 році, адже на той час ця маленька прибалтійська країна, переживши кілька років авторитаризму, якраз знов була перейшла до демократичнішої конституції.

²⁴ Це була енцикліка *Recurvum Novarum*, Про нові речі, доповнена через сорок років, і то не випадково на самому дні Великої Депресії, додатком *Quadragesimo Anno*, Сорокового року. Вона й досі лишається наріжним каменем соціальної політики Церкви, що засвідчила й енцикліка папи Івана Павла II *Centesimus Annus*, Сотий рік, написана 1991 року, на соту річницю *Recurvum Novarum*. Однак точна рівновага осуду весь час варіювалася залежно від політичного контексту.

²⁵ Слід зазначити, до честі землякам Муссоліні, що протягом війни італійська армія категорично відмовлялася видавати євреїв для їх знищення німцями, а чи й будь-кого з окупованих ними земель, переважно південно-східної Франції й частин Балканів. Хоча італійська адміністрація також виказувала помітний брак старання в цій справі, загинула майже половина всього нечисленного єврейського населення Італії — дехто з них, щоправда, наклав головою за антифашистську боротьбу, а не як просто жертва (Steinberg, 1990; Hughes, 1983).

²⁶ Лейбористський уряд у 1931 році розпався через це питання, дехто з лейбористських лідерів разом зі своїми прихильниками з лібералів перейшов до консерваторів, які й виграли подальші вибори завдяки різкому перерозподілу голосів і спокійно лишалися при владі аж до травня 1940 року.

²⁷ 1980-і роки на Заході й на Сході були сповнені ностальгічного пишнослів'я в пошуках абсолютно нездійсненого повернення до такого собі ідеалізованого XIX століття, вибудованого на цих припущеннях.

²⁸ Нескінченні перетасування демократичних виборчих систем, пропорційних чи там же яких, — це все спроби забезпечити чи підтримати стабільні більшості, що дозволяють існування стабільних урядів у політичних системах, сама природа яких робить це нелегкою справою.

²⁹ У Британії відмова прийняти хоч би яку форму пропорційного представництва ("переможець забирає собі все") сприяла виникненню двопартійної системи, маргіналізувавши інші партії, скажімо, Ліберальну, яка після Першої Світової війни побула панівною, хоча й далі постійно набирала свої 10 відсотків від усіх національних голосів (таке становище лишалось й на 1992 рік). У Німеччині пропорційна система, хоча трохи й сприяла більшим партіям, після 1920 року не породила жодної партії, що здобула б хоч третину місць (окрім нацистів у 1932-му), з-поміж п'яти основних і доброго десятка менших угруповань. За відсутності більшості (німецька) конституція передбачала (тимчасове) виконавче правління сил надзвичайного становища, себто призупинення демократії.

³⁰ Доводять, нібито заснована на щонайнадійніших джерелах інформація Зорге про те, що Японія не має наміру нападати на СРСР до кінця 1941 року, дозволила Сталінові перекинути на Західний фронт важливі підкріплення в той час, коли німці вийшли на околиці Москви (Deakin and Storry, 1964, chapter 13; Andrew and Gordievsky, 1991, pp. 281-82).

³¹ Однак це не може слугувати за виправдання жорстокостей, скоєних кожною стороною, які були, безперечно у випадку хорватської держави 1942-45 років і можливо й у випадку словацької держави, більшими, ніж у їхніх супротивників, і які в жодному разі не можна виправдати.

³² У Берліні, через місяць після приходу Гітлера до влади, таємничим чином згоріла будівля німецького парламенту. Нацистський уряд негайно звинуватив Комуністичну партію й скористався цією нагодою її придушити. Комуністи звинуватили нацистів в організації підпалу для цієї мети. Арештовано й віддано до суду нерівноваженого голландця Ван дер Люббе, революційного симпатика-одинака, а також лідера комуністичної парламентської групи й трьох болгарів, що працювали в Берліні при Комінтерні. Ван дер Люббе, звісно, таки приклав руку до підпалу, четве-

ро арештованих комуністів, звісно, ні; так само, очевидно, й КПН. Нинішня історична наука не підтримує припущення про нацистську провокацію.

³³ Іспанія таки залишила за собою Марокко, яке хотіли відібрати у неї воєнні місцеві берберські племена, що давали іспанській армії грізні бойові підрозділи; а ще зберегла деякі африканські території далі на південь, що про них усі й забули.

³⁴ Карлізм — це люто монархістський та ультратрадиціоналістський рух із сильною селянською підтримкою, переважно у Наваррі. Карлісти билися в громадянських війнах 1830-их і 1870-их на боці однієї з гілок іспанської королівської родини.

³⁵ Поміж них було якихось 10 000 французів, 5 000 німців з австрійцями, 5 000 поляків з українцями, 3 500 італійців, 2 800 американців (зі США), 2 000 британців, 1 500 югославів, 1 500 чехів, 1 000 угорців, 1 000 скандинавів та багато інших. 2-3 000 росіян навряд чи випадає віднести до добровольців. Поділяють, що близько 7 000 з них були євреї (Thomas, 1977, p. 982-84; Paucker, 1991, p. 15).

³⁶ За словами Комінтерну, іспанська революція була "інтегральною частиною антифашистської боротьби, яка спирається на щонайширшу соціальну основу. Це — народна революція. Це — національна революція. Це — антифашистська революція." (Ercoli, October 1936, cited in Hobsbawm, 1986, p. 175.)

³⁷ Під час конференції, що мала започаткувати нову, "холодну війну", болгарський делегат Комінформу Влко Червенков усе ще описував перспективи своєї країни в цих термінах (Reale, 1954, pp. 66-67, 73-74).

³⁸ Можливо, він боявся, коли б ентузіастичну участь комуністів у французькій чи британській антифашистській війні Гітлер не розцінив як ознаку його таємної нещирості й не використав це як привід для нападу.

³⁹ У 1949 році засновано таємні антикомуністичні збройні сили, що стали відомі як *Gladio*, Меч після того, як про їхнє існування розповів у 1990 році один італійський політик. "Гладиатори" мали продовжувати внутрішній опір у різних країнах Європи після радянської окупації, за виникнення такої ситуації. Члени організації були озброєні й оплачувані США, треновані ЦРУ й британськими таємними й спеціальними службами, та їх існування було прихованим від урядів, на чий території вони діяли; знали про них лише вибрані індивіди. В Італії, і, можливо, й деінде, ця організація складалася первісно з затятих фашистів, що їх залишено позаду переможею Віссю як осередки опору, а згодом вони набули нової якості як фанатичні антикомуністи. У сімдесятих роках, коли вторгнення Червоної Армії вже не здавалося ймовірним навіть американським секретним службам, "гладиатори" знайшли собі нове поле діяльності як праві терористи, що часом маскувалися під лівих терористів.

⁴⁰ Один з авторових друзів, що зрештою став заступником командира МОІ, чека Артура Лондона, був австрійський єврей польського походження, чий бойовим завданням була організація антинацистської пропаганди серед німецьких військ у Франції.

⁴¹ Однак серби Хорватії й Боснії, а також чорногорці (що дали партизанській армії 17 відсотків офіцерів), палко виступали за Тіто, достоту як його підтримувала значна частина його рідного хорватського народу, а також словенців. Здебільшого партизанські бої відбувалися в Боснії.

⁴² Характерно, як усі забувають відзначити велику роль жінок у війні, опорі й визволенні.

⁴³ Матіс і Пікассо, Шьонберг і Стравінський, Гропіус і Міс ван дер Роє, Пруст, Джеймс Джойс, Томас Манн і Франц Кафка; Сйтс, Езра Паунд, Олександр Блок і Анна Ахматова.

⁴⁴ Серед інших: Ісаак Бабель (1894), Ле Корбюзьє (1897), Ернст Хемінгуей (1899), Бертольт Брехт, Гарсія Лорка й Ганнус Айслер (усі народжені 1898); Курт Вайль (1900); Жан-Поль Сартр (1905) і В.Г.Оден (1907).

⁴⁵ Значущим є той факт, що, за відносно рідкісними винятками (Альбан Берг, Бенджамін Брітен), найбільші твори, писані для музичної сцени після 1918 року, наприклад, *Тригрошова опера*, Махагонні, *Порджі та Бес*, призначалися не для офіційних опер.

⁴⁶ Задля справедливості слід сказати, що д-р Лівіс зрештою таки знайшов адекватніші, хоч і скупуваті, слова для оцінки цього великого письменника.

⁴⁷ "Mir fällt zu Hitler nichts ein." Що не зупинило Крауса, після тривалої мовчанки, таки написати якихось кілька сотень сторінок на цю тему, яка, однак, йому не далася.

⁴⁸ Справді, основні літературні відлунки Першої Світової війни покотилися світом аж наприкінці двадцятих, коли роман Еріха Марії Ремарка *На Західному фронті без змін* (1929, голівудська кіноверсія 1930) розійшовся, перекладений на двадцять п'ять мов, протягом півтора року в двох із половиною мільйонах примірників.

⁴⁹ Аргентинський письменник Хорхе Луїс Борхес (1899-1986) був англо-зорієтованим і відомим англофілом; надзвичайний грецький поет-александрієць К.П.Кавафіс (1863-1933) насправді володів англійською як своєю першою мовою, достоту, як і (принаймні для письменниць-

ких цілей) володів нею Фернандо Песоа (1888-1935), найбільший португальський поет сторіччя. Добре відомий вплив Кіплінга на Бертольта Брехта.

⁵⁰ Літературні попередники сучасного "крутого" трілера чи оповідки про "таємне око" куди народніші. Дешіел Гемет (1894-1961) починав свою діяльність у ролі нишпорки-Пінкертон, друкуючись у дешевих журналах. Коли порівнювати з ним, то бельгійець Жорж Сіменон (1903-89), єдиний письменник, що перетворив детектив на справжню літературу, — це просто самоук і жалюгідний писака.

⁵¹ Тут слід зазначити, що проста дихотомія "капіталістичний"/"соціалістичний" є скорше політична, ніж аналітична. Вона відбиває виникнення масових політичних робітничих рухів, чия соціалістична ідеологія практично зводиться до концепту теперішнього суспільства ("капіталізму"), вивернутого навиворіт. Після Жовтня це підкріпилося тривалою "холодною війною" червоних проти античервоних в "основному з XX віку". Замість класифікувати економічні системи, скажімо, США, Південної Кореї, Австрії, Гонконгу, Західної Німеччини й Мексики під однією рубрикою "капіталістичні", цілком можна було б віднести їх до кількох категорій.

⁵² Ці цифри ґрунтуються на даних про кількість осіб, що дістали середню освіту західного типу (Anil Seal, 1971, pp. 21-22).

⁵³ У французькій Північній Африці про сільське благочестя дбали святі люди — суфії ("марабути"), які ставали конкретною мішенню для реформістських звинувачень.

⁵⁴ Однак жодна з провідних африканських постатей, навіть ставши комуністом, не лишилася ним.

⁵⁵ Термін "Азії" додано, з незрозумілих причин, уже після Другої Світової війни.